

THE  
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU

VOL. II.

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA.

*PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.*

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1891.

## PREFACE.

The edition of the Commentary on the Sāṅkhāyana Śrauta Sūtra is based upon the three Manuscripts which I have already described on page viii and 240 of the first volume. Besides the Kauṣītaki Brāhmaṇa the author quotes numerous works on different branches of Sanskrit-literature. I subjoin a list of his principal authorities:—

Aitareyinah I, 4, 15.	Pāṇini I, 2, 2, etc
Āçvalāyana III, 18, 21; 19, 2.	Prātiçākhyā I, 2, 6
Rgvidhāna III, 19, 3.	Manu III, 19, 2, etc
Kāthaka II, 1, 7	Mahābhāṣya I, 15, 14.
Kātyāyana I, 3, 16, 4, 1; 8, 14; 12; 4, II, 5, 32, etc	Mīmāṃsaka IV, 14, 18
Kaundapayiniya II, 13, 1	Maṇṭrāyaniya IV, 5, 11.
Gobhila-pariçiṣṭa IV, 5, 4	Yajñavalkya I, 15, 10.
Chāṡaleyinah VI, 1, 17	Vaijavāpa III, 18, 19
Jaimini I, 5, 3, 16, 2. III, 19, 10	Çatapatha Brāhmaṇa
Taittirīya I, 9, 2, 14, 9, etc	Çākala (homa) I, 2, 23
Nirukta V, 1, 1, 1b, 9	Çāṅkhāyana (Grhya) Sūtra
	Çaṇoaka I, 17, 11
	Śujyāṇa I, 2, 18

A passage from our commentary (V, 8, 3) is quoted in the Commentary on the Kātyāyana Śrauta Sūtra VIII, 2, 6 (p. 182).

I have added to the text a selection of various readings, though there are very few real discrepancies between the single manuscripts and most of them scarcely worth mentioning. But they might help the reader in some cases to choose a wording independent of my own opinion and, in others, to determine the value of the manuscripts. I have chosen the first three letters of the alphabet to mark the three MSS., the letter A being the representative of the Alvar-MS., the letter B of Professor Thibaut's, the letter C of that of the Royal Library of Berlin.

A. HILLEBRANDT.

BRESLAW.

# शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्यम् ।

श्रीम् ।

१

पुरुषस्य बुद्धिपूर्वकारिणो ऽभ्युदयं निःश्रेयसमुपादित्सितं तच्च  
विशिष्टक्रियाभाष्यम् । सा च वैदिकी<sup>१</sup> क्रिया नान्या का चित् ।  
कुत एतत् । प्रमाणत्वादेदस्य । कथं वेदस्य प्रामाण्यम् । अपौरुषेय-  
त्वात् । अर्थप्रत्यायकत्वात्<sup>२</sup> । बाधकप्रत्यक्षाभावात् । तत्प्रभवत्वाच्च  
कल्पस्य प्रामाण्यम् । स च कल्पः परिनिध्यन्नप्रयोगरूपकस्योपदेशको  
यन्यः । पदार्थरूपोपदेशमात्रप्रयोजनो<sup>३</sup> वैदिक एवायमर्थ इत्यभ्युदय-  
निःश्रेयसार्थिभिरादत्तयः सकलपुरुषार्थसिद्धये । तस्मैतदादिसूत्रम् ।

१. पुरुषस्याभिमतफलदायी<sup>४</sup> जगदुत्पत्तिबीजं यज्ञः । यद्यपि  
च ब्रह्मदेवतात्यागात्मा तथार्थं च साङ्गो विवक्षितः । इदमत्र प्रधान-  
मेतान्यङ्गानि द्वयमितिकर्तव्यता । एवं साध्यसाधनरूपेण नर्थादया  
श्रुतिशिद्ध्या प्रययित्यामः । गुरावात्मनि च बद्धवचनं शिष्टैः स्मर्यते ।  
तत्र<sup>५</sup> चोदयन्ति यज्ञमिति द्वितीया न प्राप्नोति । अवयवषष्ठ्या

१ A सर्ववैदिकी । २ C प्रत्ययः । ३ A स्वरूपः । ४ पुरुषार्थदा । ५ A च ।

तु भवितव्यम् । अक्षत्स्नत्वात् । तदयुक्तम् । कुतः । श्रुतेः । स एष सर्वकामस्य यज्ञः । स एष स्वर्गकामस्य यज्ञ इति । तस्माददोषः । यज्ञमित्येकवचनं जात्यपेक्षम् । अधिकारसूत्रमेतत् । प्रतिज्ञा च ग्रिथ्यबुद्धिषमाधानार्था ।

२. यज्ञमिति द्वितीयान्तं प्रकृतमिह प्रथमया विपरिणम्यते । तदर्थः स इति निर्देशः । स यज्ञस्तयाणां वर्णानां भवतीति वाक्य-  
ग्रयः । अथवा सञ्ज्ञः साधुवाची पूर्वपदम् । चयाणामित्युत्तर-  
पदम् । तेनैतदुक्तं भवति । शोभमानां चयाणां वर्णानां यज्ञे ऽधि-  
कारः । तदेवमङ्गहीनाश्रोत्रियषण्डशूद्रवर्जैः अधिकारः सिद्धो भवति ।  
किं पुनः कारणं अर्थिनः समर्थाश्च शूद्राः प्रतिसोमाश्च नाधिमि-  
यन्ते । उच्यते । श्रुतिदर्शनात् । अपञ्जियाश्वा एतच्चक्षेत्रेण प्रसृजति  
शूद्रांस्तदिति श्रुतपथे ।

३. ब्राह्मणस्य चचिष्य ब्राह्मणचचियौ । तयोर्थः शूद्रां जातः<sup>१</sup>  
पुत्रस्तस्यावर्णत्वान्न प्राप्नोति । वैश्यस्य च यः करण्यमुत्पद्यते तस्य च  
न प्राप्नोति । तदर्थं वचनम् ।

४. संयोगः संबन्धः इदमख्येति विशेषनिर्देशः । तन्मृत्वा यदि-  
धीयते तस्माधारणं भवति । [यि तच्च प्रकृताः] । परिभाषासूत्रमेत-  
द्यायप्रान्तम् । अचोदाहरणम् । दर्शपूर्णमासौ चयाणां वर्णानाम् ।  
अन्वाहार्यस्तूर्णामृत्विजाम् ।

५. संयोगो ऽसाधारण्येन व्यपदेशः । तेन हेतुना संयुज्या-

पुच्यमानं व्यवतिष्ठते । व्यवस्थितविषयं भवति । आर्यश्चात्र<sup>१</sup> संयोगोऽभिप्रेतो न शाब्दः<sup>२</sup> । तद्यथा । पुरोधाकामयज्ञो ब्राह्मणस्य । सो-  
माङ्गमग्निचयनं दौघासंयोगात् ।

६. विशिष्टमंनिवेशः शरीरस्थसूचो यज्ञोपवीती शिष्टप्रसिद्धः ।  
तथा च मनुः ।

उद्धृते दक्षिणे पाणवुपवीत्युच्यते बुधः ।

मध्ये प्राचीनमावीती निवीती कण्ठमज्जने ॥ (२, ६३)

ईदृशो यज्ञोपवीती देवार्थानि कर्माणि हविःप्रचेपप्रभृतीनि  
तदङ्गानि चेत्यंभृतः करोति । कुतः । उपवीतं देवानामुपब्ययते  
देवसत्त्वमेव तत्कुरुत इति वचनात् ।

७. प्राचीनापवीती<sup>३</sup> कृतापसथ इत्यर्थः । पितृणामिमानि  
पित्र्याणि । पिण्डपितृयज्ञश्राद्धादीनि । तानि प्राचीनापवीती  
कुर्यात् । कर्मग्रहणमनुवर्तते<sup>४</sup> । तेनोदौरतामिति शंसने न प्राची-  
नावीती<sup>५</sup> । कर्तृधर्मश्चायं । प्राङ्न्यायानीत्यत्र कर्मधर्मः । तेन  
सर्वसाधनानां दक्षिणाचारता । अतो योगभेदेनोक्तम् ।

८. येनाधिकरणेन होत्रादिना संयुज्येत संवध्येत तेनाचमन-  
प्रभृति । नान्यथा । तेन च संयुक्तः प्रवृत्तकर्मा न व्यावर्तत । व्याव-  
र्तनं भ्रमणं तत्र कुर्यात् । तथा च कात्यायनः । विवृत्यावृत्य वेतर-  
थावृत्तिः ।

१ C अर्ये० । २ A नाशाब्दः । ३ A om. प here and further on. ४ A  
ins. देवार्थानि कर्माणि पित्र्यार्थानि कर्माणि C in marg. ५ C इति पैत्र्यः सयन  
in marg. असद्वप्राचीनावीती B इति पैत्र्यः शंसद्वप्राचीनावीती सयेन

मा भूदिति सूचारम्भः परिभाषाणामनित्यताज्ञापनार्थम् । तेन<sup>१</sup>  
तथा च शाखान्तरौयो होत्रासमासः<sup>२</sup> ।

१७. यदनादिष्टकर्त्तृकं वाङ्मयं तद्धोता कुर्यात् । चकारो वा-  
ङ्मयानुकर्षणार्थः । वचनविरोधाभ्यां मैत्रावरुणादयो ऽपि कुर्युः<sup>३</sup> ।  
सप्त होतार ऋतुगो यजन्तीति होतृशब्दप्रयोगात् ।

१८. प्रभृतिशब्द आदिवचनः । त्रिसङ्ख्यामारभ्य<sup>४</sup> ये ऋग्गणा  
ऋक्समुदायास्तेषां प्रथमायामुत्तमायां च त्रिरुक्तिः प्रत्येकं<sup>५</sup> कर्तव्या ।  
किं सर्वत्र । नेत्युच्यते । अन्यत्र जपेभ्यः । जपान्वर्जयित्वेत्यर्थः । त्रिप्र-  
भृतिष्विति गणविशेषणं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति । कचिद्वि<sup>६</sup> को ऽपि  
गणो ऽस्ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । आवर्तते पशुगणे मनो-  
तेति पशुद्वये ऽपि मनोताया आवृत्तिः सिद्धा भवति ।

१९. अत्र ओकार आदेशो विधीयते । स च देशत्वात्स्थानमपे-  
क्षते । तदुच्यते । खराणामृचि संनिविष्टानां यो ऽन्यः खरस्तदादेः  
स्थाने विधीयते । तत्र कदाचिदृगन्ते खरः केवलो भवति । कदा-  
चित्सथञ्जनः । स चोभयरूपो ऽपि च्छन्दोमानमित्युच्यते । तस्य  
यदादौ व्यञ्जनं तत्तदङ्गमेव । तस्मात्परमोकारस्य स्थानम् । अत-  
स्तस्मिनावति । स च शुद्धः अपृक्त इत्यर्थः । चण्डात्कचिदुत्तमा-  
दृगक्षरात् । तत्रोदाहरणम् । उपांशुयाजो<sup>७</sup> भवति । भवतं दाशुषे  
मयः । ओमिति । तच्च वक्ष्यमाणेन सूत्रेण । उत्तमस्य च्छन्दोमान-

१ Bom. वेभ । २ A हो । ३ C प्रत्येकं प्रत्येकं । ४ A कचिद्विषयको ऽपि  
गणो । ५ A •ज

मित्याचक्षते । रूढा हि तस्यैव संज्ञेत्यर्थः । संततमितीतिकरणः प्रदर्शनार्थः । तेन सहितं चेति । तथा च श्रुतिः । शुद्ध एव प्रणवः स्याच्छस्त्रानुवचनयोर्मध्य इति ह स्माह कौपीतं किं स्यात्वा सहितं भवतीति ।

२४. योऽयं पूर्वं उक्तो धर्मस्त्रिप्रभृतिष्वित्येवमादिषु स सर्वेषां मृगणानां व्यवहितानामपि शोषावो इत्यनेन भवति<sup>१</sup> । ये कर्मसंयोगेन चोद्यन्ते । हविर्धानप्रवर्तनादयश्च । न तु जपानामक्रियासंयोगात् ।

२५. विदूरेष्वन्तर्हितेषु च अपिशब्दादनन्तर्हितेषु च कर्मस्त्रिष्वर्थादिभिः क्रियमाणेषु गणमध्ये ऽन्तरेण प्रथमामृचं परिधानीयां चोत्तमामृचं संतानार्थः कर्ता अर्धर्चनं करणभृतेनाकाङ्क्षति । तत्कर्मस्त्रिष्वर्थादिभिः क्रियमाणं प्रतीचत इत्यर्थः । तद्यथा । जातायानुब्रूहीति । विदूरे उदाहरणम् । तद्यथा । समानजातीयानुसमये<sup>२</sup> ऽज्जनीयायास्तृतीये वचने प्रथमे यूपे अर्धर्चाविधानं<sup>३</sup> कृत्वा तत एव दत्तरेषु यूपेषु अर्धर्चमर्धर्चमज्जनीयाया उक्त्वा ततो यदूर्ध्वंस्तिष्ठा इविणेह धत्ताद्यद्वा चयो मातुरस्या उपस्यो<sup>४</sup> उच्छ्रयस्य वनस्यते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् जातो जायत ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊर्ध्वो नः पाद्मं हसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं दह । यदूर्ध्वंस्तिष्ठा इत्येवमादि प्रतियूपमुच्चार्य ।

१ Com. भवति । २ A समानजातीयाया अनु० C ०जातीया अनु० । ३ B अर्धर्च इत्यनेन ।

१६. अर्धर्चवसानन्याया अर्धर्चन्याया एवंधार्मिका इत्यर्थः । याः क्वचिमा रात्रिपर्यायस्तोत्रियानुरूपाद्यास्तदर्थः सूचारम्भः । तत्र ह्यभ्यासमात्रा चोदना । भावसानचोदना । ननु यद्येवमर्थं सूचं कथं दृष्टीं प्रस्तोत्तमं पादं प्रत्यादायोत्तरस्थाः प्रथमेनावभाषेति । न दोषः । उदाहरणप्रपञ्चार्यत्वादस्येति । चकारः पूर्वेषु सह समुच्चयार्थः ।

१७. अर्धर्चन्यायाद्यदन्यत्तद्वचनाङ्गवति । औषि पदानि समस्य पङ्क्तौनामवष्टेदित्ययं विधिः कथं नाम प्रातरनुवाक एव भवेदेवमर्थं सूचम् । ननु च क्व चान्यत्र प्राप्नोति । उच्यते । अथ सूचकारस्य मौलिरेषा । आद्ये हि दृष्टो यो धर्मः स सर्वत्र प्राप्नोति इति । तथया । वृणनिरसने अप उपसृष्टेत्युक्तान्यचोपसृष्टेत्याह नामग्रहणं करोति ।

१८. उचैश्चारणन्यायः । को ऽसौ । अग्नेदः । चकारो ऽन्यत्र जपेभ्य इत्यस्मानुक्त्यर्थः । अत एतदुक्तं भवति । यज्ञे जपवर्ज-  
मृग्नेद उचैर्भवतीति । अतश्च अग्नेदविहितं यजुर्ह्रस्ववरनाम-  
धेयादि सर्वमुचैर्भवतीति ।

१९. उपांशु गार्हपत्ये पत्नीसंयाजैश्चरन्तीत्यत्र विकल्पो न भवति । भावप्रत्ययनिर्देशाच्छ्रुतिविहितं लक्षणं द्रष्टव्यम् । यथैवेवं भिद्यः संश्रुण्वीरधिति ।

२०. समित्येकीभावमाचष्टे । स्वारः स्थानम् । एकं स्थानं



मन्त्रादि कार्यम् । शब्दानां ध्वनीनामित्यर्थः । न्यायतेतिवचनात्प्रयोक्तुः स्वशक्त्युपेक्षम् । चशब्दोऽन्यत्र जपेभ्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः ।

२१. यज्ञ इत्यनुवर्तते । ऐकस्वर्यमेकश्रुतिप्रयोगः कार्यः । भाव-  
प्रत्ययनिर्देशो लक्षणान्तरप्रापणार्थः । तेनाजपन्यूहसामस्विति सिद्धं  
भवति । चकारः शब्दानामित्यस्यानुकर्षणार्थः । पृथग्योगकरणात्  
पूर्वसूत्रे यो विधिः स विकल्पेन भवतीति विज्ञायते ।

२२. तरामितौपदर्यं । प्रणवादीनामुच्चैरेव विधानात् ।

२३. पुनःप्रणववचनादेतस्मभ्यते । प्रैष्यवहिते च । शस्त्रान्ती-  
याच्च प्रणवादुच्चैस्तरां याज्या भवति ।

२४. याज्याया उच्चैस्तरां वषट्कारः कर्तव्यः ।

२५. याज्याया वा समो वषट्कारः । उच्चैस्तरां वेति विकल्पः ।

२६. प्रणवादयः प्रसिद्धाः । संप्रैष्यग्रहणं साहचर्यार्थम् । यत्र  
संप्रैष्य उच्चैस्तत्र प्रणवादयोऽपि । अतो न यज्ञीसंयजादिषु । तत्र  
सर्वापांशुत्वमेव विधानात् । उपांशुहविर्यागचोदनास्त्वित्यर्थः ।

२७ उपांशुहविःष्विति वर्तते । उपांशुहविःषु देवतानाम-  
धेयं वक्ष्यमाणेष्ववाहनादिपूपांशु भवति । देवतानामवचनाच्च हवि-  
र्नाम । नामवचनान्नाख्यातमनुपपत्तेति शब्दः । धेयवचनं प्रत्यक्षाभि-  
धानार्थम् । ततो न मेधपतिः । चशब्दादृगादौ च ।

२८. भूर्भुव इत्ययं मन्त्रः प्राग्याज्यायाः प्रयोक्तव्यो जपधर्मेण ।

२९. पुरस्ताज्जपानन्तरं ये यजामहे । याज्यान्ते वौषट् । तत  
ओजः सहः सह ओजः स्वरिति उपरिष्टात् । इतीति नियमार्थम् ।

ततो याज्यावह्नौ ऽपि न गणधर्मः । चतुष्टयपहणं परस्परामपे-  
क्षार्थम्<sup>१</sup> । ततो घेयजामहप्रतिषेधे सत्यपि पुरस्ताद्व्यपस्याप्रति-  
षेधः<sup>२</sup> । सर्वांस्त्रिति यदि भोक्ष्येत ततो ये यजामह इत्यात्मनेपद-  
वज्रवचने वज्रयजमानके कर्मणि मन्नादौ व्यवतिष्ठेत । सर्वपहणान्तु<sup>३</sup>  
सर्वत्र भवति ।

४०. चीननुयाजान्यजतीत्युक्त्वा इत्यनुयाजयाज्या इति वक्ष्यति ।  
तेषु घेयजामहो न भवतीति ।

४१. वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवपद्धारः । सोमस्याग्ने वीहीत्यनु-  
वपद्धार इति वक्ष्यति । तत्र घेयजामहो नास्ति । ननु च<sup>४</sup> अनु-  
वपद्धारस्य याज्यामंज्ञैव नास्ति । सत्यम् । घेयजामहप्रतिषेधाद्याज्या-  
संध्यापि<sup>५</sup> भविष्यति ।

४२. वक्ष्यति । चतुर्माची यागिकी मुतिरिति । अतस्तेन  
भुतेन चतुर्माचिण याज्यान्तेन । वपद्धारस्य वौषट्शब्दस्येत्यर्थः ।  
संधानमश्वच्छेदः कार्यः । इत्यंभुतेन याज्यान्तेन संधानं विदधता  
भुतो ऽपि विहित एव । खरस्यायं भुतः । तद्धर्मत्वात् । व्यञ्जनानां  
च सन्ध्यन्तरविधानाद्याज्यान्ते ।

४३. अभुतेन<sup>६</sup> वा याज्यान्तेन वपद्धारस्य संधानं कार्यम् ।  
पूर्वेण सह एकयोगे क्रियमाणे पक्षे व्याकरणसिद्धा शिमाया मुतिः  
स्यात् । तच्चिरात्पर्यं पृथक्पूचकरणम् ।

४४. तत्प्रुतसंधानम्<sup>७</sup> । तपोऽग्न्याजे तपोऽग्न्याजमाचके । न

१ DC परस्परामपेक्षार्थम् । २ C जपस्यापि प्र० । ३ AC सर्वत्र प० । ४ A  
om. च । ५ B inserts इति after ये यजामहः । ६ A अभुताश्विनः । ७ AC मुतिः ।

केवलमग्नौपोमीयवैष्णवयोः किं तर्हि सर्वत्र तनूदेवतादावपि भुतसंधानं नास्ति । ननु च उपांशुयाज इतीयमग्नौपोमीयवैष्णवयोः संज्ञा । तत्रैव भुतसंधानप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । सत्यम् । अस्तीतिवचनात्सर्व-  
धोपांशुयजने प्रतिषेधः ।

## २.

१. आवाह्यते ऽनेनेत्यावाहनः । को ऽसौ । आकारः । तमा-  
कारं ज्ञावयेत् । चतुर्मात्रं कुर्यादित्यर्थः । ननु आवहादिं ज्ञावयेदिति  
वक्तव्यम् । सत्यम् । किं तु यस्मिन्कर्मणि या यष्टुमभिप्रेतास्ता  
एवावाहयितव्यास्तदभिप्रायमेवमुक्तम् । अत आवह देवान्यजमाना-  
येत्यत्र आवहादिः भुतो न भवति । आह । किमर्थं ज्ञावयेदिति  
ष्यन्तनिर्देशः । उच्यते । अग्निं होत्रायावह<sup>१</sup> । अत्र भुतेन सह  
आकारीभूतस्य<sup>२</sup> समानाचरे सस्यान इति<sup>३</sup> दीर्घ एव प्राप्नोति ।  
स मा भूत् । भुत एव यथा स्यादिति ष्यन्तनिर्देशः ।

२. यो ऽयं चतुष्टये निर्दिष्ट एकारान्तो घेयजामहे एष भुतादिः  
कार्यः । न च व्यञ्जनस्य भुतिः । असामर्थ्यात् । अतुस्वारं मकार  
इति च याज्यान्तस्य वर्णान्तरोपदेशात् । तथा च । ऊद्कालो ऽज्  
ह्रस्वदीर्घभुतः । अचक्षेति ( पा० १.२. १७. २८ ) । वैयाकरणाः ।  
ह्रस्वो दीर्घः भुत इति कालतो नियमा अचीति शिवाः । पुरस्ता-  
त्पूर्वस्मिन्देष्टे । याज्यानामिति पठौनिर्देशादुपांशुयाजे ऽपि प्राण-  
संधानं भवत्येव । तथा चाश्वलायनस्य सूत्रम् । प्राणसंततः प्रणवः

पुरोनुवाक्यासाक्ष्याभूर्वषट्काराविति । आगूःशब्दश्च तेषां येयजामहे प्रसिद्धः ।

३. यज्ञे भवा याज्ञिकी । काक्षी मुनिः । भुतेन याव्यान्तेनेत्येव-  
माद्या । सा चतुर्मात्रा कार्या । या पुनरासायपाठे स्तनिगदोका  
सा व्याकरणलक्षणेन चिमाच । तस्या यज्ञे ऽपि प्रयुज्यमानाया न  
चतुर्मात्रता । किं कारणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इति यज्ञाधिकारे  
याज्ञिकीति वचनात् । अतः अध्वर्यवैधीरपाश् इति चिमाचैव ।  
अधः स्निदासीश्दिति वाचःस्तोत्रे प्रयुज्यमाना चिमाचैव । याज्ञिक्ये  
च<sup>१</sup> या केवला न पाठे । यज्ञे च तस्याश्चतुर्मात्रता नियम्यते ।

४. याव्यान्त इति वक्ष्यमाणमिदं संबध्यते । सामर्थ्यात् ।  
याव्यान्ते, वर्तमानानां सन्ध्यचराणां एकारादीनां चतुर्णां मध्ये ये  
हे तास्ये सन्ध्यचरे एकारश्च ऐकारश्च ते प्रत्येकं आकारश्च भुत  
इकारश्च माधिकः अनेन रूपेण भवतः । अभूततद्वाय इति चिः  
(पा० ५. ४. ५०) । अचोदाहरणम् । नष्टारं सोमपौतपाश् इ वौ-  
षट् । ऐकारस्योदाहरणम् । आदिदसूनि प्र च वाचास्माश् इ वौषट् ।

५. ओष्ठः<sup>१</sup> ज्ञानं ययोस्ते ओष्ठ्यज्ञाने सन्ध्यचरे ओकारश्च  
औकारश्च । तत्र ओकार आश्च ईडुग्रं रूपमापद्यते । एवमौकारः ।  
समु देही दधातु नाश्च वौषट् । ननु ओकार आमन्त्रितजः  
प्रगृह्य इत्येवमादिना लक्षणेन सर्वे एव प्रगृह्यो व्याख्यान्ते तस्य किं  
ग्रहणेन । सत्यम् । किं तु बाष्कलानामप्रगृह्यत्तदर्थं वचनम् ।

६. सुतापेक्षमन्यत्वम् । सुतादन्यानि याज्यान्तस्यामुतपक्षे प्रकृत्या भवन्ति । प्रथमया प्रकृत्या यथास्वभावमित्यर्थः । अक्षराणीति वचनात् प्रातिशाख्यगतमपि विकारं नापद्यन्ते । तद्यथा । मच्चित्यु-  
कारः भवते सर्वत्राप्यपदान्तभाक् । सुता याचौत्यतो ऽन्येषु पदेष्व-  
च्छेति विग्रहे<sup>१</sup> । इमा हरी वहतस्ता नो अश्च वौषट् । एवं  
प्रयोगः । एवं मनुशब्दो ऽप्युदाहार्यः । आस्कारौभावस्यामुतपक्षे  
न भवति ।

७. प्रकृत्येति वर्तते । एकारश्च ओकारश्च प्रगृह्यौ सन्तौ प्रकृत्या  
भवतः । सुतपक्षे ऽपीति सूचारम्भः ।

८. सन्ध्यक्षराणां तालुस्थाने इत्यारम्भे यदुक्तं तद्याज्यान्ते भव-  
ति । वक्ष्यमाणं च । मध्ये ऽधिकारात् ।

९. यः प्रातिशाख्ये रेफीति संज्ञितं जप्त्वा रेफी पञ्चमो  
नामिपूर्वं इत्येवमादिना प्रकरणेन<sup>२</sup> स याज्यान्ते वषट्कारेण सह  
सन्धौ रेफमापद्यते । उदाहरणम् । असि क्षन्ता वामस्य देव भूरे  
वौषट् ।

१०. विसर्जनीय इति वर्तते । अरिफितो विसर्जनीयो  
याज्यान्ते लुप्यते । अदर्शनमस्य भवतीत्यर्थः । उदाहरणम् । युक्त-  
यावा जायते देवकामाश्च वौषट् ।

११. याज्यान्त इति वर्तते । याज्यान्ते वर्तमानो मकारो  
वषट्कारेण सह सन्धौ अनुस्वारमापद्यते । अनुस्वारः प्रातिशाख्ये  
प्रसिद्धः । अस्योदाहरणम् । जिह्वामग्रे रक्षणे हव्यवाहांश्च वौषट् ।

१२. विसर्जनीयो रिक्तित्वेवमादिभ्यो यान्यन्यानि । उक्तेभ्यो  
 ऽन्यानि<sup>१</sup> । तानि प्रकृत्या भवन्ति । प्रकृतिश्चात्र प्रातिप्राख्यलक्षण-  
 मभिप्रेता । अतो यथास्तवर्णं भवन्तीत्यर्थः । ननु सर्वोपधसु खर-  
 घोषवत्परो रेफं रेफीति<sup>२</sup> विसर्जनीयस्यापि प्राप्तमेव । नेत्युच्यते ।  
 कथम् । अनामिपूर्वसाध्याज्यान्ते<sup>३</sup> विसर्जनीयस्य । कथमनामिपूर्वः ।  
 उच्यते । ञकारादयो दृश नामिनः खरा इति<sup>४</sup> दृशानां नामि-  
 संज्ञा । न तु सुतस्य । तस्माद्रिक्तित्वं सन्निवृत्तः । ननु लुप्यते  
 ऽरिक्तित्वं इति किमर्थमुच्यते । 'प्रातिप्राख्यलक्षणेन सर्वोपधस्य  
 प्राप्तो लोपः<sup>५</sup> । एवं तर्हि अनुस्वारं मकार इति किमर्थमुच्यते ।  
 अन्तःस्थसु रेफवर्जे परासु तांतामिति<sup>६</sup> मा भूदित्येवमुक्तम् ।

१३. वषट्कारे य औकारः स चतुर्माचो भवति । ननु वष-  
 ट्कारे औकारस्यासंभवात्कथं एवमुक्तम् । आह । वौषट्प्रश्नो वषट्कार  
 इत्युच्यत इत्येतस्य आपनार्यम् । तेनोच्चैस्तरां वषट्कार इत्येवमादौ  
 सर्वेषु वौषट्प्रश्नो द्रष्टव्यः ।<sup>१</sup> सुत इति वक्तव्ये चतुर्माच इत्युच्यते ।  
 पुरस्तादौर्धमित्यत्र दिमाचो मा भूत् ।

१४. वौषट्कृत्यत्र द्वौ खरौ । तयोरीकारस्य चतुर्माचतोक्ता ।  
 अकारस्थानेन सूत्रेषोच्यते । आह । यद्येवं अकारस्येति<sup>२</sup> वक्तव्यम् ।  
 उच्यते । खधा नम इति वषट्कारस्य स्थाने वक्ष्यति । तत्र स्थानि-

१ A 'वसाधुक्तेभ्यो यान्यन्यानि वक्ष्यन्तानि तानि प्र' B om वक्ष्यन्तानि in marg.

२ प्राति० B. C । ३ प्राति० १. १० । ४ A inserts 'अनामि' । ५ A तिष्ठोप' ।

६ चरच १. २. १० । ७ A अकारस्येति वक्तव्यं B led च. D चा ।

वद्भावात्श्रुतिः प्रतिवर्णं मा विज्ञायीति । अतश्च तत्रापि द्वयोरेव भवति ।

१५. उभावधौकाराकारौ यथास्वं भवतः । वाग्नब्दो विकल्पार्थः । पक्षे पूर्वा ऽपि विधिः । ननु न वा इति सूत्रं कर्तव्यम् । नेत्युच्यते । चतुर्मात्राया एव प्रतिषेधः प्राप्नोति । न तु व्याकरणश्रुतेः । तच्चिदुच्यते प्रकृत्येति । उभावित्युच्यते । स्वधा नम इत्यत्र धा इत्यस्य श्रुत्यर्थम् । यच्चैवोभौ तच्चैवायं पक्षः स्यात् ।

१६. पक्षे औकारः प्रकृत्या भवति । वाग्नब्दो विकल्पार्थः ।

१७. पलित्यत्राकारः प्रकृत्या भवतीति जातृकर्णं आचार्यो मेने । आचार्ययज्ञं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ।

१८. स्मृतस्त्यापनार्थं सुयज्ञाचार्यः श्रुतिमुदाजहार । तच्चैवोक्तम् । यद्भुक्षं तद्भयन्तरं यद्दीर्घं तद् दृष्टदिति । एवं दृष्टतो रयन्तरस्य च रूपं संपादयन् वपद्भुर्यात् । वौ इति दीर्घं चतुर्मात्रमित्यर्थः<sup>१</sup> । पलिति इत्वं मात्रिकमित्यर्थः ।

१९. येयजामहग्न्यमुच्चार्य अनन्तरं देवतादेशनं द्वितीयान्तं कुर्यात् । सपुरोनुवाक्ये प्रदाने । चग्न्यः कुर्यादित्यस्यानुकर्षणार्थः । यत्राध्याप्यो देवताशब्दो विद्यते यथाग्निं होमेन बोधयेति तत्रापि नियमतः कुर्यात् । इव्यमानाया आदेशनं द्वितीयान्तं चेत्येतद्वाक्यार्थसामर्थ्यात्सिद्धम् ।

२०. मग्नये प्रदाने देवतादेशनं न विद्यते । न कर्तव्यमित्यर्थः ।

तुशब्दो नियमार्थः । यचापि त्रैवे देवतादेशनं नास्ति यथा धाना  
शोमानामिन्द्रेति तचापि याज्यायामादेशनं न भवति ।

११. परिभाषेयं द्रव्यनियमार्था । वक्ष्यति । ब्रह्मा जुहोति  
प्रवृताज्जती जुहोति इत्येवमादौ सर्पिर्दत्तं विलीनं जानीयान् ।  
इतिकरणान् प्रत्ययान्तरेणापुनः । तद्यथा । विप्रुषां होमः । सुषमिन्द्रे  
जुहुयुरित्येवमादौ सर्वत्र ।

१२. येषां होममन्त्राणामाद्याय एवान्ते स्वाहाकारो न  
पठितस्तेषां<sup>१</sup> अन्ते कर्तव्यः ।

१३. समिध आधीयन्ते ह्यघन्ते येमन्त्रैस्ते समिदाधानमन्त्राः ।  
तेषामप्यन्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे हत्यारम्भो  
नियमार्थः । अतः शकलहोमे<sup>२</sup> सदकाश्चर्त्तुं स्त्रीणसु जुहोतीति<sup>३</sup>  
न स्वाहाकारः ।

१४. कर्म प्रधानं मन्त्रो गुणभूतः । तस्य<sup>४</sup> गुणस्य भेदादनुतो  
ऽपि गुणो साहचर्यादनुमीयते । सूत्रान्तरस्मै एकार्थानां इदमाप  
इत्येवमादीनां विकल्पः स्यात् । नामार्थानामुद्भिद्यमाणान्मृताज्जति-  
मित्येकस्यामेव क्रियायां मन्त्रसमुच्चयः स्यात् । स मा भूदिति सूत्रा-  
रम्भः ।

१५. कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्येवमादौ मन्त्रे भिन्नवाक्ये ऽपि  
सूत्राध्यायोक्त इतिकरणेन द्रष्टव्यो मन्त्रान्तशापनाय<sup>५</sup> । षकारः समु-  
च्चयार्थः । अतस्य केषां चित्स्वाहाकारः । केषां चिन्नमस्कारः ।  
केषां चिदसिग्रहः<sup>६</sup> ।

१ B तेषामप्यन्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । २ B inserts तथा C in marg. ३ A  
ins. आदौ । ४ B तस्य । ५ B आपनाय । ६ B भि ।



२६. करणशब्दोऽत्राधिपूर्वो द्रष्टव्यः । अतोऽधिकरणेषु होतृ-  
चमसेऽवनयतीत्येवमादिषु ऊते ता भक्षितमिति मन्त्रान्तेनावनय-  
नकर्मणः संनिपातनम् । मन्त्रस्थान्तः कर्मण आदिः । एवमनुष्ठानम् ।  
अधिकरणेष्विति वचनादाप्यायनोपस्थानपर्युत्तणादियनियमोऽधि-  
करणाभावात् । संनिपातनमिति । यत्रैकत्र निपातनं संभाव्यते  
तत्र । न तु क्रियमाणानुवादिषु । भिन्नदेशावस्थानात्कर्त्रीः ।

२७. परिभाषेयमवधिनिघमायां । यदा संप्रेषितोऽध्वेषणापूर्व<sup>१</sup>  
चोदितस्तदा होतृमैत्रावरुणादिः पठेत् । यदैवाध्वर्युराहानुब्रूहि  
यजेत्यथैव ते कुर्वन्ति य ऋचा कुर्वन्तीति श्रुतपथे ।

२८. संप्रेषित एव ।

२९. इतिकरणोऽत्र परिसमाप्त्यर्थः । यदनुष्ठानमेतत्सर्वयज्ञेषु  
भवतीत्यर्थः । ननु असंयुज्यविधानात्सिद्धम् । सत्यम् । किंतु गृह्या-  
रण्यकच्छविधानोक्ते न प्राप्नोति । तदर्थं<sup>१</sup> वचनम् ।

### ३.

उक्ताः परिभाषाः । श्रुतिक्रमेणेदानीं अग्न्याधेयपुनराधेयाग्नि-  
होत्रहोमानां क्रमः । तत्राग्न्याधेयपुनराधेययोः कंप्रपद्यादेरङ्गजात-  
स्थापठितत्वादग्न्याधेयपूर्वत्वाच्चाग्निहोत्रहोमस्य क्रमं भित्वा द्वितीया-  
ध्यायपरिपठितौ दर्शपूर्णमासौ श्रुतिक्रमेणैवाह ।

१. वक्ष्यति पत्नीयजमानौ त्रत्यमश्रीयातामित्यादि । तत्पूर्वद्युः  
हत्वा ततः पौर्णमासेन हविषा यजते यजमानः । हविषेति जात्य-  
पेक्षमेकवचनम् । यदनेन हविषाशास्त्र इति दर्शनात् । यद्दर्गपूर्ण-  
मास्योरुपवसति न ह वा अप्रमत्त देवा हविरश्रनोति श्रुतेः ।  
यद्यपि श्रुतावाधानकर्म पूर्वसुक्तं तथापि पौर्णमासं प्रथमाये तन्मं  
भवत्यामाश्रयं द्वितीयाया इत्यनेन दर्गपूर्णमासयोः प्राथम्यं दर्शित-  
म्<sup>१</sup> । अतः सूत्रकारेण दर्गपूर्णमासौ प्रथमं सूचितौ ।

२. उपोष्य यजत इत्यर्थः । हयोरपि दर्गपूर्णमासयोरेक  
एवोपवासो मा भूदिति इष्टक्यूचम् ।

३. हे एवेति नियमार्थं आरम्भः । अतो ऽनयोरेव पूर्वात्तर-  
योरुपदेशो न ज्योतिषामयनोक्तयोः । चातुर्मास्येषु चादौचितायन-  
दोषायणयाजिभक्षिचिचयं प्राप्नोति । संभाष्यस्य हि<sup>२</sup> ब्रह्मकाल-  
त्वात् । तच्च हि संख्यितायां पौर्णमासमिति (३.१३.२८)  
वचनात्तस्मादि<sup>३</sup> कथं नाम हे एव पौर्णमास्यौ स्थातामिति  
नियमः । अतस्त्वं पूर्वस्यामैन्द्र्य दोहः पयस्या दोहश्च । अन्यथा  
समाप्ते वैश्वदेवे स्थात्<sup>४</sup> ।

४. हे एव वक्ष्यमाणे ।

५. यां तिथिगुपवसतो ऽश्वमयसमीपे पूर्णचन्द्रमा उदियात् ।  
उत्सर्पेत् । यां शोपवसतो ऽस्त्रमितमाश्र आदित्ये चन्द्रमा उत्सर्पेत् ।  
ते पौर्णमास्यौ वेदितव्ये । कैखिन्सूचकारैः तिथिवचं पौर्णमास्यौ-

१ B inserts अतः । २ हि om. in A ; in marg. in C. ३ A तथापि ।  
B C हेव ।

संज्ञकमुद्दिष्टम् । ज्योतिषामयने च संवादादयं<sup>१</sup> लक्षणोद्देशः कृतः  
श्रुतिलिङ्गात् । पर्यस्तमयमस्तमित इति आदित्यविशेषणम् । कुतः ।  
लोकप्रसिद्धेः । पूर्ण इति चन्द्रमसो विशेषणमन्यस्यायमभिचारात् ।

६. श्वः अनन्तरे आगामिन्यक्षोरात्रे न द्रष्टा इति । एवं  
स्यात्मतं केनचित्प्रमाणेन । भविष्यदनद्यतने । यदि चन्द्रो न भविता ।  
यस्मिंश्चाहनि वर्तमाने ऽदर्शनं चन्द्रमसः संभाव्यते ते अमावास्या  
इत्युच्यते ।

७. तच्च तस्मिन् पूर्णमासीदये अमावास्यादये च इत्यायां  
कर्तव्यायां कालं प्रति यथाकामौ स्वेच्छया कर्ता स्यात् । ननु च  
पौर्णमासीदयोपदेशात् अमावास्यादयोपदेशाद्यजत इति वचनात्कर्तु-  
र्थाङ्गकालं<sup>२</sup> प्रति स्वेच्छा सिद्धैव । किं सूचरन्नेन । उच्यते ।  
अनारभ्यमाणे सूत्रे पक्षान्तेपक्षान्ते<sup>३</sup> देहे दृष्टौ प्राप्नुतः कालस्योप-  
स्थितत्वाद्यप्यप्रतिभासम् ।

८. वक्ष्यति व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपशुबन्धाना-  
मिति । तच्च न ज्ञायते के दर्शधर्माः के पौर्णमासधर्मा इति ।  
आवाहनादयश्च शब्दाः साधारण्येन पठिताः । तेषां चार्थमान्वानं  
मन्त्राणां प्रकृताविति यथापठितानां प्रयोगः प्राप्नोति । तद्विवे-  
कार्यमिदमारभ्यते । हविर्यहणमिहानुवर्तते । क प्रकृतं हविषा  
यजत इति । तच्च द्वितीयैकवचनान्तं इह प्रथमावज्ञवचनेन विपरि-  
णम्यते । वक्ष्यति । उभयत्राग्नेयः पुरोलाशो ऽग्नीषोमीय उपांशुयाजो  
वैष्णवो वाग्नीषोमीयश्च पुरोलाशः पौर्णमासे हविष्येन्द्राग्नौ

ऽसंनयतो द्वितीयो ऽमावास्यायामेवमाद्युपदेशाद्भवौषि व्यवतिष्ठन्ते ।  
सिद्धमेवैतदुत्तरार्थे व्यथते<sup>१</sup> ।

८. हविःसंयुक्ताश्च ये देवताशब्दा अग्नीषोमीयप्रभृतयस्ते चावा-  
हनादिषु संयोगपदेशं भेदेन प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । इति पौर्णमास्यामित्येव-  
मादेः सूत्रद्वयस्यापरो व्याख्यामार्गः । एतत्पौर्णमास्यामेतदमावास्यायाम्  
ईदृशादुपदेशाद्भवतिष्ठन्ते । असंकरेण भवन्तीत्यर्थः । अनूपदेशात्प्राप्तैव  
व्यवस्था । सत्यं । व्यथते । शाब्देनैव संयोगेन व्यवस्था भवति । नार्थेन ।  
उक्ता चार्थेनापि व्यवस्था । सेह नेथ्यते । शाब्देनैव व्यवस्था नियम्यते ।  
यदि पुनरार्थेनैव व्यवस्था स्यात् ततो वक्ष्यापाकरणसंयोगात्सामान्यापच  
एव प्राद्याग्रनं प्रसज्येत । राकाग्निनीवाश्वोस्तु राका पौर्णमास्यां स्यात्  
विनीवाली अमावास्यायां यथासंख्ययोगात्<sup>२</sup> । अतस्तस्मा भूदिति  
सूत्रारम्भः । श्रुतौ च संयोगः पठितः । स च व्यवस्थाहेतुर्भवति ।  
तत्संयुक्ताश्च शब्दाः । तदिति सर्वनाम्ना पौर्णमास्यामावास्यायोर्निर्देशः ।  
पूर्वसूत्रेण शाब्दे संयोगे प्राप्ते वचनं प्राकरणिकसंयोगप्रापणार्थम् ।  
पौर्णमास्यामावास्याप्रकरणसंयुक्ताः कंप्रपद्यादयो दर्शपूर्णमासयोरेव  
व्यतिष्ठेरन् ननु सर्वार्था अनारभ्यवादा इति हत्वा तत्र<sup>३</sup> को  
दोषः स्यात् । व्यथते । अप्राकृता भवेयुः । अतश्च प्रतिषेधो ऽर्थ  
(८. १. ४.) इत्येवमादिभिर्ने निवर्तेरन् ।

१०. असंयुज्य विधीयमानं साधारणमिति प्राप्ते असंदेहाय  
वचनम् । पूर्वयोर्व्यागयोस्तदपवादो ना भूदिति ।

१ A ननुपदेशे दुस्तरस्ये चकने II B ( by alt ) नरार्थे । १ B चावा-  
A चवाचवेदान्तम् । २ A अतः तत्र ।

११. उभयोः पौर्णमास्यमावास्याकर्मणोराग्नेयो ऽग्निदेवताकः पुरोलाशो भवति । उभयत्रेत्यधिकारार्थम् । पुरोलाशग्रहणं होतुर्नोपयुज्यत इति चेत् । उच्यते । उपयुज्यते । यत्राग्नेयः पुरोलाशस्तत्राग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्येति याज्यापुरोनुवाक्यायुगलम् । यत्र पुनराग्नेयमाज्यं तत्र प्रायणीयादृष्टम् ।

१२. उभयत्रेति वर्तते । अग्नीषोमीयदेवताक उपांशुयाजसंज्ञो यागो भवति । उपांशुधर्मकः । श्रुत्युपदिष्टस्यापि आज्यहविषो ऽनुपदेशो ब्रह्म्याग्ने आज्यभक्षणस्याप्रतिषेधार्थः ।

१३. उभयत्रेति वर्तते । वागब्दो विकल्पार्थः । विष्णुदेवत्यो वा उपांशुयाजो भवति । विष्णुरुपांशु यष्टव्यो ऽजामित्वायेति शाखान्तरात् ।

१४. अग्नीषोमदेवत्यः पुरोलाशः पौर्णमासे हविषि भवति । हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते । अतश्च पौर्णमासे कर्मणि भवतीत्यर्थः । चग्रब्द उक्तेन सह समुच्चयार्थः । ततस्तृतीयत्वं सिद्धं भवति । पौर्णमासग्रहणमुभयत्र मा भूत् । हविषीति वचनं पुरोलाशस्य पौर्णमासीविकारप्रापणार्थम् । ततश्च ऐन्द्रे पुरोलाशे पौर्णमासीविकारसिद्धिः ।

१५. ऐन्द्राग्नः पुरोलाशः असंनयतः सांनाय्यमकुर्वतः । सांनाय्यमिति संस्मृते दधिपयसी उच्येते । तद्वितीयममावास्यायां हविर्विकल्पेन भवति । असोमयाजिनो ऽपीत्येतस्मादेव वचनात् ज्ञायते । यस्मिन्पक्षे एतन्न तस्मिन्नेन्द्राग्नो द्वितीयः । द्वितीय इति त्रयोदशा-

मावास्यायामाहुतयो ह्ययन् इति चरकाणां श्रुतिरूपांशुयाज-  
प्रतिषेधार्था । तत्पदेण<sup>१</sup> सूचितम् ।

१६. इन्द्रदेवत्वं सांनाय्यं मनयतः सांनाय्येन यागं कुर्वतो  
द्वितीयं हविर्भवति । तदाहुर्नाशोमयाजी संनयेत्तदु धमेव भये-  
दिति शतपथे । सोमयाजी संनयेत्कामादितर इति कात्यायनस्य ।

१७. महेन्द्रो देवता अस्येति माहेन्द्रं सांनाय्यम् । वाग्ब्रह्मो  
विकल्पार्थः । सर्वत्रापि हविर्पदेऽग्रे येन च द्रव्येण यज्यमाणः  
स्यादिति (४. १. १) तज्जातीययाजनप्रतिषेधार्थः ।

१८. अमावास्यायामिति वर्तते । विष्णुदेवत्वंमुपांशुपाजं  
क्षुर्यात् । कः । असंनयन् असांनाय्ययाजी । अथ यदसंनयन् पुरो-  
क्षायावन्मरेणोपांश्वान्यस्य यजतीति श्रुतत्वात् । तुशब्दो ऽपि  
अवक्षितविकल्पार्थः । तेनामावास्यायां सांनाय्ययाजिनो ऽग्नीधोमौ ।  
असांनाय्ययाजिनो विष्णुरिति । एवमेतानि प्रधानान्युक्तानि ।  
केषांचिच्छाखिनां प्राक्शोमयागादेकपुरोडाश पौर्णभासी । तत्रा-  
युपांशुयाजो ऽस्येव । तच्च सूचकाराः प्रायेण च<sup>२</sup> सूचयन्ति ।  
उत्सृष्टानुष्ठानत्वात् । उत्सृष्टानुष्ठानं च न कर्तव्यम् । महाप्रते सिद्ध-  
दर्शनात् । तदेतत्पुराणमुख्यं न कार्यमिति ।

### ४.

१. आगन्वित आहुतरो होता धौचस्य कर्मणः कर्ता । अन्तरेण  
मध्येन । उत्कारं वेद्येकदेशं विद्वतीयं प्रक्षीणास्त्रमसादिस्था आपः ।

उत्करं प्रणीताद्येति द्वितीया अन्तरान्तरेण युक्त इति । दक्षिणेन प्रपदेन दक्षिणपादाग्रतलेन बर्हिषः स्त्रीर्णस्याक्रमणं कुर्यादिति वाक्यशेषः । होह्यहणं यजमाननिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न<sup>१</sup> । यजमानस्य त्रीण्यार्षेयाण्यभिव्याहृत्येति व्यपदेशात् ज्ञायते अन्यो व्याहर्तति । अतो होह्यहणमामन्त्रितविशेषणम्<sup>२</sup> । तेन होतैवामन्त्रितः । अतो ब्रह्मादीनामनामन्त्रितानामप्ययमेव सञ्चरः । तथा च कात्यायनः । प्रणीतोत्कराविष्टिष्वित्यविशेषेणाह ।

१. स्त्रीर्णाया वेदेर्योऽन्तः पश्चादतीं तेन संमिता तुष्ट्या पार्णिः पादस्य पश्चिमो भागः कार्यः । ननु बर्हिराक्रमणमधिकृतं किं वेदियहणेन । उच्यते । यत्रापि बर्हिराक्रमणप्रतिषेधस्तत्राप्येवमेव स्थानं यथा स्यादिति ।

२. सव्यं पादं पश्चात्कृत्वा चशब्दतस्तत्रैव दक्षिणेन स्थानमृजु-कायावस्थामं<sup>३</sup> कुर्यात् । आसीनन्यायताया अपवादः । स वै तिष्ठन्वाहेति श्रुतपथे ।

४. अग्नये समिध्यमानायेत्यादिना निगदेन संप्रेषितः किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह ।

५. कं प्रपद्य इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततो वक्ष्यमाणं करोति । दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात् । अथ यत्पुरस्तात्सामिधेनीनां जपति स्वस्थयनमेव तत्कुरुत इति श्रुतेः । मन्त्रस्य चेदं

<sup>१</sup> A om. न । <sup>२</sup> B C insert यजमाननिवृत्त्यर्थमिति after •पदहणम् । <sup>३</sup> A दक्षिणेन स्थानेन अजुः ।

तात्पर्यं स्वस्ययनार्थमेव । अतो विवृतिषु नोदः । संप्रैषादिवचनं परिभाषितत्वात् । तेन यथापि ह्यैवस्थानावृत्तिरुक्ता तथापि संप्रैष-  
वशाद्स्थानुवचनस्यावृत्तिर्यथा स्यादेवमर्थं संप्रैषवचनम् । अपो ऽपि  
संप्रैषितस्येव<sup>१</sup> यथा स्यादेवमर्थं च ।

६. चिः सामिको हिंकारः कर्तव्यः । नासामा यज्ञो ऽस्तीति  
ज्ञतपथे । मकारहकारयोर्मध्ये ऽनुस्वार इति हिंकारलक्षणं  
हन्दीगानाम् ।

७. हिंकारं परस्परैणासंहितं विद्वद्धार्यं ततः प्र वो वाजा  
अभिषव इत्येतां प्राणमाचसंहितां संदध्यात् । न तु 'सांचितिकेन  
लक्षणेन । कुत एतत् । उपशब्दप्रयोगात् । मध्यमया वाचा । मध्यमेन  
स्थानेन । हिंकारो ऽपि मध्यमेनैव स्थानेन । कुतः । अपिमेति 'पूर्वच  
विशेषवचनात् । सामिधेन्यद्वाच्यं हिंकारस्य । हिंक्ष्य सामिधे-  
नीरन्वाहेति । चिहिंकारोतीति श्रुतत्वात् । सामिधेन्य इति संज्ञा  
श्रुतिष्वैवेति न कृता ।

८. अग्न आ याहि वीतय इति वचः । ईलेन्यो नमस्य इति  
वचः । एवमेतौ वचौ । ननु अग्न आ याहि वीतय इत्येका ।  
ईलेन्यो नमस्य इति द्वौ वचौ । एवं कस्माच्च भवति । उच्यते ।  
यद्येवमभिप्रेतं स्यात् अग्न आ याहि वीतय ईलेन्य इति वदित्येवं  
भूयात् । एकादश सामिधेनीरन्वाहेति च श्रुतेः ।

९. एकाग्रहणं द्वाचाधिकारमित्यर्थम् । ननु यद्येवमभिप्रेतं  
स्यात्पूर्वेषु सह समासं कुर्यात् । उच्यते । तं वा एतं वृषणन्तं



हवमन्वाहेति शतपथे । पूर्वस्तृचो वृषणानयं तु तद्विलक्षण इति समासो नाशङ्कोत ।

१०. उत्तरविवचार्थमेकेत्युक्तम् । आवापस्थानार्थं च ।

११. यच्च यत्र सप्तदश सामिधेन्यः कर्तव्याः तत्रतत्र समिधमानो अध्वर इत्येतास्तिस्रो ऽनुवक्तव्याः ।

१२. साप्तदशमनारभ्याधीतम् । तयोस्तुल्यवलयोर्विकल्पे प्राप्ते साप्तदशमेभ्यः प्रतिषिध्यते । तत्साप्तदशं च सामिधेनौनां दर्शपूर्णमासादौचितायनवर्जं प्रतीयात् । सायनाभ्यामिति समासो<sup>१</sup> वर्जनक्रियया सह योगात् । यत्पुनः परिभाषितं साप्तदशं च सामिधेनौनामिष्टिपशुबन्धेष्वितितत्त्वोदकानारभ्यवादयोः<sup>२</sup> प्राप्त्योरनारभ्यवादविहितं विद्वतिषु साप्तदशं नियम्यते । यत्पुनरयनेषु साप्तदशं पथते तन्मुन्ययनतुरायणयोर्विकल्पार्थम् । आपयणे त्वयनसंज्ञा न भवति । इति दर्शपूर्णमासायनानीति वचनात् ।

१३. ता वै गायत्र्यो भवन्तीति स्मृताः । विगृह्यष्ट शाखान्तर एवमेव यथोक्ताः श्रुताः ।

१४. आ जुहोता दुवस्यतेत्यस्यास्तृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्ने महर्<sup>३</sup> अग्निं ब्राह्मण भारतेति संदध्यात् । उत्तमायै हन्तीये वचने प्रणवेन निगदमुपसंदधातीति श्रुतत्वात् । सामिधेन्य आग्नेय्यः स चाग्निराहवनीय इक्षसमिन्धनदारेण स्तूयते । तं त्वा समिद्भिरङ्गिर

१. \*क्षिपया A क्षिपया B C । २ C in marg साप्तदशसाप्तदश instead of प्राप्त । ३ C महं here and elsewhere.

इति विशेषलिङ्गात् । इत उत्तरेण चानुवचनशेषेण<sup>१</sup> च एव  
सूयते । इयं वा इदं सर्वं कन्दस्त्रुतं पाचकन्दस्त्रुतं च तेन सर्वेषामि-  
ह्वानोति श्रुतेः (कौ० ब्र० ३.२) ।

१५. अग्ने महो<sup>२</sup> अग्निं ब्राह्मणं भारतेति निगदखण्डस्य  
प्रणवेन मंधानवचनाकार्षेयैः सह संधानम् । असुतः परस्तादित्यर्थः ।  
अर्वाक्षि अवरोहेत्यर्थः<sup>३</sup> । यजमानस्य न होतुः । जीणि नाभ्यधि-  
कानि । आर्षेयाणि ऋषिनामानि । ते च ऋषयो ये यस्य यज-  
मानस्य पूर्वं मन्त्रद्वयोः घावन्तो वा प्रतिगोचं स्मर्यन्ते । तदभि-  
धायिनः शब्दा अण्प्रत्यययुक्ता<sup>४</sup> आमन्त्रितविभक्तियुक्ताश्च उच्चा-  
रणीयाः । कुत एतत् । मानवेति प्रदर्शनात् । तद्यथा । वासिष्ठः  
ब्राह्मपाराशर्येत्यादि । यद्यप्येतरैर्यिणासेकार्षेयस्याभ्यासेन चिन्मन्त्रा-  
पूरणमुक्तमभ्यधिकसंख्यानां<sup>५</sup> च भ्रमासेन तथापि यथा स्मर्यमाणान्ये-  
वोच्चारयितव्यानि । स्मरणस्य दुर्बलात् । ततयासंहितानि असमस्तानि  
च वक्तव्यानि । वासिष्ठादिभिः शब्दैरग्निरिवामन्त्र्यते । तथा हि  
वाक्यसंगोः । यद्येवं कथं न ह वा अनार्षेयस्य देवा हविरश्रन्तीति  
(कौ० ब्र० ३.२) । नैष दोषः । यजमानस्य हि वासिष्ठत्वादग्नि-  
र्वासिष्ठ इत्युच्यते । तेनोत्पादितत्वात् ।

१६. द्विगोचः क्रीतः स्वयमुपनीतादिः<sup>६</sup> । तद्यथा । श्रुतः प्रोप

१. १ A C in marg. विशेषेण । २ C सर्व । ३ A = रोहणेने(?) यथा च देवेन  
इत्यनेन संधानम् : अर्धेन यजदशयदे निगदमुपसंस्थातोति श्रुतेः । उपमाकार्षेयैः ।  
यजमानः । ४ अण्प्रत्यय- A अण्प्रत्यय- B C । ५ B = क- A C = का ।  
६ B om क्रीतः E. उपनतासेदि H उपनतादिः ।

आजीगर्तिः । क्वचिमस्तु देवरातो वैशामिचः । तुशब्दो वाशब्द-  
स्यार्थः । तथा च मनुः ।

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिमः कश्चित् ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैतिददतः स्वधा ॥ (८. १४२)

१७. अब्राह्मणस्य यजमानस्य यो होतृत्वेवं मा विज्ञायीति ।  
यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । चक्षियादेर्यजमानस्य पुरोहितप्रवर-  
कीर्तनेनाग्निं स्तुयात् । प्रवरग्रहणादग्नीसूक्तं स्वार्पणेण भवति ।

१८. मामव एवं वा सर्वेषां यजमानानां ब्रूयात् ।

१८. देवेद्व इत्येवमादिकं दृताह्वन इत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा  
विरमेत् । तस्य सप्त पदानि समस्यावस्येदिति (कौ० ब्र० ३. २)  
श्रुतेः । देवेद्व इत्यग्नेः स्वाभाविको गुणः । तेन पित्र्यायामनूषः ।

२०. अथ चलारीति श्रुतेः । (कौ० ब्र० ३. २)

२१. अथ चलारीति श्रुतत्वात् । चमसो देवपानो देवास्त्वं  
परिभूरसीति स्वाभाविकौ गुणौ । अतो न पित्र्यायामनूषः ।

२२. विशब्दो नामावाची । नाना विरमन् प्रतिवाक्यं  
देवता आवाहयति । अथ यज्ञवद्याहं देवता आवाहयतीति श्रुतेः ।  
आवाहयतीति ण्यन्तनिर्देशाद्देवता इति च द्वितीयानिर्देशाद्वक्ष्यमाण-  
मन्त्रवाक्यार्थं उपवर्णितः । अतश्च यो ऽयं पूर्वप्रकान्त आहवनीयो  
ऽग्निः स एवाध्येष्यते । तत आहवनीयद्विले ऊहः सिद्धः ।

५.

१. देवानिति पिश्यायामनूहः सामान्यवचनात् । तत्राकारस्य  
श्रुतिः प्राप्नोति चेत् । न । देवशब्देनात्र यागाभावात् ।

२. यथाव्यभागयोरभावस्तत्र कथं नाम नैतौ शब्दावुच्येतामिति  
संज्ञाकरणम् । अग्न इत्येतदग्नितमावाह्यानां प्रथमस्य पदस्य  
भवतीति खनीय आग्नेये श्रुतिपाठो ज्ञापकम् । अथावाहन  
आवह देवान्यजमानायाग्निमग्न आवह वनस्पतिमावहेति तत्राव्य-  
भागयोरभावे ऽयामग्नितप्रयोगात्<sup>१</sup> ।

३. अत्र ये पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां  
प्रयोक्तव्याः । नामावास्यायाम् । ये ऽमावास्यादेवतावाचिनः शब्दास्ते  
ऽमावास्यायां प्रयोक्तव्याः । न पौर्णमास्याम् । अर्थाभिधानेन भन्त्वा  
उपकुर्वन्ति नान्यथेति । तथा चोक्तम् । यथायं वा शेषभूत-  
संस्कारादिति जैमिनिना । अनेनाप्युक्तमेव । इति पौर्णमास्यामि-  
त्यमावास्यायामित्युपदेशाद्भवतिष्ठन्ते तत्संयुक्तास्य शब्दा इति ।

४. देवां आण्यपां<sup>२</sup> इत्यत्र नकारलोपः<sup>३</sup> । नकार आकारोपधः  
पदान्तो ऽयि खरोदयो लुप्यत (प्रतिशा ४, २६) इत्यादौ  
लक्षणस्य प्रदर्शितत्वात्<sup>४</sup> । यत्र वैश्वदेवं हविस्तत्र विद्यान्वैषां आव-  
हेत्येतत्सिद्धं भवति । इषदाव्यपानिति पशौ प्राप्नोतीति चेत् । न ।  
यत्र देवानामाव्यपानां प्रिया धामानीति त्रैषे ज्ञापकादनूहः ।

१ A om पदस्य । २ B आग्नितमाग्निशब्दप्रदेशात् । ३ C देवं आण्यपं ।  
४ B O om नकारलोपः । E A inserts प्रजाजानुयाजारेजादभ्यनराभरेण  
प्रतिषेधः । C ina- कुतो ।

५. अथ यदग्निं होत्रायावाहयति स्विष्टकृतं तदावाहयतीति श्रुतेः । पित्र्यायां कथ्यवाहनविशिष्टे ऽग्नी । अग्निं कथ्यवाहनं होत्रायावहेत्यूहः ।

६. ननु अत्राकारस्य श्रुतिर्न प्राप्नोति । स्वस्य महिम्नो यागाभावात् । उच्यते । यदेव वाचांश्चाह वाचा यजति तेनो हैवास्य स्यो महिमेष्टो (कौ० ब्र० ६. २) भवतीति यागानुग्रहवादात् श्रुतो भवति ।

७. शब्दस्वरूपप्रदर्शनार्थ इतिकरणः । तेनाचायाकारस्य श्रुतिर्नास्ति । समस्तमनुवचनम् । वरुणप्रघासे आहवनीयौ द्वौ भवतः । तत्र यद्यध्वर्युरग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामिति संश्लेष्यति ततः संप्रैषव-  
शादूहः । स उच्यते । अग्नी महान्तौ स्यो ब्राह्मणौ भारतौ । चोदना-  
संदेहत्वात्पुवरनाम्नामनूहः । देवेद्वौ मन्विद्धाष्टपिष्टुतौ विप्रानुमदितौ  
कविग्रस्यौ ऋक्षग्रंसितौ दृताहवनौ । प्रण्यौ यज्ञानां रथ्यावध्वराणा-  
मनूतौ होतारौ तूर्णौ हव्यवाहौ । आस्थात्रे जुक्तौ देवानां चमसौ  
देवपानावरं दवाग्रौ नेमी देवान्युवां परि भुवौ स्यः । आवहतं  
देवान्यजमानाय अग्निमग्नी आवहतं सोममावहतं अग्निमावहतं  
सोममावहतं सवितारमावहतं सरस्वतीमावहतं पूषणमावहतं  
इन्द्राग्रौ आवहतं वरुणमावहतं मरुत आवहतं कमावहतं देवां  
आज्यपां आवहतं अग्निं होत्रायावहतं स्यं महिमानमावहतं आ च  
वहतं जातवेदसौ सुयजा च यजतम् ।

८. उपविश्येति वचनमूर्द्धजानुविशेषणार्थम् । दक्षिणेन प्रादे-

मेनेति उभाभ्यां मा भूत् । अनु एकवचनमचास्ति किं दक्षिणेनेति वचनेन । सत्यम् । अस्ति जातावर्षेकवचनम् । अत उभाभ्यामेवेत्या-  
गच्छते । भूमिमन्वारभ्येति वचनाद्दक्षिरेपनीयेति गम्यते ।

८. अस्मै प्रतिष्ठाया मा हित्व इत्येवमादिर्मन्त्रः । अस्मिन्मन्त्रे पक्षदशेन वज्रेणेति सामिधेनीयज्ञाभिप्रायो विकल्पः । अतः साप्त-  
दशे सप्तदशेन । उपसत्सु नवकेन । एवं यावन्ती सङ्ख्या तावन्तिथेन वज्रेणेति ब्रूयात् ।

६.

१. असुकशर्मा होता मानुष इत्येवमभ्यर्च्योक्तः । अस्मिन्नव-  
धाविदमाह ।

२. मानुष इत्येवमन्त्रेण मन्त्रेण प्रवृत्तः देव सवितरित्येव-  
मादिकं मन्त्रं जपति<sup>१</sup> किमर्थं मानुष इत्युक्तः प्रवृत्तो जपित्वेत्यु-  
भयम् । उच्यते । प्रवृत्त इति वदन् प्रवरणनिमित्तत्वं जपस्य दर्शयति ।  
पशौ च यजमानस्यापि प्रवरणमस्ति । सीमे च मैत्रावरुणादीनाम् ।  
तेषामप्ययं मन्त्रो मा भूदिति विशेषवचनं मानुष इत्युक्त इति ।

३. उपोत्याद्य मस्मिन्नेव प्रदेशे अध्वर्योर्दक्षिणमंशं दक्षिणेन  
प्रादेशेन अन्वारभ्य स्पृष्ट्वा सव्येन च वामहस्तप्रादेशेन आप्रीभ्रष्ट  
दक्षिणमंशमेवं द्युगपदन्वारभ्य इन्द्रमन्वारभामह इत्येवमादिकं  
मन्त्रं जपति ।

४. यण्मोर्वोरित्येवमादिकं मन्त्रं अवसृज्या विमुञ्चासौ जपति ।

प्राप्तमेवैतत् । साहचर्यार्थमुच्यते । किमुक्तं भवति । अध्वर्युं  
संमृश्य तिष्ठति (५. १५. ६) इत्युक्ते<sup>१</sup> षण्मोर्वीरिति जपित्वा  
तिष्ठति ।

५. ऐन्त्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेणावर्तते<sup>२</sup> । दक्षिणं बाहु-  
मन्विति बाहुवचनात्तत्रैव स्थित आवर्तते ।

६. आवर्तनादनन्तरं होतृषदनाच्छुष्कं तृणमादाय उभयतो  
मूलतोऽपतस्य च्छित्त्वा ततो निरसः परावसुरित्येवमादिना  
मन्त्रेण निरस्येत् । दक्षिणपरं दिगन्तरालं प्रति । ननु च्छेदनक्रियया  
निरसनमन्त्रस्य किमर्थं व्यवधानं सूचितम् । उच्यते । समानं  
होत्रा तृणनिरसनमित्यत्र तदन्तर्भूतयोस्तृणादानच्छेदनक्रिययो-  
र्यद्दणं यथा स्यादिति । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृणमिति  
सूचान्तरम् ।

७. तृणनिरसनमन्त्र आभिचारिकस्तदुच्चारणे गृह्यवचनाद-  
पासुपस्पर्शनं सिद्धम् । तदुच्यते । पित्र्यायां मन्त्रोत्सर्गेऽपि यथा  
स्यात् । अव्यहणं च वषट्कृत्योपस्पर्शनम् । उत्तरौष्ठ उत्तरमुप-  
स्पृश्येत्येवमादौ यथा स्यात् ।

८. होतृषदनमिति प्रकृतं तृणमिति च । होतृषदने ऽग्न्युष्कं  
तृणं निदध्यात् । ऽग्न्युष्काऽग्न्युष्कविशेषणं शाखान्तरात् । स्वशाखायां  
तु ब्रह्मत्वप्रकरणे । अथ यद्ब्रह्मषदनात्तृणं निरस्यति शोधयत्येवै-  
नत्तत् इति (कौ० ब्र० ६. १३) अविशेषेण<sup>३</sup> शोधनश्रुतेः ।

९. होतृषदनाधिकारोऽनुवर्तते । होतृषदन उपविशेत् ।

इदमहमर्वावभोरित्येवमादिना मन्त्रेण । स्वदादिनिर्देशः क्रमार्थः ।  
मौदामौति मन्त्रवर्णादुपवेशने सिद्ध उपविश्येति वथनं होतृषट्पदन  
उपवेशनार्थम् । इतरथा ऊर्ध्वजानुरूपविशेत् तथा दृष्टत्वात् ।

१०. उपस्य उत्सङ्गः । उपेत्य यस्मिन् पुचादयस्त्रिष्ठानि । न च  
समजानोरूपविष्टस्य भवति । तं दक्षिणोत्तरिणं दक्षिणावयवोद्गत-  
तरं कृत्वा प्राञ्चौ पाणौ प्राचीं दिग्ं प्रत्यक्षितौ प्रगुणाङ्गुली प्रगृह्य  
हस्तसंपुटं कृत्वा । यद्यप्येवमेव परिभाषितं तथापि लोके ऊर्ध्वावपि  
पाणौ संपुटीकृतौ क्रियेते । तद्विहित्यर्थं प्राश्नाविति ।

११. नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति मन्त्रं पठन् गार्हपत्याह-  
वनीयावीचेत् ।

१२. उदग्गच्छेष वामाकाश इति पठेत् । आरेति ब्रुवन्  
दर्शयति नाथं जपः । अतश्च पित्रायामनुत्सर्गः ।

१३. विद्ये देवा इति यद्यपि सूक्तादिस्तथाप्येकां प्रतीया-  
दन्यचेति वचनादेका । तदद्य वाचः प्रथमं ममीय । नमो महश्चो  
नमो अर्भकेभ्यः । अथ प्रथमोत्तमयोर्न चिर्वचनम् । न चैकस्त्वर्थम् ।  
अन्यच्च जपेभ्य इति (१.१.१८) वचनात् ।

१४. 'अवसायेत्यवावाचम् उत्तरचोपांशुत्ववचनं सुषेदोपांशु  
त्वयोः' मन्त्रतासंभवादिति चेत् । न । सर्वापांशुत्वसंभवो ऽस्ति ।



तत्र मंधानं मा भृदित्युच्यते अवमायेति । अस्य द्वियजमानके वज्र-  
यजमानके च ऊहः प्राप्नोति । स उच्यते । साधु वां यजमानौ  
देवता । साधुवो यजमाना देवता । पित्र्यायां च । अग्निः कथवाहनो  
होता<sup>१</sup> वेत्सग्निः कथवाहनो होत्रं<sup>२</sup> वेत्तु प्रावित्रं साधु ते यजमान  
देवता ।

१५. अनुसैरित्यर्थः । अत्रापि द्वियजमानके । यावग्निं होता-  
रमवृषायाम् । वज्रयजमानके । ये ऽग्निं होतारमवृषध्वं । पित्र्या-  
याम् । यो ऽग्निं कथवाहनं होतारमवृषाः । एवमूहः कर्तव्यः ।

१६. घृतवतीमित्येवमादिना मग्नेणाध्वर्युः सुषौ ग्राहयित्वा  
ततः पञ्च प्रयाजान्यजति । सुषावादायेति वचनं सुगादापनसंज्ञा-  
र्थम् । सुषाविति द्विवचनं विवक्षितम् । अत एकसुक्ते नायं मन्त्रः ।  
वरुणप्रघासेषु सुग्वज्रत्वे ऽपि भवति । उत्तरस्यां वेदौ होतृकर्मणि  
(३. १४. १५) वचनात् । अत एवाध्वर्युपदस्थानूहः । आदायेति  
स्रवा निर्देगो ऽङ्गाङ्गिसंवन्धजापनार्थम् । अतः प्रयाजानुयाजान्वा  
परिहायेत्येवमादौ (८. २५. २) नायं भवति । ईशामहै देवानिति  
पित्र्यायामनूहः । सर्वत्रास्वार्थस्याविशेषात् । तथा च शतपथे ।  
मनुष्या वा ईलेन्याः पितरो नमस्या देवा यज्ञिया इति । पञ्चेति  
कर्मभेदार्थम् । अतः प्रयाजानामन्तरालेषु होतुर्न वाग्यमः । द्विगो-  
त्रस्यापि पञ्चैव न षट् । प्रयाजानिति ग्रास्त्रसंबन्धवह्यारार्थम् । पञ्च  
यजति इति नियमात् । द्विगोत्रस्य समस्य यागः । स्थातानुभे  
वाश्विनयाज्याधर्मः श्रुतेरिति दर्शनात् ।

## ७.

१. समिधः समिधो अग्न आज्यस्य अन्विष्यमया य इज्यते  
 स प्रथमः प्रयाजः । आग्नेयाः प्रयाजाः । मौषीकश्चाग्निः । प्रया-  
 जाम्ने अनुयाजामंश्च केवसानिति सिद्धात् । अतश्च नाहवनीयः ।  
 तेनाहवनीयविकारे ऽप्यग्निपदस्थानूहः । ननु होतृविशिष्टोऽग्निः  
 स्त्रिष्टुतः । कथमेतत् ज्ञायते । अथ यदग्निं होषायावाहयति  
 स्त्रिष्टुतं तदावाहयति तथा नाभाग्निं होषादित्याह पश्यतो वै  
 प्रयाजा रुद्रः स्त्रिष्टुत इति श्रुतेः (कौ० ब्रा० २. १. ४) । अयं च  
 मौषीको होतृविशिष्टः । होषादहं वरुण दिभ्यदायमिति सिद्धात् ।  
 ततः पित्र्याणां कथ्यवाहनेत्यूहः प्राप्नोति । उच्यते । अन्य एव  
 कथ्यवाहनो ऽग्निर्न मौषीकः । कथं ज्ञायते । मन्त्रवर्णात् । यो  
 अग्निः कथ्यात्प्रविवेश वो गृहमिमं पश्यन्नितरं जातवेदसम् । तं  
 हरामि पित्र्यज्ञाय देवमिति तस्माद्भयदेष्मादन्यः कथ्यवाहनः ।  
 अतः पित्र्याणामनूहः । प्रथमवहणस्य प्रयोजनमुच्यते । इति प्रया-  
 जयाज्या (१.७.६) इत्यवेतिकरणः प्रकारार्थः । एवंप्रकाराः  
 प्रयाजयाज्या इति । किमेवं मिध्यति । उच्यते । केवापिदध्वर्यूणां  
 मिषविन्दा दग्धप्रयाजा । तच्च लष्टा अनियतस्थानः । तस्य प्राचम्यं  
 मा भूदिति प्रथमवचनम् ।

२. तनूनपादस्य आज्यस्य वेनमया<sup>१</sup> द्वितीयः प्रयाजः । द्वितीय  
 इत्यस्मिन् वसिष्ठादीनामयं चोत्तरस्य विकल्पेन ।

३. नराशंसो अग्न आज्यस्य वेनमया याज्यया द्वितीयः प्रयाजो

१ A Ins. द्वितीयः ।

भवति । वसिष्ठादीनाम् । अत्रापि द्वितीय इत्यनुच्यमाने पूर्वेण सह विकल्पः स्यात् । वसिष्ठशूनकानां नराशंसो ऽत्रीणां चैक इति कात्यायनवचनात् । अत्रीणां नराशंसो विकल्पः । तैः सह समासो वध्ययानां विकल्पार्थः । कण्वानां तनूनपाक्षराशंसाबुभौ पद्येते । तत्र पक्षे समुच्चयः । पक्ष ऽन्यतरेण प्रयोगः । तथैव संकृतीनामपि यथा स्यादेवमर्थः समासः । राजन्यानामसमासात्पूर्वेषां समासे तुल्यधर्मता सिद्धा । अतस्तु यथोक्तो ऽर्थः ।

४. इतो अग्न आज्यस्य व्यन्वित्येतया याज्यया तृतीयः प्रयाजो भवति । येषां तनूनपाक्षराशंसाबुभावान्नातौ तेषामुभयोर्भिन्नाभिन्नयोः पाठसामान्यात् प्रयोग आगच्छते<sup>१</sup> । तन्निवृत्त्यर्थं तृतीयवचनम् ।

५. बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्त्वित्यनया याज्यया चतुर्थः प्रयाजो भवति । चतुर्थं इति संयवहाराय संज्ञा । वक्ष्यति । चतुर्थोत्तमावन्तरेण चत्वार (१.१२.१८.) इति । तत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात् ।

६. स्वाहाग्निमित्येवमादिकया याज्यया उत्तमः प्रयाजः । घवस्या तु देवतापदानां चोदनोपदेशात् । अग्नेर्होतुः स्वस्य च महिम्नो निगमप्रतिषेधार्थं<sup>२</sup> घवग्रहप्रतिषेधार्थं च दण्डकपाठः । आवाहनदृष्टलाभप्राप्ति<sup>३</sup> । अन्वयस्य प्रकृतिरित्याख्येति वचनात् (१.१६.९) । इति प्रयाजयाज्याः । इतिशब्दः प्रकारे । ततो

१ A B C आगच्छते । २ A निगम B निगम C निगदम । ३ B आवाहने प्राप्तिः ।

मित्रविन्दायां तष्टा अग्न आज्यस्य वेतु इति नवमो दशमो वा  
 शाखान्तरात् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न आज्यस्य  
 धन्यति द्वैक आहुः । अष्ट्य<sup>१</sup> प्रतिषेधार्थं इति प्रयाजयाज्या इति  
 निधमवचनम् ।

### ८.

१. अग्निहोत्राणि जहजत् तं सोमासि सत्यतिरित्येतावाज्यभागौ  
 पौर्णमास्यां भवतः । अथ पापौर्णमास्यां वार्षज्ञावाज्यभागौ भवत  
 (कौ० ब्रा० १.५.) इति श्रुतेः । अगुद्देशेनाव्यभागसंज्ञा । ततः श्रूय-  
 माणं प्राप्तं नामधेयमन्यस्मिन्ध्ये प्रकृतिं निवर्तयतीति (८.१.१)  
 सदन्तावाज्यभागौ इत्येवमाद्युच्यमाने चचोरेव निवृत्तिर्भवति ।  
 यद्यपि सामान्याचिधम (१.११.१८) इति सिध्यति तथाप्येवं  
 सति प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । वार्षज्ञावितीधमनुगता संज्ञा । ततः  
 सार्वकामिकां केवाचिदेव तावन्त्यावाज्यभागौ<sup>१</sup> भवतः । पाप्मो-  
 पघाते सति कामो क्षभते । अभिचारे च । तच्च हन्तेरर्थवत्त्वात् ।  
 शुद्धयापाभिष्टौ च । तथापि पाप्मा वै हृत्तो यो भूतेवांरयित  
 तिष्ठति कन्याणास्कर्मेणः साधोरिति श्रुतेः<sup>१</sup> ।

अभिग्रस्तो नृषा हर्षं चरेदग्नेयमेव वा ।

जिर्वेपेत पुरोलाग्रं वायवं पशुमेव च ॥

इत्येवमादौ शुद्ध्यर्थं वार्षज्ञौ भवतः । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् ।

१ B inserts इति after आहुः Cf. कौ० ब्रा० १.३ । १ A ० चिदेतावाज्यभागौ ।  
 १ इत्येवमादौ ११-१ ३ ७ ।

१. अग्निः प्रद्वेन मन्त्रना सोम गौर्भिद्धा वयमित्येतावमावा-  
स्यायाम् । आमावास्ये कर्मणि । वृधन्वन्ताविति संयवहारायं  
संज्ञा । अन्वर्थसंज्ञा च । तत चयिण एते एव । पुरोनुवाक्यग्रहणं  
च न कृतं याज्यासंनिधिसिद्धेः ।

२. आग्नेयसौम्ययोर्यथासङ्गोऽनेन ।

३. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्याग्नेयस्य पुरोलागस्य पुरोनु-  
वाक्या । अग्नेरिति नोक्तं पुरोलागस्यैवैतौ अथा स्याताम् । ततो  
हविर्यज्ञसोमेषु पुरोलागानामेवैते भवतः । पशुषु तु विपर्यासः  
कर्तव्यो यातयामलदोषात् ।

४. भुवो यज्ञस्य रजसस्य नेता एषा याज्या । आग्नेयस्येति वर्तते ।

५. अग्नीषोमाविमं सु मे एषा उपांशुयाजस्य पुरोनुवाक्या  
भवति । यथा पूर्वत्र तद्धितेन निर्देशस्तथेह न कृत उपांशुयाज-  
चोदनायामेव भावार्थम् ।

६. उपांशुयाजस्य जुषाणावित्येवमादिका याज्या ।

७. इदं विष्णुर्वि चक्रमे पुरोनुवाक्या । वषट् ते विष्णवांस  
आ कृणोमीति याज्या । वैष्णवस्योपांशुयाजस्य । तद्धितनिर्देशो  
नियमार्थ इत्युक्तम् । अत्र पुरोनुवाक्या याज्येति नोक्तम् । पूर्वत्र  
द्विरुक्तं पारिभाषिकमिति न्यायः सिद्धः । अतः प्रतीकग्रहणं  
याज्यापुरोनुवाक्यानामिति (१.१७.१) अविशेषे मत्यपि पूर्वां  
पुरोनुवाक्या ततो याज्या ।

८. वैष्णवस्येति वर्तते । जुषाणो वा निगदो वैष्णवस्य याज्या-

त्वेन भवति । कथमेतत् श्रायते याज्यात्वेन भवतीति । नन्वयं विकल्पः पूर्वेषु याज्यानुवाक्यायुगलेन युक्तः । नेत्युच्यते । एक-  
त्वाद्भिदादस्य याज्यात्वेन च दृष्टत्वात् याज्यात्ममध्यवधीयते । जुशणो  
विष्णुराज्यस्य हविषो जेत्वित्येवं प्रयोगः सामर्थ्यात् ।

१०. अग्नीषोमा सवेदसा पुरोनुवाक्या । युवमेतानि दिवि  
रोचनानौति याज्या । कस्य । अग्नीषोमौदस्य पुरोलाग्रस्य । पुरो-  
लाग्रस्तद्धितवाच्यस्य चोक्तं प्रयोजनम् ।

११. इन्द्राग्नी अवसा गतं पुरोनुवाक्या । प्र सर्वपिभ्यः पृतना  
इवेषु याज्या । तद्धितनिर्देशः पुरोलाग्राभिधायी उक्तप्रयोजनः ।

१२. एन्द्र मानसिं रयिं पुरोनुवाक्या । प्र ससाधिषे पुनस्तत  
प्रधून् याज्या । इति सांभाव्यस्य । सांभाव्यस्येति वचनं नियमार्थम् ।  
अतो मान्यस्यैन्द्रस्य हविषः ।

१३. महर् इन्द्रो य ओजसा महर् इन्द्रो नृवदा सर्वशिप्रा  
इत्येने याज्यानुवाक्ये माहेन्द्रस्य सांभाव्यस्य ।

१४. इन्द्रं वो विष्यतस्सरि पुरोनुवाक्या । मादयस्य हरि-  
भिर्यं न इन्द्रेति याज्या । एते याज्यानुवाक्ये इन्द्रस्य न माहेन्द्रस्य ।  
किंविशिष्टस्येन्द्रस्य । अप्रतिनिधिः । कौदृशः प्रतिनिधिः कौदृशो  
वाप्रतिनिधिः । उच्यते । यः कस्यचित् स्थाने सादृश्येन भवति स  
प्रतिनिधिरित्युच्यते । तद्यथा । अथमेवामावास्यायामिन्द्रस्य मयः  
प्रतिनिधिः । कथमेतत् श्रायते । इन्द्रस्य प्रतिनिधिरिति

श्रुत्यर्थवादात् । अथ यदमावास्यायामिन्द्रं यजत्येतज्ज्योतिर्वा  
 अमावास्या न ह्यत्र चन्द्रो दृश्यत (कौ० ब्र० ३. ६) इति । किमेतेन  
 सूत्रेण सिद्धम् । चक्षुः सांभाष्यालाभे सायंदोहस्थाने वा पुरोलाश  
 इत्येवमादौ ऐन्द्रं सानसिं रयिं प्र ससाहिष इति याज्यापुरोनु-  
 वाक्ये सिद्धे भवतः । कथं नामाप्नुतः । सांभाष्यास्येति नियमात् ।  
 अतो ऽप्रतिनिधेरिति देवताविशेषणत्वादैनं पञ्चशरावमोदनं निर्व-  
 पेत्पुरोलाशं वेति भेदेनाप्युपपातान्नप्रतिनिधिः प्राचक्षिन्<sup>१</sup> वेति ।  
 यथास्तु तथास्तु । ऐन्द्रं सानसिं प्र ससाहिष इत्येते<sup>२</sup> भवतः ।  
 ननु दृष्टचन्द्रायां प्रतिनिधिकार्याभावान् नैते प्राप्नुतः । उच्यते ।  
 सांभाष्यास्येति वचनाद्भविष्यत इति । अमावास्याव्यतिरेकेणैन्द्रस्य हविषः  
 सांभाष्यवर्जितस्य इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरित्येते  
 याज्यानुवाक्ये भवतः । सन्नविषये तु यः कात्यायनपठित ऐन्द्रः  
 पञ्चशराव ओदनो वा<sup>३</sup> तस्यामावास्यायामपीन्द्रं वो विश्वतो  
 मादयस्व हरिभिरिति<sup>४</sup> । तत्र हि प्रत्यासंभवात् । ऐन्द्रं पञ्च-  
 शरावमोदनं निर्वपेत्पुरोलाशं वा यद्योदनीयन्ति यद्यपूपीयन्तीति  
 श्रुतेः (कात्या० १९. २. १९) । यदि यजमाना बुभुक्षया ओदन-  
 मिच्छन्ति यदि पुरोलाशमिच्छन्ति तत ऐन्द्रः पञ्चशराव ओदनो  
 वा<sup>५</sup> । अतो ऽसौ न चन्द्रप्रतिनिधिः ।

१ कात्या० १५. ३. १—५ । २ B adds तु । ३ B in marg पुरोलाशो वा ।

४ B एते । ५ B adds पुरोलाशो वा ।

६.

१. पिप्रोहि देवां उग्रन्तो यविष्ठ एषा स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या भवति । पुरोनुवाक्यापहणं निगदय्यपेतत्वादृष्टः संदेह्युदासार्थम् ।

२. अथ प्रयोगः । ये यज्ञमहे ऽग्निं स्विष्टकृतमिति । किं कारणम् । अथ यदग्निं स्विष्टकृतमन्ततो यजतीति श्रुतेः । प्रैवे च तथा दृष्टम् । होता यच्चदग्निं स्विष्टकृतमिति । तथा च संप्रैषः । अयालग्निरिति पदद्वयस्यार्थः दृष्टवानग्निर्वक्ष्यमाणा देवताः स्विष्टकृतमभिधानं चेत्तत् । कुतः । एष च वै देवेभ्यो हविः प्रयच्छतीति श्रुतेः । अतश्च स्विष्टकृद्विकार ऊहः । तद्यथा पिश्यायाम् । ये स्वधामहे ऽग्निं कथ्यवाहनमयालग्निः कथ्यवाहन इति । अवा-  
साननियमार्थः दण्डकपाठः । तद्वैके देवतां पूर्वां कुर्वन्मयाङ्गारा-  
दिति । तद्व्युदामार्थेय दण्डकपाठः । अनुयाजवदप्रयाजमुदयनीयं  
तैत्तिरीयाणाम्<sup>१</sup> । अतश्च तेषामुदयनीये प्रयाजा न सन्ति ।  
अनुयाजास्तु विद्यन्ते । तच्च भविष्यत्स्वप्ननुयाजेषु अयाद् देवानामा-  
ज्यपानां प्रिया धामानीत्येवमेव प्रयोगः । अयालिति लुङ्ङ्क्षन्दिधि  
कालवये ऽपि विधानान् । अग्नेः कथ्यवाहनस्य होतुः प्रिया  
धामानीति पिश्यायामूहः । जातवेदा इति गुणपदं वरुणस्यापि  
तुल्यम् । अतश्चावहये ऽप्यूहः । ये यज्ञमहे ऽग्नीवत्स्वावयाष्टामग्नी-  
वरुणावग्नेः प्रिया धामान्ययाष्टां भोमस्य प्रिया धामान्ययाष्टां  
वरुणस्य प्रिया धामान्ययाष्टां देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि



यत्ततामग्नीवर्णयोर्होत्रोः प्रिया धामानि यत्ततां स्वं महिमान-  
मायजतामेज्या इषः कृणुतां तावध्वरौ जातवेदसौ जुषेतां  
हविरित्यूहः । अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः एषा सह निग-  
देन याज्या ।

२. वषट्कृत्येति त्वाप्रत्ययो ऽङ्गार्थतां स्विष्टकृतो ज्ञापयितुम् ।  
अतो ऽन्यथापि यत्रयत्र स्विष्टकृदर्थवादस्तत्रतत्र वषट्कृत्योपसर्गम-  
पाम् । अथ उपसृश्येत्यन्वयदृष्टत्वात् । अथ यदप उपसृशति  
शान्तिर्वै भेषजमापः शान्तिरेवैषा भेषजमन्ततो यजे क्रियत (कौ०  
ब्र० २. ६.) इति श्रुतेः ।

## १०.

१. इलोपकानं करिष्यतः । भाविनीलोपकान इत्यर्थः । पाणे-  
र्दक्षिणस्य या प्रदेशिनी अङ्गुष्ठादनन्तराङ्गुलिलिखां प्रदेशिन्याम-  
नक्ति सचयत्यध्वर्युः<sup>१</sup> ।

२. उत्तमे च पर्वणि मध्यमे च । तस्या एव प्रदेशिन्या  
द्वे स्थाने अध्वर्युणाभ्यक्ते । तयोर्यत्पूर्वं तदाचक्षतिना ते ङ्गतस्य प्राश्ना-  
मीषे प्राणयेत्यनेन<sup>२</sup> मन्त्रेणाध्वरौष्ठे निलिम्बेत् । यद्वितीयमञ्चनं  
तन्मनसस्यतिना ते ङ्गतस्य प्राश्नाभ्यूर्ज उदानायेत्युत्तरौष्ठे निलिम्बेत् ।  
आध्वर्यवस्याङ्गुलिपर्वाञ्चनस्योपदेशो निराकाङ्क्षार्थः ।

३. अपामुपसर्जनं कृत्वा ततो ऽन्यत् । आखान्तर एवमेव विहितत्वात् ।

४. दक्षिणेन हस्तेन उत्तरेणां धारयन् । इसामुपकृत्यत इति संबन्धः । उत्तरेणाग्रहणं आस्त्रमन्थवहारार्थम् । उत्तरेणां प्राग्गृह्येवमादिपूपस्थितं द्रष्टव्यम् ।

५. धारयन्निसामुपकृत्यत इति संबन्धः । असंक्षुचिताङ्गुलिना दक्षिणेन पाणिना उत्तरेणां धारयति । सर्वेनेलापात्रीम् । सद्येन होद्वचमसं च पात्रीं च संयच्छतीति सोमे दर्शनात् ।

६. क्रमार्थं वचनम् । हस्तेन चत्वार्यवदानान्यध्वर्युर्ददाति । पञ्चमं होता स्वयं गृह्णीयात् ।

७. जपिलेसामुपकृत्यत इति संबन्धः । स्वयमित्यप्येषोपयुज्यते । आत्मनो मुखसंमितां चक्षुषसंमितां वा । न यजमानस्य । धारयन् किं करोतीत्यत आह ।

## ११.

१. उपहृतं गृहदित्येवमादिकं जपं जपिलेसामुपकृत्यते । जपिलेति वचनादुपांशुप्रयोगः । अनैकस्वयं च ।

## १२.

१. इसोपहृतेत्येवमादिसंक्षिप्तोपहृतं इत्येवमन्तो निगद इसोपहृतानर्धशस्तेनोपहृतं कृत्वा ।

२. अनन्तरमिहा जिघ्रेत् ।

३. अन्तरिलं इलामध्ये इलोपज्ञानसंज्ञकस्य निगदस्य<sup>१</sup> मध्ये चतुरवानिति उच्छ्रमिति । तत्र मैवावरुणौति प्रथम उच्छ्रासो निराकाङ्क्षत्वात्<sup>२</sup> । वर्धनिति द्वितीय उच्छ्रासः । पुत्रे इति तृतीयः । अन्ते चतुर्थः ।

४. यदा इलामध्ये चतुरवाननं तदा ब्रह्म देवकृतमुपहृतमिति द्वितीयः । यज्ञपतिशब्दस्यानेकयजमानके ऽयनूहो देवताभिधानमिति संदेहात् । उपहृताविमौ यजमानौ दियजमानके । उपहृता इमे यजमाना इति वज्रयजमानके । सर्वस्वार (१५. १०. १) उत्तरस्यां देवयज्यायामित्यस्यानुत्सर्गः<sup>३</sup> । अस्त्रियज्ञे तु दौघणौयापुरुषसंस्काराग्नीर्वर्जमिति कात्यायनवचनात्सर्वाग्निषामभावः (२५. १३. ४३) । अपरे पुनः "क्रतुवैगुण्यभयात्प्रयोगमिच्छन्ति ।

५. इलासीत्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरेणां संप्राप्य भवयित्वेत्यर्थः । क्रमार्थः क्ताप्रत्ययः ।

६. इतरा या पाश्यामस्ति तां यजमानपञ्चमा ऋत्विजः प्राग्रन्ति । यजमानो ब्रह्मा होताध्वर्युराग्नीध्रयेति वाजिने पठिताः । पक्षैव । न मैवावरुणः प्रतिप्रस्थाता वा । प्राश्नेत्यनुवर्तमाने पुनर्वचनं मन्त्रप्रतिषेधार्थम् ।

७. भवणानन्तरं तावदाग्न्यमो होतुर्यावभ्यार्जनं न<sup>४</sup> कृतम् । ब्रह्मयजमानयोस्त्वन्यत एव वाग्यमः सिद्धः ।

१ B om. निगदस्य । २ A ins ब्रह्म देवकृतमुपहृत इति द्वितीय and alters द्वितीयः । तृतीयः to द्वितीयः । चतुर्थः resp. । ३ A •स्योत्सर्गः । ४ C ऋतुम् ।

५ B C (orig) om. न ।

८. इदमाप प्र वहतेत्यादिना दृष्टेन यथास्वायपठितेनोपांशु-  
प्रयोगेण मार्जयन्त इत्याभलुचितारः । इत्याहुन्वान्मार्जनस्य । मार्जनं  
मूर्धन्वसेको गृह्योक्तत्वात् । अङ्गिय मार्जनं शान्तिर्वै भेषजमाप  
इति लिङ्गात्<sup>१</sup> । अन्तर्विद्यवस्थिते पवित्राभ्यां संयुक्ते पात्रे । पवित्र-  
वतीति मतुर्निर्देशाद्गृह्यभूते पवित्रे । अतस्तदभावे ऽपि पत्नी-  
मंयाजनेषु मार्जनम् ।

९. कृते मार्जने पवित्रप्रतिपत्त्यनन्तरमध्वर्योभागपरिहरणं स्त्रु-  
तिविहितम् । तदस्माकमवधित्वेनोपदिष्टम् । यजमानभागस्यायच  
परिहरणमस्येव । न तु प्रोषिते । ब्रह्मणस्तु सर्वदा भवतीति सर्वत्र  
निर्दिष्टम्<sup>२</sup> । एतस्मिन्नावधावन्वाहार्यसंज्ञकमोदनं दक्षिणाग्निपकमाह-  
रन्ति । बह्ववचनमविवक्षितम् । अवधित्वेनोद्दिश्यमानत्वात् ।

१०. दास्यपौष्टियु भागपरिहरणं अन्वाहार्यहरणं च नास्ति  
तास्त्र्येष एव दक्षिणाकालः । सर्वाणामिष्टौणामिति वचनात् । न तु  
पशौ सत्यपि भागपरिहरणे ।

११. आदिष्टदक्षिणास्त्रन्वाहार्या न भवति । आदिष्टदक्षिणा  
आग्रयणमिधविन्दाप्रभृतयः ।

१२. एषा त इत्येवमादिना मन्त्रेण समिधमाग्नीधमर्चिता  
होतानुमन्वयते । अनेकस्वर्यमुपांशु च प्रयोगः । अथ यत्समिधमनु-  
मन्वयत इत्यस्य वा एषैकान्तिमिष्टा भवति । तस्मादेनामनुस्तौतीति  
(कौ० ब० २. ७) युनेः । यदौष्ठानुवचने ऊहस्ततो ऽचापि ।

१ A C (see h) एषयात् instead of लिङ्गात् । २ A C om परि । ३ B  
सर्वत्र भवतीति निर्० C has सर्वदा in marg ।

स उच्यते । एते वामग्री समिधौ ताभ्यां वर्धेयां च च प्यायेयाम् ।  
अनुमग्व्येति क्वाप्रत्ययो ऽनुयाजाङ्गप्रज्ञापनार्थः ।

१३. चीननुयाजसंज्ञकान्वक्ष्यमाणान्यजति याज्याधर्मेण पठति ।  
चिग्रहणं कर्मचयप्रदर्शनार्थम्<sup>१</sup> । अनुयाजानिति शास्त्रसंख्यहारार्थम् ।

### १३.

१. अयं प्रथमो ऽनुयाजः ।

२. अयं द्वितीयः ।

३. विरम्येत्यर्थः ।

४. इति एता एव<sup>२</sup> सर्वत्र । ततः पित्वावष्टययोरनूहः । न च  
तनूनपाद्याजिनो विकार इतीतिकरणस्य<sup>३</sup> नियमार्थत्वात् ।

### १४.

१. अध्वर्युणा सूक्ता ब्रूहीत्येवमन्तेन निगदेन संप्रेषितो वक्ष्य-  
माणं सूक्तवाकमाहेति वाक्यशेषः । ननु संप्रेषितो ऽन्वाहेति परि-  
भाषितमेव । सत्यम् । निमित्तार्थस्तु संप्रेषपाठः । सामिधेनीसंप्रेषवत् ।  
वक्ष्यति । अप्रत्तदैवते दुष्टे नावृत्तिरस्ति ह्यत्रस्य । तथा नावृत्तिः  
प्रत्तदोषे ऽस्ति । अत्र ह्यत्रावृत्तिप्रतिषेधे ऽपि<sup>४</sup> संप्रेष आवृत्तेर्निमित्तं  
भवति । ततः संप्रेषवशादावृत्तिर्भवति ।

२. अग्रे त्वं सूक्तवागसीत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरमेत् ।

३. यजमान छात्राष्टयिवी क्षामित्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा  
विरम्य ततो ऽनन्तरम् ।

४. अभयंस्तुतावित्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरम्य ततो ऽनन्तरम् ।

५. तयोराविदीत्येवमन्तं निगदखण्डमुक्त्वा विरम्य ततो ऽनन्तरम् ।

६. अवचने ऽप्यवसानं वाक्यपरिसमाप्तेः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७. हविरजुषतेति हविःशब्दः प्रायेण प्रधानवाची दृष्टः । तदा-  
ग्राह्या उदर्कस्यापि पाठः । अग्निरिदमिति च केषांचित् । तच्चित्त्यर्थं  
च दण्डकपाठः । खल्व च महिषः प्रतिषेधार्थम् ।

८. प्रधानहविर्निगमनम् । उक्तं दण्डकपाठप्रयोजनम् ।

९. अक्रातामित्यन्यथापि । द्विदेवस्य एवमेव यथा ह्यादिति  
सकलपाठः । ननु कौडूग्रो ऽन्यथा प्राप्नोति । उच्यते । अक्रवाता-  
मिति । किं कारणम् । ऊहत्याच्छान्दसस्मरणम् । अक्रातामिति  
तु च्छान्दसम् ।

१०. यथेष्टं व्यवस्था ।

११. पूर्ववदिचारः ।

१२. यथेष्टं व्यवस्था ।

१३. यथेष्टं व्यवस्था ।

१४. अत्रापि अकृतेत्येवमेव बहुदेवते नियमो<sup>१</sup> यथा स्यात् ।  
गरुपतेति साक्षणिको मा भूदिति सानुपङ्गः पाठः ।

१५. खिष्टकृन्निगमनमेतत् । अतश्च पित्र्यायामूहः । अग्निः  
कथ्यवाहनो होत्रेण हविरजुपतावीरुधत महो न्यायो ऽकृतेति ।

१६. अत्राप्यवमानं कचिन्नामधेयग्रहणात् ।

१७. असौअसौ इति एवं प्रथमया विभक्त्या युक्ते नामनी  
यजमानस्य । न होतुः । अभिव्याहृत्य । अभौतिवचनाश्रोपनाम-  
केन । विस्पष्टं निरवकाशम्<sup>१</sup> । तथा च श्रुतिः । उच्चैर्गृह्णीयाद्य-  
द्यप्याचार्यः स्यात् इति । नामनी इति शाखान्तरात् । असाव-  
साविति वीष्मनिर्देशः प्रथमानिर्देशश्च समामप्रतिषेधार्थं पृथगव-  
सानार्थं च । ननु कतमे दे नामनी । उच्चैर्गृह्णीयादिति वचनादुप-  
नामकस्याप्राप्तिरेव । गुह्यनाम्नोऽपि । तदस्य पिता माता च विद्या-  
तामिति नियमादिहाप्राप्तिः । नामकरणे पूर्वं तु दैवतं सर्वचेति<sup>२</sup>  
तुग्रब्दप्रयोगात् । सर्वचेति वचनादिह नचचदेवताश्रयं पूर्वं व्याव-  
हारिकमुत्तरम् ।

१८. अभिव्याहृत्येति क्वाप्रत्ययदर्शनात् द्वितीयेन नाम्ना  
उत्तरां देवयज्यामित्येवमादेर्निगदखण्डस्य मंधानम् । अथ पञ्चा-  
ग्निषो वदतीति वचनात्पञ्चाग्निषः पठित्वावसानम् ।

१९. अवसानमत्र वाक्यपरिसमाप्तेः । अत्र सूक्तवाके ऽग्नि-  
शब्दो होतृशब्दरहितः । ततयाहवनीय उच्यत इति शङ्का ।  
संप्रेषे तु दैव्या होतारा इति दर्शनात्खिष्टकृतो ऽभिधानमिति  
शङ्का । एवमयं चोदनासंदेहः । तस्मादेवामग्निपदानां विकारे-  
व्यप्यनूहः ।

२०. एणमित्यस्य पदस्य स्थाने न इति वा प्रक्षिपेत् ।

२१. इष्टं च वीतं चेत्यारभ्य नमो देवेभ्य इत्यवस्येत् । ननु  
संज्ञाकरणं विना कथमस्य शास्त्रे संव्यवहारः । खिष्टहन्निगदे सूक्त-  
वाके च (१.१६.१०.) अथवा चाग्नीषोमीयासूक्तवाके नाम-  
पवणं (६.१.२४.) इत्यादिषु । उच्यते । संप्रैषोक्षारण्यसामर्थ्याद्यया  
सामिधेनीनाम् । सूक्तवाकमन्त्राणामूह उच्यते । द्वियजमानके ।  
ओमन्वती वामस्निन्वस्ते यजमानौ द्यावापृथिवी स्ताम् । वज्र-  
यजमानके । ओमन्वती वो ऽस्निन्वस्ते यजमाना द्यावापृथिवी स्ताम् ।  
अस्यामृधदिति अधिधातुर्दिवादौ स्वादौ च पयते । ततश्चोदना-  
संदेहादनूहः । द्वियजमानके । आशासते इमौ यजमानौ । वज्र-  
यजमानके । आशासत इमे यजमानाः । स्वयमपि मन्त्रादिषु यज-  
मानस्य शौचं कुर्वतो ऽहं यजमान इति न भवति । स्वरिमान्यज-  
मानानिति महाप्रते दर्शनात् । द्वियजमानके । अग्निशर्मप्रजापति-  
शर्माणी । देवदत्तयज्ञदत्ताबुक्तरां देवयज्यामाशासते भूयो हविष्क-  
रणमाशासते आयुराशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं धामाशा-  
सते । यदनेन हविषाशासते तदग्नास्तां तदृधास्तां तदाभ्यां देवा  
राक्षसां तदग्निर्देवो देवेभ्यो वयुतां वयमग्नेः परि मानुषाः । अथ  
वज्रयजमानके । अग्निशर्मप्रजापतिशर्मशोमशर्माणी देवदत्तयज्ञदत्त-  
विष्णुमित्रां वक्तरां देवयज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासत  
आयुराशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं धामाशासते । यदनेन



हविषाशासते तदश्वासुस्तदृधासुस्तदेभ्यो देवा रासन्तां तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनुतां वयमग्नेः परि मानुषाः ।

२२. स्तीर्णं बर्हिषि अञ्जलिमुभयद्वस्तसंयोगं निधाय वस्थाप्य जपति नम उपेत्यन्तं मन्त्रम् । अथ बर्हिषि प्राञ्चमञ्जलिं निधाय जपति नम उपेतीति श्रुतेः ।

२३. श्रंयोर्ब्रूहीत्येवमन्तेन निगदखण्डेन संप्रेषितो ऽध्वर्युणा होता तच्छ्रंयोरावृणीमह इत्येतामृचमुक्कोपसृग्नेत् । परिभाषिते ऽपि संप्रेषयशात्कथं नाम हैचावृत्तिः स्यात्<sup>१</sup> । श्रंयोर्वाक् इति शास्त्रमन्थवचाराथं संज्ञाकरणम् । पुरा श्रंयोर्वाकात् श्रंयन्ता वेत्येवमाद्यर्थम् । उक्कोपसृग्नेति क्वाप्रत्ययः श्रंयोर्वाकस्योपस्पर्शनमङ्गमित्येतस्य ज्ञापनार्थम् ।

२४. अग्निर्होता वेत्तित्यादि सुगादापनम् । तत आरभ्य मन्द्रया वाचा तावद्यावदुत्तम आज्यभाग इष्टः । जपानामयं नियमो न भवत्यप्राप्तत्वात् । अग्निमन्यन एषवामाकाशादीनामनियमः प्राक् सुगादापनात् ।

२५. प्रधानयागादारभ्य परं मध्यमया मध्यमेन स्थानेन ।

२६. अनुयाजेभ्य आरभ्य उत्तमया वाचा उत्तमेन स्थानेन । अनुयाजप्रसवश्चानुयाजाङ्गत्वादुच्चैः ।

१५.

१. उपांशु मृदुना शब्देन यत्नीमंयाजसंज्ञकैर्यागैश्चरन्ति पन्था-  
श्रीध्राध्वर्यवः । होतुरपि तद्देशगमनं तथैव च क्रियेत्येवमर्थमिद-  
मुक्तम् ।

२. सोमाद्याशतसो देवता यजति । ते वै चत्वारो भव-  
न्तीति युतेः ।

३. राका च सिनीवाली च राकासिनीवाली डे देवते ।  
उभयपदार्थप्रधानत्वाद्द्वयम् । प्रजाकामस्येति प्रजोत्पत्तिमिच्छन्तो  
यजमानस्य । ननु यद्येति निर्देशः किमर्थम् । उच्यते । यजतीति  
पूर्वसूत्रे परस्मैपदनिर्देशाद्भोतुर्यजमानार्थं प्रजामिच्छत इत्या-  
शङ्क्येताध्वर्युं मृतमिच्छन्ति यथा । पूर्वं मृहपतेरिति राका-  
सिनीवाल्योर्धागक्रमात् पाठक्रमस्य सर्वत्र विवक्षित इत्येतज्ज्ञायते ।  
मृहपतिरित्येकदेशनिर्देश उपलक्षणत्वात् ।

४. यजतीत्युक्तम् । कथमित्याकाङ्क्षिते याज्यानुवाक्याः प्रती-  
कपक्षेण पठति । ताद्यैता ऋचो द्वादश यथा यागानां प्रत्येकं  
ध्यासङ्ख्येन द्वे द्वे भवतः । सोमस्य याज्यापुरोनुवाक्यायुगलम् । आ  
प्यायस्य समेतु ते पुरोनुवाक्या सं ते यथांश्चि समु यन्तु वाजा इति  
याज्या । आ प्यायस्य मदिन्तमेत्येषा न भवति । गायत्रीरहित-  
त्वात् । अप्रायस्याच्च । एवमपि सति यावत्सोचे सकलपादपाठः ।  
अनेनेव क्रमेण तत्र तिस्रो मा भूवन्ति । ननु आप्यायितवती-  
नामिति तत्रोक्तेः कथं संदेहः । आपोहिष्ठीयाभिरिति वदामाशङ्क्येत् ।

मोमाध्यायने तु सोम विश्वेभिर्गण्डभिरिति लिङ्गात् सुतरामा-  
 गच्छते । तस्मात्सकलपादपाठः । त्र्यष्ट्यान्वानुवाक्यायुगलम् । इह  
 त्र्यष्टारमधियं पुरोनुवाक्या । तन्नस्तुरीपमध पोपयित्नु याज्या ।  
 ननु तन्नस्तुरीपमहुतमिति प्रथमा । कस्मादतिक्रम्यते । उच्यते ।  
 त्रिष्टुप् याज्या कर्तव्या । न च सा त्रिष्टुप् । यत्र पुनस्त्रिष्टुबपि  
 पुरोनुवाक्यात्वेन विनियोक्तमिष्यते तत्र सकलपादपाठः संदेह्यु-  
 दासार्थः । तद्यथा । पिङ्गग्रूपः सुभरो वयोधाः तन्नस्तुरीपमध  
 पोपयित्नु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप इति पुरोनुवाक्या इति ।  
 अग्नौपोमौयप्रकृतित्वात् त्वाष्टस्य तुष्ट्यप्रतीकत्वात् प्राथम्याच्च । तन्न-  
 स्तुरीपमहुतमिति मा भूदिति सकलपादपाठः । एवं वैश्वामित्रिणां  
 पशौ घातयामत्वे वासिष्ठी<sup>१</sup> प्रयुज्यते । देवानां पत्नीनां याज्यापुरो-  
 नुवाक्यायुगलम् । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः पुरोनुवाक्या । उत  
 मा धन्तु देवपत्नीरिति याज्या । यदि देवानां पत्नी राकामहं  
 सिनीवालीति हृषा इत्युच्येत ततः पाठक्रमनियम<sup>२</sup> एवाङ्गीकृतः  
 स्यात् । ततो देविकाहविःषु विपर्यासो न स्यात् । प्रत्येकं प्रतीक-  
 ग्रहणाद्यत्र<sup>३</sup> घातयामदोष<sup>४</sup> उन्नेष्यते तत्र<sup>५</sup> विपर्यासः सिद्धो भवति ।  
 राकाया याज्यानुवाक्यायुगलम् । राकामहं सुहवां सुष्टुती ऊवे  
 पुरोनुवाक्या । यास्ते राके सुमतयः सुपेष्टम इति याज्या ।  
 सिनीवान्धा याज्यानुवाक्यायुगलम् । सिनीवालि पृथुष्टुते पुरोनु-

१ B ins धाम्ना । २ C om नियम । ३ A सचयव । ४ A •यामत्वे  
 दोष । ५ A तचतव ।

वाक्या । या सुबाहुः स्वङ्गुरिरिति याज्या । अग्नेर्गृहपतेर्याज्यानु-  
वाक्यायुगलम् । अग्निर्होता गृहपतिः स राजा पुरोनुवाक्या ।  
वयमु त्वा गृहपते जनानामिति याज्या । वयमु त्वा गृहपत इत्यत्र  
इतिकरणो नियमार्थः । अत्रैवैता भवन्ति । अन्यथा<sup>१</sup> प्रथमोपदिष्ट-  
त्वात् सर्वत्र प्राप्नुयुः ।

५. यथा ह त्यदसवो गौर्यं षित् । एतामेव षट्चंजपित्वा मान्य-  
त्किंचित् तत इक्षामुपह्वयते । इक्षोपह्वतेत्येवमादिना निगदेन ।  
अथ यदृचं जपति स्वस्त्वयनमेव तत् कुरुत इत्यर्पवादान्तरादर्शना-  
देवैतावानेव जपो नोपहृतं दृष्टदिति ।

६. अत्र पक्षीसंयानेसायां उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य स्थाने  
उपहृतेयं यजमानोति वा विकारो भवति । ननु यजमानशब्दो  
ऽकारान्तस्ततो यजमाना एव प्राप्नोति । तद्यथा । पक्षमाना ब्राह्म-  
णोति । सत्यम् । पुंयोगादाख्यायामिति (पा० ४. १. ४८)  
वचनाद्यजमानोति भवति । तत ईकारं पठन् सूचकार एतज्ज्ञाप-  
यति यजमानप्रयुक्तो धाम इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ।  
सत्तेषु मृते यजमाने न परिषमाप्तिः पक्षी जीवतीति कृत्वा ।  
अतश्च नेदिष्ठिना सहेतरे यजमानाः परिषमापयन्ति । मृतभर्तृ-  
कायास्तु तदन्तकर्म । ननु ये च यज्ञपतिं वर्धानित्यत्र कथं । उच्यते ।  
विभाषा सपूर्वस्थेति (पा० ४, १, २४) । ईकारस्य पक्षे विधानादेवमपि  
साधुः प्रयोगः । यथा सामस्य पतिर्ब्राह्मणोति (पा० ४. १. २२) ।  
दिपक्षीके । उपहृते इमे यजमान्यौ । बद्धपक्षीके । उपहृता इमा

यजमान्यः । ननु प्रकृतावूहो न प्राप्नोति । उत्तरस्यां ततावूहन-  
वचनात् । सत्यम् । किं तु प्रकृतौ यथार्थानां<sup>१</sup> स नियमः । अय-  
थार्थानां<sup>२</sup> तु प्रकृतौ विकृतौ च सर्वत्रोहः कर्तव्यः । विकारग्रहणाच्च ।  
अयमेधे दर्शपूर्णमासादिभिः संस्कृताश्चतस्रो जाया उपकृप्ता भवन्ति ।  
तत्र संस्कारत्वादूहः । पत्नीः संनह्येति च शाखान्तरे प्रेषपाठात्<sup>३</sup> ।

७. येयमनन्तरेला एतदन्ताः पत्नीसंयाजाः । पत्नीसंयाजा  
इत्यधिकारे पुनः पत्नीसंयाजा इति वचनं नियमार्थम् । तेन  
इष्टीनामिलान्तत्वं उक्ते पूर्वा इत्या प्रत्येत्या । उत्सृजन्तः कर्माणि  
यन्तीति ज्ञापकम् ।

८. ग्रंथोर्वाकः ग्रंथुस्तदन्ताः पत्नीसंयाजा वा भवन्ति । अस्मि-  
न्नपि पचे इत्या कर्तव्यैव । कुत एतत् । पूर्वविधानादिस्त्रायाः ।

९. प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पागादित्येवमादिना मन्त्रेण  
पत्नीसंनहनं योक्तं भान्यत् । पत्नीसंयाजप्रकरणात्<sup>४</sup> । तद्विमुञ्चति ।  
वेदं विमुच्य पूर्वतरम् । ननु क्रियामन्त्रयोर्मध्ये वेदं विमुच्येति  
किमर्थम् । उच्यते । साहचर्यार्थम् । अतश्च यच्च वेदविमोकप्रति-  
षेधस्तत्र योक्तविमोकप्रतिषेधोऽपि भवति । तद्यथा । दौचणीया-  
प्रभृत्यानुबन्ध्यायाः संस्थानान्न वेदे पत्नीं (८. १२. ८) वाचयती-  
त्येवमादिषु योक्तविमोकप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

१०. अञ्जलिर्भयहस्तसंनिवेशः । तस्मिन्नञ्जली पत्नीसक्ते योक्तं  
वेदं च विमुक्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं करोति । पत्न्याः संनिधानाभावे

१ A प्रकृतौ यथार्थानां समवेयार्थानां तु स नियमः । २ A यथार्थायथा • C  
(sec. b.) adds यथार्थानाम् । ३ C प्रेषाभावान् । ४ A • याजा इति करणात् ।

अनालभुकत्वे वा तद्देशे । तदा च न मन्त्रः<sup>१</sup> । कुत एतत् । अग्नि-  
होचहोमे अञ्जलौ च यत्न्याः सं ता सृजामि प्रजया धनेनेत्यञ्ज-  
लाविति (२. १०. ५) यस्मात् । पव्यनेकत्वे ऽप्येकस्याः<sup>२</sup> परार्थ-  
त्वात् । संभवे सति एवंरूपाणि कत्वर्थानि ज्येष्ठा पञ्चमीति<sup>३</sup> । कुतः ।  
सवर्णांसु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा इति<sup>४</sup> स्मरणात् ।

११. अङ्गिः परिषिञ्चन्मिति वचमात्मवच परिषेको ऽग्निर्दिष्ट-  
द्रव्यको ऽङ्गिः कर्तव्यः । अन्वयदृष्टं सर्वं च भवतीति । वेदयोक्ते इति  
यदि नोच्येत वेदस्यैव केवलस्य स्यात् । अनन्तरत्वात् । जपतीति  
वचनादुपासुप्रयोगः । अनैकस्त्वयं च ।

१२. एवमन्तं मन्त्रं वेदयोक्ते परिषिञ्चन्नेति ।

१३. उतवन्तं कुलादिनमित्येवमादिकं मन्त्रं वेदे अञ्जलौ  
स्थिते ऽपनीय योक्तां होता पञ्चीं वाचयति । भाषयतीत्यर्थः । गन्तौ  
सत्यामर्धर्चमर्धर्चं भाषयेत् । अर्धर्चन्यायाद्यर्च इति वचनात् । अग्नौ  
तु यथाकर्षं चित् । वाचनस्य प्रधान्यात् ।

१४. सा पञ्चीं देवानि वेदादुत्तम्य अन्तरेण मध्यं कुरु न्यस्यत  
इति । प्रविपतीत्यर्थः । उपसर्गादस्त्वुच्चोरित्यात्मनेपदम्<sup>५</sup> । न्यस्यत  
इति । कर्चमिप्रायेण क्रियाकलापं वा । ततद्यानेका अपि कुर्युः ।

१५. तन्तुं तन्वयजमो भानुमन्विधि इत्यनेन मन्त्रेण गार्ह-  
पत्यादुत्तरतः । आ वर्हिषः स्त्रीर्तां यावद्गर्हिराहवनीयान्तं स्त्रीणं  
तावत् । उत्तरेण गार्हपत्यमित्यसति पञ्चीदेशादेव ग्रामुयात् ।

१६. आपृणो ऽमीत्येवमादिना मन्त्रेण वेदगोपं वेदस्थावशिष्टं यत्तदुपतिष्ठते । वेदाधिकारे ऽपि पुनर्वेदवचनमास्तरिद्विकल्पे ऽपि होतृरुपस्थानार्थम् । कथं वास्तरिद्विकल्पः । उच्यते । तमा वेदे-  
रास्तृणातीति श्रुतपथे पठ्या आस्तरिद्व्यविधानात् ।

१७. एतेनाग्रे मङ्गला वाचधस्व अयाङ् यज्ञं जातवेदा आभ्या-  
मृभ्यामाहवनीयमुपस्थाप । उपस्थानं नाम भक्तिनमेण मनसाभि-  
रुपितार्थमिद्वये देवतोपधावनं तत् कृत्वा ततः ।

१८. प्रथमे उपसृग्मने उपसृग्म । द्रव्यमुक्तं आपः ता उपसृग्म ।  
ननु अनन्तर आहवनीयो ऽधिकृतस्तमुपसृग्मेत्कस्मान्न<sup>१</sup> भवति ।  
उच्यते । वेदगोपमुपस्थापेति प्रकृते पुनराहवनीयमुपस्थापेति वच-  
नात् । अथ यदप उपसृग्मति शान्तिर्वै भेषजमापः शान्तिरेवैषा  
भेषजमन्ततो यज्ञे क्रियत इति श्रुतेः । उत्सृज्यते होता । यवाद्या-  
दिष्वनाहुतो<sup>१</sup> भवतीत्यर्थः ।

## १६.

१. व्याख्यातावङ्गप्रधानदारेणोक्तौ दर्शपूर्णमासौ । व्याख्यातव्या-  
न्यपि दर्शपूर्णमासयोरङ्गानि सन्ति । तद्यथा । प्रथमप्रयोगेऽन्वा-  
रग्नणीया । अनुनिर्वाण्यः पिण्डपितृयज्ञश्च केषांचित् । तेषामपि  
विहृतावतिदेशः प्राप्नोति । तन्निवृत्त्यर्थं व्याख्यातवचनम् । दर्शपूर्ण-

भाषाविति च व्याख्यातयोः संज्ञाकरणं शास्त्रसंश्रवहारार्थम् ।  
 वक्ष्यति । पूर्वा दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारमक्षणीयेष्टिरित्येवमादिषु अन-  
 योरुपस्थानं यथा स्थातुः । न च कौशुपायिनामयनीययोर्ग्रहण-  
 मनयोरेव धर्मास्थानात् । दर्शग्रन्धेनामावाच्यमुच्यते । तस्य पूर्व-  
 निपातः समासे ऽन्याच्छतरत्वात् । अनुष्ठाने तु पौर्णमासं प्रथमम् ।  
 कुत एतत् । यद्यपरपक्षे भङ्गं नोपासास्य घञ्प्रविकर्षः स्यादिति<sup>१</sup>  
 ज्ञापकात् । प्रकृतिराद्या प्रकृतिर्मूलं<sup>२</sup> धोमिरित्यनर्थान्तरम् । केषां  
 प्रकृतिः । इष्टिपशुवन्धानां इष्टीनां पशुवन्धानां च इष्टिरिति  
 प्रयाजानुयाजाद्यङ्गकलापमहितं द्यागकर्माच्यते । पशुवन्धग्रन्धेनापि  
 श्रौतः पशुयागः । अतश्च न शाखापशूनां दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः ।  
 अपरे तु वर्णयन्ति । व्याख्यातवचनं शिष्यबुद्धिसमाधानार्थम् ।  
 अतश्च याः काश्चिदिष्टयक्षासां प्रथमप्रयोगे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वादन्वा-  
 रमक्षणीयेत्या भवति । न च पिण्डपिष्टयज्ञो दर्शशाङ्गम् । न्याया-  
 न्तरमेतद्व्याख्यातम् ।

१. व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्दादग्राहस्यैकाद्यानां (८. १. १)  
 चेत्तदग्निष्टोमः स्वधर्मैर्दादग्राहमन्वेति । व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः  
 घत्ताक्षीनानामिति द्वादशाहः स्वधर्मैरक्षीनमन्वेति ।- अग्निष्टोमश्च  
 षोडशपरंपरयावेति । तत्राग्निष्टोमस्यापि प्रकृतिर्त्वं यथा स्यादिति  
 सूचारम्भः । किं सिद्धमिति चेत् । यूयमाणं प्रकृतं नरमधेयमन्य-  
 स्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं ( ८. १. २ ) निवर्तयतीत्याग्निष्टोमिकस्याप्यक्षीने  
 निवृत्तिः सिद्धा भवति । अत्रोदाहरणम् । संपातौ तु निविद्वाने



इति (१६. २०. १५.) श्रूयमाणे जनिष्ठाजयीयेन्द्रस्य नु वौर्याणी-  
त्येतयोर्निवृत्तिः सिद्धा भवति । कस्य पुनरन्वयो येनैवमुच्यते ।  
अन्वयस्य प्रकृतिरित्याख्येति । फलस्य नान्वयः । कर्मनिबन्धनत्वात् ।  
तथा यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य नियमस्य विकृतिष्व-  
नन्वयः । दर्शपूर्णमासकर्मनिबन्धनत्वात् । यत्र दर्शपूर्णमासौ तत्रायं  
नियमो न च विकृतिषु दर्शपूर्णमासौ । किं तर्हि तद्वर्मता । तथा  
च जैमिनिः । कर्मणस्त्वप्रकृतित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्थानन्वय-  
स्तद्वन्धनत्वादिति ।

३. येयं प्रकृतिरुक्ता दर्शपूर्णमासाख्या । अस्यामेव तावच्चिन्त्यते ।  
किं प्रधानं कानि चाङ्गानीति । किमेतया चिन्तया प्रयोजनम् ।  
प्रधानविनाशे आवृत्तिः । अङ्गविनाशे चानावृत्तिः । प्रकृतौ चैत-  
च्चिन्त्यमात्रं विकृत्यर्थमपि भवतीत्ययमवसरः । अन्तरेणान्यभागौ  
स्त्रिष्टुतं च यदिष्यते तत्प्रधानमिति संवन्धः । यस्यायं प्रदेशः  
स्त्रिष्टुक्दाज्यभागयोरन्तरावर्ती तमावाप इत्याचक्षते । जैमिनिप्रभृतयः  
सूचकाराः । अनया संज्ञया व्यवहरन्ति । अस्य तु प्रयोजनं ।  
अनिर्दिष्टस्थानमस्मिन् देशे<sup>१</sup> श्रूयत इति । तेन संज्ञानमिति च  
जपेरन् (२. ६. ३) । अग्ने वायो विद्युदित्येवमादि (४. ८. ४)  
प्रधानानन्तरं प्रोक्त्वा स्त्रिष्टुक्तो भवति ।

४. यानि सामिधेय्यनुवचनादीनि आव्यभागान्तानि यानि च  
स्त्रिष्टुक्प्रभृतौनि परतस्तानि<sup>२</sup> तदङ्गानि । तदिति सर्वनाम्ना

आवापिकं प्रधानं निर्दिश्यते । तस्य इतराश्चङ्गानि । उक्तमङ्ग-  
चिन्ताप्रयोजनम् ।

५. तेषामङ्गानामभिन्नकाले प्रधानप्रयोजने विभवः शक्तिरस्ति ।  
प्रकुर्वन्ति हि सङ्गच्छन्तान्युपकर्तुमित्यर्थः । तद्यथा । पौर्णमासे प्रधान-  
वज्रत्वे ऽपि कालाभेदात्सङ्गदङ्गानि । तुरायणे च कालभेदात्पृथक् ।

६. यस्तुष्टकृतं बहूनामुपकरोति तत्तत्तमित्युच्यते । अतश्च  
लक्षणसूचमेतत् । तेन दीचणीयादि सङ्गदङ्गणे ।

७. यत्र तद्धितेन वा चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा देवताभिः  
संयुक्तः शब्दः श्रूयते । किंविशिष्टाभिर्देवताभिः । उच्चावचाभिर्वक्त्रौ-  
भिरस्याभिर्वा । तत्र सर्वत्र प्रदानं प्रत्येतव्यम् । प्रदानं याग इष्टिरि-  
त्येको ऽर्थः । 'प्रधानप्रत्येयस्य' चेयं संज्ञा । प्रदानमावर्तते । तस्य प्रदानं  
स्त्रिष्टुष्टद्विलं चेति (१५.२.१ ७) शास्त्रसंन्यवहारार्थम् । ननु उच्चाव-  
चाभिरिति न वक्तव्यम् । पदान्तरस्यासंभवात् । उच्यते । प्रधानाभि-  
प्रायमेतत् । तद्यथा । मिषविन्दायां बह्वीनामेकं प्रदानम् । पशुदेवता-  
याश्चैकस्या एव प्रदानद्वयं च । तस्मात्प्रदानविशेषणमुच्चावचाभि-  
रिति । ननु पञ्चविलसङ्गः पञ्चपशुर्विंशाखयूप इति देवतासंयोगा-  
भावात् प्रदानं न प्राप्नोति । उच्यते । समाप्ते श्रेयोपयतीभ्यामिति  
ममातिवचनाद्भवित्यति । विंशाखयूपे च यूपवचनात् । यथा लोके  
किमोदेश सह बह्वेत्युक्ते धेनुर्वह्वेत्यनुक्तमपि ज्ञायते श्रूयत इति

वचनाच्छाखान्तरश्रुतस्यापि देवतासंयोगस्य परिग्रहः पञ्चविलस्य च देवतासंयोगः शतपथश्रुतौ<sup>१</sup> । महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीति न प्रदान-मृत्विगुद्देशेन<sup>२</sup> विहितत्वात् । कुतः । शतपथे तमेते चत्वार षट्विजः प्राश्नन्तीति प्राश्ननवचनात् । तथा तेभ्यो ऽध्वर्युश्चातुष्प्राशं ब्रह्मोदनं निर्वपतीति च ।

८. तत्र तस्मिन्प्रदानस्य नानारूपे अरणे यो विकारो भवति स उच्यते । याया देवता विकृतौ चोदिता तदेवते याज्यापुरो-वाक्ये एव भवती नान्ये । एकमपि वैकृतं प्रधानं बहूनां प्राकृतानां निवृत्तिं करोति । प्रधानत्वसामान्यात् ।

९. इदं चान्यत् । निगमस्थानेषु वक्ष्यमाणेषु देवतादेशनयूह-नादिषु<sup>३</sup> च सा देवता या यत्र चोदिता । न पर्यायेणात्मैक-रूपेण वा नैरुक्तवत् । अतश्च येनैवाभिधानेन चोदिता तेनैवोप-लक्ष्यते । प्रकाशत इत्यर्थः ।

१०. निगमस्थानशब्दव्युत्पत्तिरादरार्था । स चादरः प्रायश्चित्तविशेषार्थः । ततश्चावाहनादीनामन्यथाकरणेन मन्त्रानुजपमात्रं प्रायश्चित्तम् । अपि च । यस्मादिज्यमाना एव निगच्छन्ति तस्मा-न्निगमस्थानानौतिवचनात्स्निष्टकृद्यागाभावे अग्निं होत्रायावहत्येत-त्पदं न भवति । कुतः संदेहः । होत्रत्वकार्ययोगादग्नेर्होतुः । आ-वाहनादीनि वर्जयित्वान्यत्रानिज्यमानस्यापि शब्दोच्चारणमस्यैव । तद्यथा । अग्निर्होता वेत्वाग्निर्होत्रमित्यादौ । वनस्पतिप्रैषे च । यंत्रा-ग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । सूक्तवाकप्रैषे च । अग्निमद्य होतारम-

दृणीतेति । उत्तमे प्रयाज इत्यत्र उत्तमशब्दो यदि न क्रियेत ततः प्रयाज इत्यमाना निगच्छन्तीति तद्वृत्तस्यत्योः प्रयाजेभ्यश्चादगं-  
नात् तयोरेव निगमनानि स्युः । स्त्रिएकविगद इति निगदवचनं  
संज्ञार्थम् । देवतावचनं चोदितदेवतार्थम् । ततो आन्यावाहितस्ये-  
ज्यमानस्यापि न निगमाः । ननु पर्यग्निकृतस्य स्वाह्येज्यमाना-  
भावाविगमाभावः प्राप्नोति । तथा तथैव वनस्पतेः स्त्रिएकदिसं  
भवस्य । उच्यते । पर्यग्निकृतसुरष्टजन्ति (८. १७. ५) इति मिद्धे न  
संज्ञापयन्तीति वचनं सर्वधर्मप्रापणार्थम् । ततो भवत्येवावाहनम् ।  
तथा<sup>१</sup> देवतादेशनादिभ्यपि निगमस्यानमंज्ञा । हेतारम्भात् । अत  
उपांशुहविषु तेषामप्युपांशुता भवति । न च स्वाह्ये दृष्टत्वादन्वेषां  
कमिज्जलादीनां पर्यग्निकृतानां स्वाहधर्माः अनुकामन्तो विकारा-  
न्याख्यास्याम इत्युत्तरसूत्रे यद्वात् ।

११. अन्यमनुसरन्तो विकारानुक्तेभ्यो विकारेभ्यो ये अन्यया  
भवन्ति ताभ्याख्यास्यामः । असंभोहेन प्रदर्शयिष्यामः । ये चोक्तास्ते  
च सन्ति यास्यानुक्रमिष्याम इति वगन्धः । तदेवते याज्यापुरो-  
वाक्ये इत्युक्तम् । अनुकामन्तो अन्यथा वदिष्यामः । तथा । एह  
याहि हरिभिः मखे विष्णो वितरं विक्रमस्तेत्यत्र न विकम्पः । इज्य-  
माना देवता निगच्छन्तीत्युक्तम् । तदन्यथाप्यनुकामन्तो वर्णयिष्यामः ।  
यथा । इन्द्रं वसुमन्तमावहेत्यादौ । अनिष्टकेषु पर्यायेणापि देवताना-  
मेत्येवमादिश्रुतेर्वचनादन्यथा वक्ष्यामः ।

१२. वक्ष्यति । अग्नये पदमानायेष्टिः पौर्णमासीविकारः । तत्र

वार्चघ्नावाज्यभागौ प्रतीयाज्जानीयादित्यर्थः<sup>१</sup> । सामिधेनीस्त्रिष्टुप्त्र-  
तिपेधार्था इयं परिभाषा । अन्यथा चोदितेन सह विकल्पः स्यात् ।  
ननु वार्चघ्नौ वृधन्वन्ताविति सर्वत्र वक्तव्यं किं पौर्णमासीविकारो  
ऽमावास्याविकार इति वचनेन । उभयमंज्ञार्थम् । किं कृतं भवति ।  
पौर्णमासं प्रथमाद्यै तन्त्रं भवतीत्यस्याप्ययमेवार्थ इति स्थापितं भवति ।

१३. प्रतीयादिति वाक्यशेषः ।

१४. पौर्णमासीविकार इत्युक्ते वार्चघ्नौ । अमावास्याविकारे  
वृधन्वन्तौ इति वचनात्<sup>२</sup> अनुक्ते न किञ्चित्प्राप्नोतीति तदर्थं वचनम् ।  
विकल्पभूतौ विकल्पेन भवत इत्यर्थः ।

१५. देवतया हेतुभूतया प्रतीयात् । कथम् । यथाग्निर्देवतात्वेन  
श्रूयते ऽग्नीषोमौ वा तत्र वार्चघ्नौ । यच्चेन्द्र इन्द्राग्नी वा तत्र वृधन्वन्तौ ।

१६. इयमपि हेतावेव पञ्चमी । हविषा वा हेतुभूतेन हविषा  
वा लिङ्गेन प्रतीयात् । कथम् । औषधद्रव्यं पौर्णमासे<sup>३</sup> । सांनाय्यद्र-  
व्यममावास्यायाम् ।

१७. प्रतीयादिति वर्तते । यत्र हेतुसंनिपातः । तद्यथा ।  
ऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोस्ताम्रं निर्वपेदाग्नेयं पय इति । तत्र हविषो  
बलीयस्त्वम् । तत्र ऐन्द्रे पुरोस्तामे वार्चघ्नौ । आग्नेये पयसि  
वृधन्वन्तौ ।

१८. सर्वार्था इयं परिभाषा । आज्यभागार्थायास्तु विकल्पस्या-  
नवकाशः स्यात् । अत्रोदाहरणानि । विराजौ (३. १३. २३)

१ C ins: - - वाहनं । तेषां देवताशब्दादिष्वपि निगमस्यानात्म्यंज्ञा । २ B निय-  
माद् instead of वचनाद् । ३ II पौर्णमासं resp. आमावास्याम् ।

स्त्रिष्टुत इत्युक्तेरुक्तसामान्यादमेव<sup>१</sup> नियम्यते । न निगदः । अतो  
निगदानिष्टुतिः । कथाशुभीयेन जमिष्टाउपीयस्य निष्टुतिः । सूत्रेन  
सूत्रस्येव सामान्यात् । बह्वदेवतस्य प्रकृत्यभिर्जनमने<sup>२</sup> तत्र ऐन्द्राग्रं  
थाज्यानुवाक्यायुंगलम् । इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इत्यर्थवादसामान्यात् ।  
अन्याय इति चेत् । उच्यते । असत्यां गतौ येन केनचित्सामान्येन  
व्यवस्था युक्ता ।

१८. तदन्यत्र सायनाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र (१.४.१९)  
वस्तुवृत्तेनोक्तं न प्रस्यतः । तदिहानूयत एवासंदेशार्थम् । उत्तरसू-  
त्रार्थं च । वयम् इष्टिपशुबन्धाधिकारानुकर्षणार्थः ।

२०. अविकल्पार्थं सूत्रम् । इष्टिपशुबन्धेभ्येव वचनादन्यत्<sup>३</sup> ।  
बोमे तु सत्यपि वचने दौषणीयादिषु विकल्पो भवति । तथा च  
ग्रतपये । तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । वपसस्तु तु पावदादिष्टं  
कुप्यादिति यन्नात्र विकल्पः । नासाधर्मातिदेश इति न्यायावात्स-  
र्माद्यमोमेषु । पिब्यायामेकैव सामिधेन्यो । अतश्च मिषविन्दायां  
पञ्चदशैव सामिधेन्यः । ग्राखान्तरे तु सप्तसं सामिधेनीनामावातम् ।  
तेन सह विकल्पो न भवति । ननु विषजिति<sup>४</sup> केषांचिदैकविंशतिः  
सामिधेन्यः ग्राखान्तरे । तथा इष्टंकायशौ ग्रतपये । तस्यैकविंशतिः  
सामिधेन्यलोपां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति तत्र कथम् । उच्यते ।  
अस्माकं तेषां विमोषाभावात्सप्तदशेन सह विकल्पः ।

१ A =मुक्ते अक्षरा- B =मुक्ते कल्पना- २ A प्राकृता- C प्राकृतार्थं नमन-  
मिन्द्राग्रं था- ३ A O (in margin) ins इष्टिपशुबन्धेभ्यो वचनात् ४ A ins,  
विषजिति ।

२१. काम्यासु कामसंबन्धेन चोदितासु । तद्यथा । शर्वकामि-  
क्यग्रये कामाय इत्येवमाद्यासु स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टासु उपांशुहविषं  
कार्यम् । यज्ञार्थवर्षं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति श्रुतेः ।  
लिङ्गदर्शनाच्च । अथो सर्वे वै कामा विभक्तिषु तस्मादुपांशु भवन्तीति  
स्वयुतौ (२. ५) ।

२२. अकाम्यास्वपि दीक्षणीयाद्यासु तथा अनिर्दिष्टेष्वपि च  
तद्यथा सौर्यस्योपांशु प्राजापत्यस्योपांशु इत्यादिषु । यन्मनुसरन्तो  
ध्याख्यास्यामः । अविकल्पार्था ऽयं योगः । देवत उच्चैरुपांशुतायां  
(१२. १. ३) चेत्युक्ते ऽपि स्वमतपरिग्रहार्थं वचनम् ।

### १७.

१. हविषां विधानप्रक्रमे<sup>१</sup> प्रतीकघट्टणमृगादिघट्टणं याज्यापु-  
रोनुवाक्यानां प्रत्येतथम् । एतामामृचां प्रतीकानि विभक्तय इति  
श्रुतौ प्रयोगदर्शनात् । एतदुक्तं भवति । यागचोदनाप्रक्रमे<sup>२</sup> यत्प्रती-  
कघट्टणं तद्याज्यापुरोनुवाक्यानां प्रतीयात् । यद्यन्यः प्रयोजनान्तर-  
संबन्धो नास्ति । अत्रोदाहरणानि । सोमं त्वष्टारं देवानां पत्नीरग्निं  
गृहपतिमिति यजतीति प्रकृत्याच । आ यायस्व सं ते पथांसीह  
त्वष्टारं तं नसुरौपमित्यादि । तथाग्रये ऽग्निमत इति प्रकृत्या<sup>३</sup>-  
ग्निमग्निं हवीमभिरित्यादि । तथा प्रायणीयेष्टिः । पथां स्वस्ति-  
मग्निं सोममित्याद्यनुक्रम्य स्वस्ति नः पथासु स्वस्तिरिह्यसे नयामे

त्वं पारयेत्यादि । न चेदन्यो ऽर्थसंयोग इति कस्मात् । उच्यते ।  
 आग्नेयो वा द्योः पूर्वाज्जेन तनूदेवताः पुरस्तात्पुरोक्षाग्रस्थानि  
 पक्वमानं पावकं च शुद्धिं चोपरिष्ठादिव्येभिरग्ने अग्निभिरग्ने  
 विद्येभिरग्निभिरिति (१. १. ८. १०) स्विष्टकृदर्थेन संयोगात्प्रधान-  
 स्येते न भवतः । अग्ने जुषस्वेत्याहुतौ ह्वयमानाधाम् । उपप्रियमित्याह-  
 वनीये ह्वयमानाधामिति नेते चाज्ये । अग्नीषोमप्रणयनसंयोगात् ।

२. द्विप्रभृतिषु 'यजतिषु देवतानिद्विरहितेष्वपि चोदनानुपूर्व्येण  
 धाज्यापुरोनुवाक्ये भवतः । तद्यथा । दूतं यो विश्ववेदसमिति  
 द्विदेवतानामिति (१. ४. ५१. १४) चोदनाग्रहणे अस्मिन् धाजा-  
 नुपूर्व्येण स्यात् । को दोष इति चेत् । उच्यते । पशुपुरोक्षाग्रे  
 ऽक्रियमाणे ये एव यशुपुरोक्षाग्रस्य प्राप्ते ते एव प्राप्नुतः पयोः ।  
 तन्मा भूदिति चोदनाग्रहणम् ।

३. न केवलं चोदनानुपूर्व्येण व्यवस्था किं तर्हि दैवतेन प्राधा-  
 न्यस्तुतिभाक्ता ग्रह्येन । चोदितदेवतापर्यायेणापीत्यर्थः ।

४. लिङ्गमुच्यते । लिङ्गेनात्यन्तमहचरितं यदुच्चार्यमाणं लिङ्गिनं  
 प्रत्याययति । यथा । धूमकेतुः पुरुषयज्ञ इत्याग्रेः । तेन लिङ्गेन ।  
 न केवलं पूर्वैरेव कारणैर्व्यवस्था ।

५. उपसर्जनमुपसर्गो गुण इत्यर्थः । अतश्च सगुणसु देवतासु  
 चोदितासु अनधिगच्छन् अप्राप्नुवन् तल्लिङ्गे सगुणे देवतालिङ्गे दैवतेन  
 देवताग्रह्येन केवलेन तुल्येत् । आत्मनस्तुष्टिं कुर्यात् । नचे तु



न कुर्यात् । यत्र सूत्रकारेण याज्यापुरोनुवाक्ये नोक्ते तथैवं कुर्यात् ।  
तद्यथा । विश्वेभ्यो देवेभ्यो वार्षिकेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वेहूपेभ्य  
इत्यादौ ।

६. उपसृष्टाः सगुणा एव निगमस्थानेषु भवन्ति । तद्यथा ।  
अग्निं तपस्वन्तं जनदन्तं पावकवन्तमावहेति ।

७. अभीष्टं पुनःपुनर्या वाचिदेवता तस्यैतस्यै देवतायै हवि-  
स्योद्यते । एकस्मिन्नेव कर्मणि । तद्यथा । आग्नेयं ह्यण्यौवमालभेत  
सौम्यं यभ्रुम् । आग्नेयं ह्यण्यौवमिति चरकाणाम् । तत्र प्रथम-  
स्याग्नेयस्याग्ने नयेति पङ्क्तः । द्वितीयस्या ते वक्तो मनो यमदित्य-  
ग्नये कामाय पङ्क्त उक्तः । ननु सगुणा एताः । उच्यते । निर्गुणस्य  
चोदितस्य गुणो भवन्नपि न दुष्यति । यथा प्र तत्ते अद्य शिपिवि-  
ष्टेति । देवतायै हविस्योद्यत इति देवतावचनात्काये प्राजापत्याः  
प्राजापत्य इतरे । को वे प्राजापतिरित्यर्थवादात् । तथा प्राजापतिर्वै  
क इति च । हविस्योद्यते तच्चेति वचनाद्यस्मिन्नेव हविषि पूर्वमुपदेष्ट  
औपधमाज्यं वा तत्र व्यवस्था । प्रथमोपदिष्टे प्रथमचोदनायामुप-  
दिष्टे इत्यर्थः । याज्यानुवाक्ये इति । ननु याज्यैव केवला । यात-  
यामत्वदोपागृह्या ते इति वचनाद्विपर्ययमेनापि ते एव । वर्षायमौ  
(१. १७. ११) तु याज्येति तत्र तुशब्दाच्चियमः । सर्वत्र प्रती-  
यात् । सर्वत्रैव जानीयात् ।

८. इदं चान्यदुच्यते । इष्टयो बह्वप्रकाराः शाखान्तरेषु काम-  
विशेषमयुक्ताः पश्यन्ते । तास्य पृथक्कृतः नानालेन न शक्या विगण-  
यितुं ततश्चान्यानपि धर्मान्यथोक्ताननुनिष्ठेत् । तद्यथा । स यदि

दृष्टिकामः स्याद्यदीक्षा वा यजेत दर्शपूर्णमासयोर्वैवं ब्रूयाद्दृष्टिकामो वा अस्मीति तत्रोक्ता अर्घ्यं ब्रूयात्पुरोवाक्यं च विद्युतं च मनसा-  
ध्यायेति अध्याणि मनसाध्यायेत्याग्नीध्रं स्तनयितुं च वर्षं च मनसा-  
ध्यायेति होतारं सर्वथ्येतानि मनसाध्यायेति ब्रह्माणमित्येवमादयो  
धर्माः शाखान्तरीया याज्ञा इत्येवमर्थः सूधारभाः ।

८. तत्र तेऽपि शाखान्तरेषु या अनादिष्टयाज्यापुरोनुवाक्या  
देवताः तासु गायत्रीचिष्टुभौ । गायत्री पुरोनुवाक्या चिष्टुयाज्या  
इत्येतया धावक्षया । तदेवते या देवता चोदिता । न तु भक्ति-  
मात्रेण । यथा । आग्नेयी गायत्रीति । परीच्छेत् । सर्वतोऽपिच्छेत् ।

१०. गायत्रीचिष्टुभोरसामे लक्षितं दृष्टीं च परिहाय  
अन्यानि प्राक्तनानि विरालष्टमानि च्छन्दांसि प्रचोतयानि । कुतः<sup>१</sup> ।  
विरालष्टमानि च वा एतं च्छन्दांसि गोपायन्ति योऽसौ तपति तां  
ते संपदं मोहयन्ति चे इति च्छन्दोभिर्धनन्तीत्यपरेण दर्शनात् ।  
नीष्णिहा वषट्कुर्यान्न दृष्ट्या वषट्कुर्यादिति चरकाणाम्<sup>२</sup> । अभावे  
ऽन्यथापि श्रुतामीराविमामिति यद्वात् ।

११. पुरोनुवाक्यातो याज्या वर्णयसौ गृहतरा कर्तव्या ।  
तुग्राब्दो नियमार्थः । तेन यच्च विषयसिनेन लघीयसौ तच्च न विष-  
यस्येत् यद्यपि अभीष्टप्रचोदना<sup>३</sup> ये ते इति परियक्षात् । तथा च  
भक्षिन्तो याज्यापुरोनुवाकाविषयसि<sup>४</sup> सूत्रकारेणैव कृतो यत्रः

१ B om. the words from असाधे to कुतः C om. from विरालः to कुतः ।

२ B कुशेदिति च कारकम् । C कुशेदिति च । विरालष्टमानि च्छन्दांसि प्रचोत-  
यानि । कुतः कारकम् । ३ B अभीष्टप्रचोदनायां यो न इति परियक्षात् C  
अभीष्टप्रचोदनात् । ४ C om. याज्यापुरोनुवाक्या ।

उत्तरस्य महिषो याज्यापुरोनुवाक्ये विपर्यस्येदिति (१६. ७. १२) ।  
विच्छन्दभो न विपर्याभो भवति । चिष्टुपूजगत्योश्च चिष्टुप् वर्षी-  
यमी । शौनकवचनात् गुर्वक्षराणां गुरुवृत्तिं सर्वं गुर्वक्षरं चैष्टुभमेव  
विद्यादिति (२. १८. २२) ।

१२. पूर्वोक्ताभावे सति ममे वा । तुल्यप्रमाणे कल्पयितव्ये ।

१२. यत्र यथोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोरेतेषां वक्ष्यमाणानां  
लक्षणानां किञ्चिद्भवेत् । पुरोनुवाक्यालक्षणान्यप्यसंभवे याज्यायां  
पाद्याणि । याज्यालक्षणान्यपि पुरोनुवाक्यायाम् । कथं नाम  
सुरित्येवमर्थः सूक्षारम्भः । किञ्चित्स्यादिति वचनात् ऊवे इत्यादि  
आहुत्वामहे पिय पाहि अपाः एवमादि । न तु यथापठितान्येव  
पाद्याणि ।

१४. ऊवे इवामहे शुधागच्छेदं बर्हिर्नियीद देवतानामेति  
पुरोनुवाक्यालक्षणानि । ऊवे इवामहे एते एव कर्तव्यवचने । नान्ये  
लक्षणत्वेन ग्रहीतव्ये ददामि ब्रवीमीति । कुतः । किञ्चिद्वचनात्सिद्धे  
तुष्ट्यार्थयोः पाठात् । आगच्छीति सोपसर्गमतः पुनःपाठः । नियीदेति  
सोपसर्गमेकं लक्षणम् । देवतानामेति । नामधेयमिति नोक्तं पर्या-  
यान्तरस्यापि ग्रहणार्थम् । न चेष्टय इतीश्वधिकारे ऽपि सति  
लक्षणानीति वचनात्पात्रुकान्यथेतानि लक्षणानि ।

१५. अद्भि पिबेत्येतेषां न स्वरूपेण ग्रहणम् । किं तर्हि उप-  
लक्षणमात्रेण । कुतः । लक्षणाधिकारे पुनर्लक्षणानीति वचनात् ।  
अतश्च कचिद्वातुयत्ययो भवति । न चैतदलालक्षिकं नेगमेपु तत्तत्र  
ग्रहणात् । तथा च श्रुतिः । आहुतीवृधमित्यभिष्टुपा (८. ८) । जुपस्र

प्रतिद्वयैत्यभिरूपा । देव याज्यैत्यभिरूपा । हविष्मती हविषः । बन्धि-  
ष्ठमिति बद्धल इव हि पुरोस्तामः । प्र वाहवा सिद्धं जीवसे न  
(कौ० ब० १८.१३) इति हविषो वाहवेति तद्विषो ऽज्ञानां रूपं  
इत्येवमादीन्याह । किमेवं सिद्धमिति चेत् । उच्यते । गायत्रः सर्वस्वार  
इति प्राकृतानां स्थाने तस्मिन्नुक्ता गायत्र्यः कर्तव्याः । तत्र केन-  
चित्सामान्येन लिङ्गं सिद्धं भवति ।

१६. पूर्वस्मिन् प्रदेशे लक्षणं यस्याः स्यात् सा पुरोनुवाक्या  
सम्बद्धलक्षणा ।

१७. उपरिलक्षणं यस्याः सा उपरिष्ठाक्षरणा । द्वितीये ऽर्धे  
'वा पादे लक्षणं यस्याः सा याज्या सम्बद्धा । प्रदेशविशेषस्योक्त्या-  
भावे अनियम इति<sup>१</sup> वृषकभूवारम्भात् ।

१८. अग्निगण्डमन्त्रमभ्यर्चयित्वा देवते । तदिति सर्वनाम्ना चोदि-  
तायाः परामर्शः । सा देवता अग्नयोरिति अतद्गुणमन्त्रविज्ञानो<sup>२</sup>  
यज्ञमोक्षः । तेनैतत्सिद्धं भवति । अग्नन्तरमग्नेनापि देवतायदेनोपल-  
क्षिते धाम्ने । यथाभितष्टीयभृतांशादिषु । अधिगमानधिगमौ च  
यज्ञचक्षाखाविषयो । तथा देवते दर्शनात् । तत्र दास्यतयीप्रधानेव  
देवताचिन्ता<sup>३</sup> । यतः नमाम्भ्यां यजेत् । नमाम्भ्यां नमनभोलाभ्यां  
पुनःपुनःप्रयोगे ऽप्ययातयामाभ्यामित्यर्थः । यजेदिति वचनादिष्टि-  
पशुसोमेषु सर्वत्र ।

१८. इतिगन्ध एवगन्धस्यार्थः । ऊहेदेव । न विकल्पं कुर्यात् ।

स्यु विकारो न विद्यत इत्यनेन ऊहेद्यथार्थं प्रापयेदित्यर्थः ।  
 द्विदेवतवज्रदेवतेषु हविःषु । अनयोर्ध्वचोर्गुणपदस्थाभावात्कदाचि-  
 दाहवनीयो हविर्वहनार्थमभ्यर्थ्यत इति संदेहः स्यात्तदर्थं द्विदेवत-  
 वज्रदेवतेष्विति वचनं । अहेलता मनसेत्यनयोर्वा अनुहार्थम् । मनसा  
 देवानां वाचा पार्थिवानामिति लोकप्रसिद्धेः ॥ आशृणुतं आशृणुत ॥  
 वां गीर्भिः । वो गीर्भिः ॥ निषीदत नः । निषीदत नः ॥ गच्छतं ।  
 गच्छत ॥ जुषेथां । जुषध्वं ॥ वीतं । वीत ॥

२०. इदं चानादिष्टयाज्यापुरोनुवाक्यासु पक्षान्तरम् । प्राक-  
 तीयाज्यापुरोनुवाक्याः स्वधर्मेणानुव्रवन् होता तां विकृतिचोदितां  
 देवतां प्रणमेत् । कथम् आत्मनोऽभिमुखीकृत्य हृदि विज्ञानमयीं  
 प्रकृतिमभिलिख्य नानात्वचिकैकत्वैः<sup>१</sup> संकल्प्य मनसा ध्यायेत् । तथा  
 च श्रुतिः । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वपङ्करि-  
 यन्निति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-  
 य्यमिति ॥

इति शाङ्खायनसूत्रपूर्वार्धभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ।

## अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१.

१. उक्तमेतद्वाख्यातौ दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिरिष्टिपश्यन्माना-  
मिति न च दर्शपूर्णमासादिकाः क्रिया गार्हपत्याहवनीयान्वाद्या-  
र्यपचनादिभ्यो विनापि सिध्यन्ति । आधानादिगुणविशिष्टाश्च  
गार्हपत्याद्याः सभक्ते । नान्येनोपायेनाहताः । तदर्थमुच्यते ।  
वसन्ते ब्राह्मणस्याग्न्याधेयमिति । वसन्त ऋतुस्तस्मिन् ऋतौ ब्राह्मणस्य  
यजमानस्याग्न्याधेयाख्यं कर्म भवति । कुत एतत् । ब्राह्मणे वसन्त  
आदधीतेति श्रुत्यन्तरात् । खग्राखायामथम्युत्पत्तिशेषत्वेन तनू-  
देवताभ्य इष्टय उक्ताः । अस्मिन्ने लोके वसन्ते देवमतुष्या आसु-  
रित्युपक्रम्य एता वा अग्नेस्तन्वस्तद्यदेता देवता यजत्यग्निः सज्जः  
स्तनूः प्रीतो भवतीति ।

२. ममामं पूर्वेण ।

३. कृतव्याख्यानम् ।

४. वैश्वस्रायं विकल्पोऽन्तरत्वात् ।

५. मिश्रिर ऋतुः सर्ववर्णानां वसन्तादिभिर्विकल्पत इति  
वाक्यशेषः । एवमेव ब्राह्मन्तरे श्रुतत्वात् ।

६. वसन्तादिष्वपि अनियमः सोमेन यज्यमाणस्य । तथा च  
श्रुतिः । सोमेन यज्यमाण आदधानो नर्तुं प्रच्छेद्य नरुचम् ।

७. उक्तेषु ऋतुष्वेवानयोस्तिथ्योराधानं कुर्यात् । तत्रामावास्या-

धाने पूर्वस्यामुपवासाद्युपक्रम उत्तरस्यामग्न्युत्तिरिष्टयश्च । कुतः ।  
 शतपथश्रुतेः । पौर्णमास्याधाने तु चतुर्दश्यामुपवासाद्युपक्रमः पौर्ण-  
 मास्यामग्न्युत्तिरिष्टयश्च । शोभृतेऽन्वारम्भणीया पौर्णमासं च ।  
 कुतः । काठके दर्शनात् । तच्च पथते । आधानं चेत्यौर्णमास्यां पूर्वां  
 तनूदेवताभ्य उपवसेदुत्तरामन्वारम्भणीयाद्यै पर्वणे चेति ।

८. उक्तेष्वेवर्तुषु पूर्वेण सह विकल्पार्थो वाशब्दः । शङ्खपचे  
 शङ्खपचे पुण्ये नचचे पुण्यादौ आदधीत ।

९. कामसंयुक्तानि यथाश्रुतानि याज्ञाणीति श्रेयः । तद्यथा ।  
 वज्रहैव प्रजया पशुभिर्भवति य एवंविदावोहिष्यामाधत्ते । अथ  
 ह गच्छति य एवंविदान्मृगशीर्षं आधत्ते । पूर्वयोरादधीत पुरस्ता-  
 त्कतुर्हैवासौ भवति । उत्तरयोरादधीत शःश्रेयसं हैवास्मा उत्तरा-  
 वद्भवति । हस्ते अग्नी आदधीत य इच्छेत्त मेदीयेति । चक्रारो  
 विकल्पानुकर्षणार्थः ।

## २.

१. उच्यन्त इति वाक्यश्रेयः । किमर्थमेतत् । उच्यते । पूर्व-  
 कालैः सह समुच्चयो मा विज्ञायीति । अथशब्दस्तर्हि अनर्थको  
 ऽनन्तरमेव कालवचनात् । सत्यम् । इष्टिकाला इत्यस्य पूर्वपदेन  
 सहानन्तर्यार्थिनार्थवान् भवति<sup>१</sup> । तथाहिताग्निने सत्यपि इष्टिकरण-  
 पचे ऽङ्गीकृते यावदिष्टयो न कृतास्तावदन्याः क्रिया यागहोमरूपा

न भवन्ति । अदितिं वा अन्वग्याधेयं संतिष्ठत इति (१४. २. २१) लिङ्गात् ।

२. वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । मद्यस्तस्मिन्नेवाहनि । द्वाद-  
शाहे द्वादशाहान्ते । सप्तमीनिर्देशात् । एवं मासादयो द्रष्टव्याः ।  
क्षुतः । शस्त्रान्तरव्रणत्वात् ।

३. एतास्मा दृष्ट्य उच्यन्ते धामा कास्मा उक्ताः । अग्नये पव-  
मानगुणायैष्टिः कर्तव्या । एवमेव श्रुतत्वात् ।

४. मार्चप्रावाज्यभागावित्यर्थः । सिद्धमेवैतत् । पुरोलाग्रघ-  
विद्वादाग्नेयत्वाच्च । तथाप्युच्यते । अस्मा एव द्वितीयत्वे वृधन्वन्तौ  
मा भूताम् । आमावास्थं द्वितीयाया इति श्रुतेः ।

५. अग्न आगूंषि पवसे पुरोनुवाक्या । अग्ने पवस स्वपा  
याज्या ।

६. तं हि गृह्यन्त ईजते अनुवाक्या । ते स्थानं ये अग्नये  
याज्या । एते स्मिष्टकतौ । ईमितवत्यौ हव्यवाङ्मत्यौ प्रथमायै संयाम्ये  
इति श्रुतेः । श्रूयमाणं ग्राह्यतं मामधेयमन्यस्मिन्मध्ये प्रकृतिं निव-  
र्तयतीति ग्राह्यतयोर्निवृत्तिः । निगदस्य चानिवृत्तिः । श्रुत्यत्वात् ।  
गृहमेधीयार्या च निगदप्रतिषेधात् ।

७. अग्नये पावकगुणायैकं हविः । अग्नये श्रूयिगुणाय द्विती-  
यम् । एषा द्वितीया दृष्टिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । पावकशुची  
गुणौ । दौ क्षमायै यजतीति श्रुतेः । अग्नये च पावकाय श्रूयये  
चेति शोकम् । 'शुचेरेवाग्निरहितस्य यागो मा विज्ञायीति । एता



वा अग्नेस्तन्वस्तघदेता देवता यजतीति संदेहः स्यात् । अन्यथा सह समानतन्त्रोपदेशे एतदीयं तन्त्रं दिव्यशब्दात् ।

८. वृधन्वन्तावाज्यभागौ ।

९. अग्ने पावक रोचिषा पुरोनुवाक्या । स नः पावक दीदिवो याज्या प्रथमस्य हविषः ।

१०. अग्निः शुचिप्रतप्तम इति पुरोनुवाक्या । उदग्ने शुचयस्तव याज्या द्वितीयस्य हविषः । ता वै गायत्र्यो भवन्ति । अभिरूपा भवन्तीति सिद्धात् ।

११. अग्निमग्निं हवीमभिः पुरोनुवाक्या । अग्निनाग्निः समिध्यते याज्या । द्वाग्नी द्वितीयाया इति श्रुतेः ।

१२. इष्टिघहणमनुवर्तते । अदितये द्वितीया इष्टिर्भवति । द्वितीयाद्वितीयायहणमिष्टिबयेणायमेक आधानकल्प इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थम् ।

१३. त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इत्येतावाज्यभागौ । सदनौ नाम वेदितव्यौ । संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवह्यारार्थम् ।

१४. उत त्वेयेषा ऋक् प्रधानस्य पुरोनुवाक्या ।

१५. मदीमूष्वादिका प्रधानस्य याज्या ।

१६. प्रेङ्क्षो अग्ने दीदिहि पुरो नः खिष्टकृतः पुरोनुवाक्या । इमो अग्ने वीततमानि हव्येति याज्या । सप्तदशमामिधेनौका द्वितीयेत्यारभ्य सर्वस्य एवमेव श्रुतत्वात् । अयमाधानकल्पः स्वशाखायामुक्तः । वक्ष्यमाणास्तु शाखान्तरात् । ननु सद्धिराजोः संज्ञाकरणं विनापि शास्त्रसंख्यवहारमिद्धिः । यथा वैराजमाज्यं

हृतलोमीयं वेति । तर्थापि यज्ञा कृता । कथं नाम सार्वकामिक्यां  
भूतिकामस्य सदन्यौ स्याताम् । दौष्ट्यन्नाद्यश्रीकामस्य विराजाविति  
दृढसंप्रदायः ।

१७. चतस्र इष्टयः कार्या इति श्रुत्यन्तरम् । तन्मतानु-  
सारिणो ऽग्नये प्रथमां स्रुयुः । ननु देवतोपदेशो न कर्तव्यो याज्या-  
नुवाक्यालिङ्गसिद्धेर्बहुदेवतावत् । उच्यते । इदमेवोदाहरणमङ्गीकृत्य  
ब्रूमः । अग्नये धुवेन जागृवे । एवमादिगुणसयुक्तो ऽग्निः प्रतीयते ।  
ननु याज्यार्था गुणाभावादभेदः । उच्यते । नावय्यं याज्यानुवाक्ययो-  
रभेदोरपि गुणो दृश्यन्ते । यथा शुनासीरीये । तस्मादनुवाक्या देव-  
तेति । अग्नये प्रथमा । अग्नये पवमानाथ द्वितीया । द्वितीयास्यै  
पौर्णमासीविकार इत्युक्तत्वात्पौर्णमासावाज्यभागौ । अग्नये च पाव-  
कायाग्नये च शुचये तृतीया यथोक्ता । अदिनये चतुर्थी यथोक्तैव ।

१८. अग्नये धुवेन जागृवे पुरोनुवाक्या । उप त्वा जुक्तो मम  
याज्या ।

१९. अर्चन्तस्त्वा इवामहे पुरोनुवाक्या । अग्निं स्तोमेन  
बोधय याज्या । स्विष्टकृत एते भवतः । ता वै गायशो भवन्तीति ।  
अभिरूपा भवन्तीति सिद्धम् ।

३.

१. कल्पान्तरमासां चतसृणामिष्टीनाम् । प्रथमा च द्वितीया  
च समानतन्त्रे भवतः । अग्निरग्निथ पवमानः । तच्च पवमानाश्रयं  
तन्ममित्युक्तम् । इष्टिवचनात् । तत्तुं याज्या रूपमिति च श्रुतेः । अतश्चास्ती

पौर्णमासावाज्यभागौ । यथोक्ता याज्यानुवाक्याः । तं हि श्रयन्त ईलते ते स्याम ये अग्नये इति स्विष्टकृतः ।

२. समानतन्त्रे भवतः । तत्राग्नेयौ प्रथमा । ततः पवमान-  
पावकशुचयस्तन्त्रं तत्र भूयसां साधर्म्यमिति न्यायेन (१२.१४.  
५) पावकशुच्याश्चयं तन्त्रम् । तेनामावास्याविकारः । उक्ताः प्रधा-  
नयाज्यानुवाक्याः । अग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः समिधत इति  
स्विष्टकृतः । ततो ऽदितये द्वतीया ।

३. अपरः कल्पः । पूर्वोक्तान्येव पञ्च हवींषि द्विगः कृत्वा ।  
अग्निश्च शुद्धः । अग्निश्च पवमानः । ईदृशी प्रथमा । तत्र पवमान-  
संबन्धि तन्त्र । तदुक्तमिष्टिवचनात् । अतः पौर्णमासीविकारः ।  
तं हि श्रयन्तस्ते स्यामेति संयाज्ये । अग्नये च पावकायाग्नये च  
शुचये द्वितीया यथोक्ता ।

४. द्विहविष इति पञ्चभिर्न संभाव्यते । तदर्थमाह । अदिति-  
देवत्यस्य हविष ऐन्द्राग्नौ द्वितीयो भवति । ब्राह्मणस्य यजमानस्य ।  
अचादितिप्राधान्यात्सप्तदश सामिधेन्यः सदन्तावाज्यभागौ विराजौ  
संयाज्ये । अदितेः उत त्वामदिते महि महीमू धु मातरमिति ।  
ऐन्द्राग्नस्तेन्द्राग्नौ अवसा प्र चर्षणिभ्य इति ।

५. द्वितीयो ब्राह्मणस्य । अचाण्यग्नौषोमा सवेदसा युवमेता-  
नीति विशेषः ।

६. आदित्यस्य द्वितीय ऐन्द्रः । राजन्यस्य चत्रियस्येत्यर्थः ।  
याज्यानुवाक्ये इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति ।

७. आदित्यस्य द्वितीयो वैश्वदेवः । वैश्वस्य यजमानस्य ।

८. विधे देवास आगत पुरोनुवाक्याः । स्त्रीर्षे वरिषि समि-  
धाने याज्या । भारदाज्यौ । यत्तु ता वै गायत्र्यो भवन्तीति श्रुति-  
वचनं तत्तनूदेवताविषयं तत्प्रकरणात् । द्वितीय इत्यप्रधानवचनात्पू-  
र्वीक्रासु अदिनिप्रधानतत्त्वम् ।

९. अगन्तरं कल्पद्वयमुच्यते । तत्रैकस्मिन्कल्पे आग्नेयी इडा  
प्रथमा । अदितये द्वितीया । अयं प्रथमः कल्पः । अपरस्मिन्कल्पे  
तनूदेवतासहित आग्नेयः पूर्वखा । द्वितीया सदितय एव । अयं  
द्वितीयः कल्पः । कुतः यतः । आग्नेयीति तद्वितनिर्देशात् । इधो-  
रिति इधोः कल्पयोः । अगन्तरे द्वितीयावचनात् (२. ३. १२)  
पूर्वैद्युत्तरखां सत्यांमर्षमिदमेव । तथाप्युच्यते । अग्नेये प्रथमामिति  
यदुक्तं अखां तस्य प्रापणार्थं । तेनाग्ने द्युमेनोप त्वा जुहोऽर्चन्तस्वाग्निं  
स्तोमेनेति स्त्रिष्टुत इति मिदं भवति ।

१०. अयमपरः कल्पः । पुरोक्षाग्रस्याग्नेयस्य पुरस्तादागात्  
आज्येन तनूदेवताः । आज्येनेति वचनम् । एता एव तनूदेवतासंज्ञा  
या । आज्येनेज्यन्ते । पुरस्तात्पुरोक्षाग्रस्येति आज्यभागानन्तरम् ।  
अग्निं पवमानं यजति । तस्य पूर्वोपदिष्टे याज्यानुवाक्ये । ततोऽग्निं  
यजति । तस्याग्ने द्युमेनोप त्वा जुहोः । यद्यप्यग्निर्मूर्धा भुवो यद्य-  
स्येति प्रथमोपदिष्टे तथापि ते न भवतः । कुतः । दशम्यविकृता-  
ग्नेयीति ज्ञापकात् । आधानिकीनामेवातिदेशो भवति । पुरोक्षां-  
ग्रयागामन्तरं धावकशुचौ दिव्यशब्दात् ।

११. धक्षिन्मघे आज्येन तनूदेवता इज्यन्ते तस्मिन्नेव स्त्रिष्टु-  
ततो याज्यानुवाक्ये भवतः ।

१२. उभयोरपि कल्पयोः । द्वितीयेति वचनात् ।  
 १३. दृधन्वन्तावाज्यभागवित्यर्थः । अमावास्यां द्वितीयाया  
 इति प्राप्त एव वचनमन्येषामुदितिधर्माणां प्रापणार्थम् । तेन सप्त-  
 दश समिधेभ्यो विराजौ संयाज्ये इति एतद्भवति । अन्यथा द्विती-  
 यात् एवैते धर्माः सुस्तत्र दृष्टत्वात् । न द्वितीयात् इति ।

१४. तच्छ्रुत्वा एतास्ताच्छ्रुत्वा इष्टयः । तस्या चैवर्णिक एवानया-  
 दृष्ट्या जीवन् रुद्धा वा एवमुच्यते । तस्य ग्राखान्तरे विशिष्टकालमा-  
 धानमुक्तम् । तस्येता इष्टयः ग्राखान्तर एवोक्तास्तस्मिद्धेन सूचकारो  
 व्यवहरति । अतश्च नान्यस्येता भवन्ति । तनूदेवताभिरिति तनू-  
 देवतासंज्ञकेर्हविर्भिरैकहविष इष्टयस्त्यहं कर्तव्याः । एकस्मिन्नहनि  
 अग्नये पवमानाय यथोक्ता । द्वितीये ऽहनि अग्नये पावकाय । अमा-  
 वास्याविकारो ऽग्रे पावक स ञः पावकाग्निमग्निं हवीमभिरग्निनाग्निः  
 समिधत इति स्विष्टकृतः । द्वितीये ऽहनि अग्नये शुचये । तस्या  
 अथमावास्याविकारो ऽग्निः शुचिप्रतप्तम उदग्ने शुचयो अग्निमग्निं  
 हवीमभिरग्निनाग्निः समिधत इति स्विष्टकृतः । एवमेतास्त्रि-  
 दृष्टयस्त्रिभिरहोभिः कुर्यात् । वैष्णवद्वितीयाभिरपरं व्यहं एवमेव  
 व्याप्नुयात् । वैष्णवो द्वितीयो यस्मां ता वैष्णवद्वितीयाः । काः  
 पुनस्ताः । तनूदेवताः । कुतः । प्रकृतत्वात् । वैष्णवस्य द्वितीयात्वेन  
 गुणभावेन निर्देशात्तनूदेवताधीनानि तन्त्राणि । इदं विष्णुर्वषट् ते  
 विष्णविति वैष्णवस्य याज्यानुवाक्ये । आदित्यद्वितीयाभिरपरम् ।  
 तनूदेवताभिरिति वर्तते । वैष्णवद्वितीयाभिरिति च । आदित्यं  
 द्वितीयं हविरामां वैष्णवद्वितीयानां तनूदेवतानाम् । आदित्यद्विती-

यास्तनूदेवता इति समासार्थः । अतस्तत्प्रधानतान्तदधीनानि तन्त्राणि ।  
 एवं नवभिरहोभिर्नवैता इष्टयः । दशम्यविक्रताग्नेयौ । दशमे इहनि  
 'अविक्रता न तनूदेवतासंप्रका आग्नेयेवेष्टिः । अविक्रतेत्यसति आग्नेयेन  
 तनूदेवताः स्युः । अतश्च तनूदेवतावर्गे तद्धर्मप्राप्तिः । तेन विश्वेभि-  
 रग्ने अग्निभिरग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति स्तिष्ठकृतः । अग्ने शुभेनोप त्वा  
 जुह्व इति प्रधानस्य ।

१५. सर्वास्त्राधानेष्टिषु उपांशुहविष्ठा । हविःशब्देन प्रधानं  
 संक्ष्यते । उपांशुत्वं प्रधानदेवतायागस्येत्यर्थः । सर्वशब्दोऽन्तरा-  
 णामेव मा भूत् ।

१६. सर्वांसु चशब्दरात् ।

१७. सर्वघहणमतुवर्तमानमपीह न संबध्यते । विभक्तिभेदात् ।  
 न चायं देवताधर्मो भावप्रत्ययेनानिर्देशात्<sup>१</sup> । अतश्च यामिश्रार्थो  
 न साप्तदशम् ।

१८. सर्वास्तिष्टिषु प्रतिविभज्य दौघन्ते । तन्त्रान्तरदर्शनात् ।  
 चतुर्विंशतिं दद्यादिति श्रुतपथे । गवामेषा संख्या न्यायसिद्धा ।

१९. दक्षिणा इति प्रकृतम् । द्वादश दद्याद्वादश वे मासाः  
 संवत्सरः संवत्सरस्येवाष्टा इति श्रुतेः । यजमानो दद्यात् । मलिकम् ।  
 आजीविकास्मरणादालिख्यम् ।

२०. वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वयोरपि योगयोर्द्वैष्टयः ।

२१. दक्षिणेति वर्तते । अशमाधनिर्देशः प्रमाणार्थः ।

२२. सुवर्णशतमानं प्रसिद्धम् । रथो युक्तः सामर्थ्यात् । वासो

वस्तम् । अजम्कोगः पुष्पिङ्गात् । यद्यस्मान्ः स्वादग्रीध एवेनं प्रात-  
र्दधादिति श्रुतपथे । चग्रन्दः सर्वास्त्रित्यनुकर्षणार्थः । अतः प्रतीष्टि  
प्रतिविभज्य दानम् ।

२३. आहितेव्वग्निमन्तरं द्वादशरात्रं स्वयं यजमानो ऽग्नि-  
होत्रं जुहुयात् । एतस्मादेव द्वादशरात्रनिबन्मादेतद्भवमीयते । अन्यत्र  
अद्विगग्निहोत्रहोता । पक्षे यजमानः । चत्रियवैश्वयोस्तु स्वयंहोमः  
पक्षे ऽपि न प्राप्तः । तयोरप्यत्र द्वादशरात्रमविशेषोच्यते । कुत  
एतत् । श्रुतपथश्रुतेः । ते होत्रुः । को न इदं होय्यतीति । ब्राह्मण  
एवेति पृष्टप्रतिवचनम् ।

२४. द्वादशरात्रमेव चग्रन्दात् ।

न नर्मयुक्तं लनृतां दिनस्ति न स्त्रीषु राजस्य विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे पश्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

(महाभारत १. ३ ४ १९)

इत्येवंविषयमयनृतमेवहःसु प्रतिपिध्यते । यच्च साध्ये

शुद्धविद्वच्चविप्राणां यवर्तोक्तौ भवेदधः ।

तच्च वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्यादिशिष्यते ॥ (मनु ८. १. ४)

एवमाद्यप्यनेन श्रौतेन बाध्यते । कर्माङ्गत्वादवश्यम् ।

२५. द्वादशरात्रमेव । यज्जभ्यो ऽपि यज्जवचनात् । श्रुत्योपरोधे-  
नापि । कर्माङ्गत्वात् सत्यवदनं चातिथिभ्यश्च दानमिति याव-  
ज्जीवं केचिदिच्छन्ति ।

२६. आहिताग्निपक्षणाभ्यागपीष्टिभ्य एते व्रते । प्रतपक्ष-  
मग्नये व्रतपतये इत्यस्याः प्रापणार्थम् । अनिष्टा निरुद्धपशूना ।  
तस्यैव नित्यत्वात् । मांसमर्थप्राप्तम् । न त्वग्नीषोमीयादिषु । तच्च  
विशेषवचनात् । ओषधीनामारख्येनाग्निहोत्रारण्यानाम् । घाम्येण  
घाम्याणाम् । ओषधः फलपाकान्ता इति प्रसिद्धम् ।

## ४.

१. दर्शपूर्णमासार्चम् इति श्रुत्वात् । सोमाधाने ऽपि निवृत्ते  
सोमे दर्शपूर्णमासार्चम् एव । दर्शपक्षे वसिष्ठयज्ञयाजिमस्तदारम्भे  
ऽपि घषा स्नात् । अन्वारभणीयेत्यारम्भमनुभवति । तेन सङ्गत-  
योगः सिद्धो भवति ।

२. आग्रावैष्णव एकादशकपालः । सरस्वत्यै षडः । सरस्वते  
द्वादशकपालः । एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

३. पुरोतुवाक्या ।

४. याज्या ।

५. धावका नः सरस्वती पुरोतुवाक्या । इमा जुहाना घृणदा  
नमोभिः याज्या ।

६. जनौयन्तो अथवाः पुरोतुवाक्या । स वावृधे नर्या योष-  
णासु याज्या ।

७. पूर्वेः षड् समुच्चयार्थशब्दः । अन्वारभणीयासेके शाखिनः  
पञ्चहविषं कुर्वन्ति । त्रीणि पूर्वोक्तानि । अग्नये भगिने चतुर्थम् ।  
अग्नये व्रतपतये पञ्चमम् । एक इति विकल्पार्थम् ।



८. त्वमग्ने वीरवद्यशः पुरोनुवाक्या । तं भगो न आ क्षि  
रन्नमिपे याव्या ।

९. त्वमग्ने व्रतपा असि पुरोनुवाक्या । यदो वयं प्र मिनाम  
प्रतानीति याव्या ।

१०. उभयत्राविशेषात् ।

११. उभयत्रैव चशब्दात् ।

### ५.

१. कामेभ्यो हितं काम्यम् । पुनराधेयमिति शास्त्रसंयव-  
हारार्थम् । वक्ष्यति । पञ्चकपालौ पौनराधेयिकौष्टिः । याः पुन-  
राधेये ता हविष (८. १२. ४. ५) इति । अजानानस्य कामान्  
कुर्वतो ऽपि काम्यानि । यस्यासंपत्तिः स एवमुच्यते ।

२. उदासनमिहाम्युत्सर्गः<sup>१</sup> । स च पुनराधेयार्थ एव<sup>२</sup> प्रकरणात् ।

३. पुरोनुवाक्या ।

४. दृष्टो दिवि दृष्टो अग्निः पृथिव्यां याव्या । अग्नेर्वैश्वानर-  
गुणस्य । आग्नेयस्याग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य ।

५. वर्षाणां मध्ये पुनराधेयस्य सोदामनस्य कासः ।

६. मध्यावर्ष एव । चशब्दात्सर्वज्ञानिमित्ते<sup>३</sup> । नचत्रवचनात्पुन-  
र्वस्त्रोः ।

७. अयं वा कालः । या आयाव्या उत्तरा अमन्तरेत्यर्थः ।

<sup>१</sup> AC. इहाम्युत्सर्गः । <sup>२</sup> A एवाप्रक० । <sup>३</sup> A निमित्ते ।

तदेव तस्मिन्काले पूर्वपक्षे पुनर्वसुभ्यां संपद्यते यैवैषाषाद्या उपरि-  
ष्टादमावास्या भवति तस्यां पुनरादधीतेति (कौ० ब्र० २.२) श्रुतेः ।

८. मध्यन्दिनो मध्याह्नः । मध्यन्दिनश्च कालः अन्यैः सह  
समुचीयते चग्रन्दात् कालवचनाच्च स्वतन्त्रो ऽपि ।

९. पञ्चकपालः पुरोछाग्रो भवतीति श्रुतेः । श्रुत्यनुकरणं  
तदुक्तयान्यानुवाक्याद्यवस्यार्थं च । चग्रन्दादन्यथायस्मिन्पदपङ्क्तयः ।

१०. पञ्चकपाल एव चग्रन्दात् ।

११. त्रिषु मध्यमेषु वक्ष्यमाणेषु । चग्रन्दाक्षराग्रंसे समुचीय-  
माने श्रुत्यन्तर उभयोः प्रयोगदर्शनात् । अग्निग्रन्दाश्च वेदु व्यन्विति  
ग्रन्दा विहृतौ नाभ्यधिकौ । एतस्माच्च नियमादग्नौन्यजेत्यपि  
संप्रति ऽन्यथानुष्ठः ।

१२. तनूनपादश्च ऽग्निमिति प्रयोगो मां भूदिति वचनम् ।  
तनूनपादिति प्रदर्शनार्थमतो नराग्रंशयाजिनो नराग्रंशो ऽग्निमिति  
भवति । कुतः । विभक्तिभिः प्रयाजानुयाजान्यजतीति (कौ० ब्र०  
२.४) विशेषश्रुतेः ।

१३. वाचंशस्त्वेव स्थित इति श्रुतिवचनात् ।

१४. पूर्वं आन्वभाग इति वर्तते । अग्निं स्तोत्रेण बोधयेति वाग्रये  
बुधिमते पूर्वं कुर्यादिति द्वैक आह्वरिति (कौ० ब्र० २.४) श्रुतेः ।

१५. अग्न आधूंषि पवस इत्युत्तरस्य पुरोनुवाक्येति श्रुतेः ।  
अथ यद्यग्रये पवमानाय ध्रियेरद्यग्रये पवमानायानुमूह्येति ब्रूयात्सो  
ऽन्वाहाम आधूंषि पवस इत्यादि (२.२.२.२२) श्रुतपथश्रुतेः ।

१६. उत्तर आन्वभाग इति वर्तते । इन्दुमङ्गुणायाग्रये वा ।

उत्तर आख्यभाग इति शाखान्तरात् । अथ यद्यग्रय इन्दुमते ध्रिये-  
रन्नग्रय इन्दुमते जुमूहीति ब्रूयात्सो ज्वाहेछू पु भवाणीति । (२.  
२. २. २२) शतपथश्रुतेः ।

१७. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदयं वा उत्तर आख्यभागः शाखा-  
न्तरात् ।

१८. यथाचोदितं तथैव यजति चतुर्थ्यन्तेन । तद्यथा । जुषाणो  
ऽग्निः पवमानो जुषाणो ऽग्निरिन्दुमान् इत्यादि । तथा चैव शत-  
पथश्रुतिः । यथाचोदितवचनं नियमार्थम् । ततः सार्वकामिक्याम-  
चोदितत्वात्सहदादिर्न धाव्ययोः<sup>१</sup> ।

१९. अग्ने तमद्येति पुरोनुवाक्या । एभिर्नो अर्केरिति धाव्याः ।  
अधा ह्यग्ने पुरोनुवाक्या स्विष्टकृतः । आभिष्टे अद्य धाव्या । हविय  
इत्युक्तं व्यवहितत्वाच्चोदनाप्रकरणस्य । षट्पङ्क्तयो धाव्यापुरो-  
नुवाक्याः । व्यतिषक्ता भवन्तीति (कौ० ब्र० २. ५) श्रुतेः ।

२०. अनुयाजयोरथं विकारः । अग्ने सोमं मनामहे ऽग्रा  
यो मर्त्यो दुव इति श्रुतिप्रदर्शितत्वात् ।

२१. यो ऽयमग्निशब्दः षट्सु स्थानेषु तं विभक्तिसंज्ञयाचक्षते  
धाशिकाः । एतासामृचां प्रतीकानि विभक्तय इति (कौ० ब्र०  
२. ४) श्रुतेः ।

२२. ता हविरन्तपचे ऽप्युपांशु । ता इत्यतिरेकात् । आगन्तु  
भवतीति हेतोरविशेषात् । चशब्द उत्तराभ्यां सह समुच्चयार्थः ।

२३. चशब्दात्पूर्वस्य बुद्धिमान् यदि । आगन्तुत्वाविशेषात् ।

२४. यद्यमु हैक उपांशु कुर्वन्ति विभक्तौरुत्तरमाव्यमानं हवि-  
रिति (कौ० ब्र० २.५) श्रुतेः ।

२५. सर्वं वा कर्म सह पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्यामुपांशु भवति ।  
या सर्वैव सत्तामिधेनीकोपांशु भवत्या पूर्वाभ्यामनुयाजाभ्यामिति  
(कौ० ब्र० २.५) श्रुतेः ।

२६. अयं वा पक्षः । हविरन्तमुपांशु भवति । श्रुत्यन्तरात् ।

२७. केवलमुपांशु भवति । ग्राखान्तरादेव ।

२८. संख्यायः षटः प्रावारो वा । स कीदृशः । जरन् जीर्ण-  
त्वाच्च पुनरुत्पूतः । सूच्या वा<sup>१</sup> बंदतः<sup>२</sup> । कद्रयः बिज्जुतः संस्कृतो  
ऽपि सुयन्तः । अगद्वान् बलीवर्दः द्रतीयः । विरथं वा द्रतीयमेवा  
दक्षिण ।

२९. द्वितीयेति सिद्धे सति वचनं पुनराधेयसोमे ऽन्वायातन-  
प्रतिषेधार्थम् ।

३०. आमावास्यावाव्यभागौ । श्रिष्टं प्राकृतं तन्मन् ।

३१. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । अमावास्याविकार इति वर्तते ।

३२. स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोतीति पुरोनुवाक्या । त्वं नो  
अग्ने वदषस्य विद्वान् याग्या । इतिकरणादस्यां संस्थितायामग्नि-  
होचहोमो न तु यज्ञकयालेभ्यां । कुतः संदेहः । श्रुताविदं त्वेव  
प्रत्यक्षं पुनराधेयस्य रूपमित्युपक्रम्य तस्यां संस्थितायां यजमानो  
ऽग्निहोत्रं जुहोति संस्थिते क्षाम्याधेये ऽग्निहोत्रं हृथत इति संदेहः  
क्ष्यत् । अत्र याज्ञिकमीमांसकानां विप्रतिपत्तिर्दक्षिणायाम् । उभ-

यौर्दक्षिणा ददाति या अग्न्याधेये श्रुता यास्य पुनराधेये ताः  
 समुच्चिताः पुनराधेये दीयन्त इति याज्ञिकाः । तथा च कात्या-  
 यनः । अग्न्याधेयिकीशेकज्जुतेरित्याह (४.११.१२) । मीमां-  
 सकास्तु वदन्ति । नाकृताधानः पुनराधेयाधिकारी । तेनाधाने  
 दक्षिणा यास्योदितास्ता दत्ताः पुनराधेये च यौनराधेयिकीर्ददाति ।  
 स एवमुभयौर्ददाति । अत्र निर्णयः । अन्यस्याः शाखाया उपसभ्य  
 कात्यायनेनोक्तम् । अन्यशाखान्तरीयं मीमांसकैर्विचारितम् । द्वादश-  
 रात्रं स्रयंहोमौ स्यादित्यादि समानमाधानेन । तथा च कात्या-  
 यनः । अग्न्याधेयवदन्यदित्याह (४.११.१४.) ।

### ई.

१. अग्निहोत्रमिति वक्ष्यमाणस्य दर्विहोमकर्मणो नामधेयम् ।  
 तदाहिताग्निर्यावज्जीवं सायंप्रातरभ्यसं कुर्यात् । यावज्जीवमग्निहोत्रं  
 जुहोतीति शाखान्तरश्रुतेः । इहापि सायं च प्रातश्चेति द्विसकार-  
 करणादयमेवार्थः प्रतीयते । जुहोतिग्रहणं जुहोतिधर्मप्रापणार्थम् ।  
 जुहोतिरासेचनाधिक उपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रदानः । सायमा-  
 रम्भसायं प्रातरपवर्गः । तथा हि संप्रदर्शनाच्छतपथे । तस्येति कर्त-  
 व्यतोच्यते ।

२. अक्षमयमंनिधौ हि प्रायेण च्छायाः संसृज्यन्ते । तस्मात्का-  
 लात्पुरा गार्हपत्याद्गोराहवनीयं पृथक्करोति ।

३. प्रातस्तनं होमं कर्तुमुद्यतः प्रभान्यां रात्र्यां गार्हपत्यादा-  
 हवनीयमुद्धरेत् ।

४. प्रादुःशब्दः प्रकाशमवचनः । प्रकाशीकरणं कुर्युः सर्वेषा-  
मग्नीनां नित्यधृतो यजमानाः । अग्निस्त्रेवोद्हरणकाले । नित्यधृत  
इति धञ्जवचनं सर्वप्रकारार्थं ततश्च सोमे ऽथग्निस्त्रेव काले ऽग्नीनां  
प्रकाशनम् । तथा च चरकाणां । दीक्षितं वाचं यच्छ । यदि वाचं  
यच्छ । आग्नीभाग्नीग्मज्वालयेति प्रेषः ।

५. गतत्रियः प्राप्तत्रियो वक्ष्यमाणाः । शुश्रुवाग्म्राह्मणः श्रुत-  
संपन्नः । ग्रामणीर्षामस्त्रामौ । राजन्यश्च राजनि वाधुः । क्षत्रियो  
वा । एते नित्यधृतो भवन्ति ।

६. उद्हरणमन्त्रो ऽयं सिद्धात् ।

७. अनेन मन्त्रेण भूमौ अग्निं स्थापयेत् । मन्तसिद्धात् ।  
प्राञ्चं प्रणयेत् । तस्मात्प्राञ्चमग्निं प्रणयतीति दर्शनात् । वैश्वकुलाक्षित-  
वतो वा (आश्र. ०. श्री. २. २. १) आध्यादा तृष्णीं गार्हपत्याद्विद्वतीये  
दक्षिणतो दक्षिणमग्निं स्थापयेत् । ग्राह्यान्तरमवणात् । अस्माकं तु  
समानयोनितावाहवनीयदक्षिणाग्नी । अरणियोनिर्गार्हपत्यः । तस्मा-  
दितरौ । अथ यदरण्योरग्नीन्समारोहयत इति सिद्धदर्शनात् ।

८. अक्का यदेन इत्यत्र राव्या यदेन इति विकारः । प्रातर्हो-  
नार्यं उद्हरणे ।

९. प्रदक्षिणमग्नेः समन्तात्पाणिना सोदकेन चिः प्रमाष्टिं तत्स-  
मूहनमित्याचक्षत इति गृह्योक्तेन विधानेन परिसमूह्य होयन् होमं  
करिष्यन्नित्यर्थः । अतो न ऊना परिसमूहनं पर्युषणवत् । होमक्रमे-  
णैव परिसमूहनपर्युषणे होयन्निति वचनात् ।

१०. अतं सा सत्येन इत्येवमादिना मन्त्रेण चिस्तिर्विष्णानि-

देगान्मन्त्रादृत्तिः । एकैकमग्निं पर्युक्ष्य धारां नयेदिनि वाक्यपरि-  
समाप्तिः । ऊत्वा चैवमेव पर्युक्षणं । साधवार्धमिहैवोक्तम् ।

११. प्रातर्होमे सत्यं त्वर्तेन परिपिञ्चामीति पर्युक्षणम् ।

१२. यज्ञस्य संततिरसीत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यादार-  
भ्याविष्टिस्त्रामुदकधारां आहवनीयात् अभिप्रायाहवनीयं धारां  
नयेत् । एवमेव शाखान्तरश्रवणात् ।

१३. होमकाल एवेतन्प्रायश्चित्तं प्रकरणात् । यदि प्राग्धारा-  
दानादग्नीनामन्तरा स्यापदो यायात् ततस्तन्नुं तत्पन् रजसो भानुम-  
न्विहीत्येवमादिना मन्त्रेण धारां दद्यात् । चयो ह वाव पशवो  
ऽमेध्या दुर्वराह एकः श्वेति शतपथे (१२.४.१.४) विशेषश्रवणादे-  
तेष्वेवान्तरा गच्छन्तु प्रायश्चित्तम् ।

### ७.

१. प्रथमास्तमिते ऽस्तमितमात्रे इत्यर्थः । मायमस्तमिते पुरा  
तमसस्तस्मिन्काले जुहुयादिति (कौ० ब्र० २.८) श्रुतेः ।

२. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । ग्रहवर्जमेकदिनसप्तचोद्वेदकाले जुहु-  
यात् । एवमपि शाखान्तरात् ।

३. प्रातस्तनो होमकालः । उपोदयमुदयसमीपे विगताया-  
मुषसि । प्रातः पुरोदयादपहृते तमसि तस्मिन्काले जुहुयादिति  
(कौ० ब्र० २.८) श्रुतेः ।

४. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । प्रथम इति वर्तते । प्रथमोदित  
आदित्ये जुहुयादेवमपि शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

५. पुरस्ताद्यो ऽभिहितः कालः प्रथमांशमिति प्रातरुपोदयं  
 व्युपिते तत्रैव मनः कुर्यात् । इतरौ तु काशौ यज्ञादभिहितौ ।  
 दृग्गमाने वा नक्षत्रे उदिते वेति तौ मनस्यपि नारोपयेत् । ननु  
 प्रतिषिद्धयोः किमर्थमुपदेशः । ज्ञापनार्थः । यच्च स्वश्रुतिरस्ति तच्च  
 शाखान्तरं विद्यमानमपि नादर्तव्यम् । तुल्यपदो नियमार्थः । ततः  
 कौण्डपायिनामथने ऽथयमेव कालः । अपरे त्वादिविकल्पार्थमे-  
 तत्सूत्रं व्याचक्षते ।

६. अत एव प्रथमांशमितानुदितयोर्होतव्यं येन तच्छापरारधे  
 प्रायश्चित्तं कृत्यन्तरे पश्यते । इतरथा हि उदिते ऽपि विधानादप-  
 राधाभावाप्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यात् । आदिसंकल्पितत्वेति  
 व्याख्यानतरम् ।

७. यदि संकृतं हविरादित्यो ऽभ्युदियात्ततस्तदाहवनीयहो-  
 मार्यमुज्जीयानुच्छ्रयंस्तदावदासीत धावन्तमनमुच्छ्वाशमिकाङ्क्षर । ततः  
 समिदाधामानन्तरं यथाप्राप्तमाहुतिद्वयं कृत्वा प्रथमा यज्ञस्थित्येतस्मा-  
 द्धपाद्वरं दत्त्वा गौर्वाह्यणस्य वर इति । ततो भरिति पूर्वस्था  
 आहुतेरनुमन्त्रणं चरकघृतेः । स्वयंहोमी पूर्वर्त्विजे अन्यस्मै ब्राह्मणाय  
 वा दद्यात् । प्रीयिते ऽपि च दानमन्यादायंवत् । कौण्डपायनीये  
 घृत्तत्वाददानम् । अहुताभ्युदित एवेतप्रायश्चित्तम् । नेतरच । तथा  
 श्रवणात् । निवृत्ते चाहवनीये होमे ऽभ्युदये सर्वप्रायश्चित्तम् ।  
 विशेषप्रायश्चित्तावचनात्<sup>१</sup> । अनुद्धुताभ्यस्तमये च नैतत् । अभ्युदित-  
 मिति हविषो निर्दिष्टात् ।



८. अथवा अज्जलैव तदभ्युदितं हविः उदुह्य अपनीय पूर्वमुद्धृत-  
माहवनीयं अन्यं प्रणीय विना मन्त्रेण । प्रणीयेति शब्दान्तरेण  
निर्देशात् । जुज्यादिति होममात्रोपदेशाच्च परिसमूहनादिः ।  
होमार्थस्यैवेतत् । न साधारणस्य । विरोधात् ।

९. पयो ऽग्निहोत्रीचीरम् । न लौकिकम् । यवागूः पाकविशेषो  
विरलद्रवा । सा च ग्रीहियवयोरन्यतरद्रव्यका । दधि गन्धं अनग्नि-  
होत्र्या अपि । तथैवाज्यम् । इति नित्यानि कामसंयोगं विनाग्नि-  
होत्रहवींषि । पयसा जुज्यादेयं च वै सर्वाभामोषधीनां रसो  
यत्पयो सर्वैरेव तद्रसैरग्नीग्नीणातीति (कौ० ब्र० १. १) श्रुतेः । तदु  
वा अज्जर्यदशनस्यैव जुज्यादिति च ।

१०. दध्नी नाधिअयणमुदग्निहोत्रेषु समिधमादीष्यावज्योतनमपां  
प्रत्यानयनं पुनरवज्योतनं च भवति ।

११. आज्ये ऽग्निहोत्रहोमार्थत्वेनादित्सिते नापः प्रत्यानयति ।  
श्रुत्यन्तरात् । ततो ऽधिअयणमवज्योतनं पुनरवज्योतनं च भवति ।  
यानि पुनर्होमद्रव्याणि ग्राह्यान्तरेषु श्रुतानि । तद्यथा । तण्डुलैर्वल-  
कामो मंसिनाभिचरन्त्रोदनेनास्त्राद्यकामो ऽद्भिर्दृष्टिकामः सोमेन  
यज्ञकामसौलेन वर्षस्त्राम इति वचनानि<sup>१</sup> । तेषां च तत एव यथा-  
श्रुताः संस्काराः कार्याः ।

१२. अयमपरो विशेषः<sup>२</sup> । आज्यस्योदासितस्य सतः कुगतरूपे  
गृह्योक्तलक्षणे तूष्णीमाज्ये प्रत्यस्य तन्मस्यथोरेव पवित्रयोरुन्नयेत् ।

इदं धारादानं प्रायश्चित्तप्रसक्तानुप्रसक्तम् । इदानीं धारादाना-  
दनन्तरं यत्कर्तव्यं तदुच्यते ।

११. अन्वाहार्यपचन इति दक्षिणाग्नेः संज्ञा । तस्मादुत्तरतः  
पश्चात्स्थितः प्रत्यङ्मुखो यजमानस्तिष्ठसृजुकायावस्य आदित्यमुपति-  
ष्ठते । स्तुत्या अनुकूलयति । सत्यं चतारं त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण ।  
सायं सायंतने होमकर्मणि । अस्तमितस्येद्गार्हपत्यमुपतिष्ठेतेति वृन्दो-  
गानाम् । तमप्येतस्मिन्नेव देगे स्थितः अग्नेर्नैव मन्त्रेण । पूर्वाह्ने चेदु-  
द्वहवानीया समाप्यते तत्र संस्थितायां सायमग्निहोत्रं जुहोतीति  
वचनात् । तत्रादित्योपस्थानं प्राङ्मुखः कुर्यात् । उपस्थानस्य तथा  
न्यायात् ।

१२. प्रातर्होमे यजमान आहवनीयं समीपे स्थितोपतिष्ठते ।  
चत सत्याय त्वेत्येतेन मन्त्रेण ।

१५. उत्तरेण देगेनान्वाहार्यपचनं यजमानस्य संचरः । प्रवेश-  
निष्काग्नौ । यजमानवचनात्तत्रैव समग्निहोत्रे ।

१६. दक्षिणदेशस्य पश्चादाहवनीयादवधेरारभ्य यजमानस्य  
संचरः । तस्मादक्षिणवेद्यन्तमधित्युग्रन्वासीतेति श्रुतपथे ।

१७. दक्षिणतःपश्चाद्गार्हपत्यादित्यर्थः ।

१८. दक्षिणश्रीत्येवमादिना मन्त्रेणापि आचमति मन्त्रसि-  
ङ्गात् ।

१९. यजमान एव चमन्दात् ।

## ८.

१. दक्षिणतो वितानस्याग्निहोत्रीमग्निहोचहोमार्थां धेनुमुप-  
सृजन्ति सवत्सां कुर्वन्ति । ये तत्र परिचारकाः । बद्धवचनमविव-  
क्षितम् । तेन द्वौ वायेको ऽपि वा । अग्निहोत्रीति संज्ञा व्यवहाराय ।

२. उपसृष्टारो यजमान ऋत्विक् चशब्दात् । एते ऽग्निहोत्र-  
घ्नीनां चान्तरेण न संचरेरन् ।

३. शूद्रेणाग्निहोत्रीं न दोहयेत् । न चोपसर्जयेत् । स्वयमुप-  
सर्जनदोहनेन विरुध्यते प्लुक्तत्वात् ।

४. अग्नये देवेभ्यो धुक्षेत्येतत्सायं जपति । होमयिता । सायं-  
संयोगेन विधानाच्च मध्यन्दिने ।

५. सूर्याय देवेभ्यो धुक्षेतीमं मन्त्रं प्रातर्जपेत् । सा या पूर्वा-  
ज्जतिस्ते देवा इत्यनया कल्पनया देवेभ्यो धुक्षेति । दक्षिणाग्न्याङ्ग-  
त्यभिप्रायं वा ।

६. अग्नमायापिपासे इत्यादिकं मन्त्रं सायंप्रातर्जपेत् । सायंप्रा-  
तरित्युच्यते । प्रायेणाग्नमायापिपासे अहन्येव पीडाकरे इति कस्य-  
चिदाशङ्का । सा मा विज्ञायीति ।

७. अग्निहोत्र्या अन्वाहार्यपचनेन वीरेणेति एवं स्त्रीवत्सायां  
गवि जपेत् ।

८. उदीच इत्यनुच्यमाने प्राचां निरुहणं स्यात् । एषा हि  
तस्य दिक् प्रज्ञातेति श्रुतेः । अनधिअयणीये ऽपि होमद्रव्ये निरुह-  
णमवश्योत्तनार्थम् । व्यन्तानङ्गाराङ्करोतीत्यविशेषश्रुतेः (कौ० ब्र०

२. १) । उदग्निरुद्धेऽधिश्रयणम् । उत्तरत उपाचार इति परि-

भाषितत्वात् । गार्हपत्येन वीरेणेति विकार इति नियमार्थः । तत्  
कौण्डपायिनीये<sup>१</sup> न प्राजहितेन वीरेणेति । ननु स गार्हपत्यो ऽत  
इति वचनाच्छास्त्रासुखीय एव अयं प्राप्नोति । नेति ब्रूमः ।  
मांसमग्निहोत्रं जुह्वतीति भाषा धर्मातिदेशात्प्राजहित एव गार्ह-  
पत्यः । शास्त्रासुखीय एव च होमो<sup>२</sup> वचनात् । तदितरादवनी-  
यमुपकल्पते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुह्वयादिति प्रतपये ।

८. यदधियितं तद्गार्हपत्य उत्तरतो निरुद्धेऽङ्गारेषु समिध-  
मादौषाग्नेष्टा चतुषावेव इत्यनेन मन्त्रेणावज्योतयेत् । अथ यदधि-  
श्रित्यावज्योतयतीति श्रुतत्वात् ।

१०. समाप ओषधीनां रसेनेत्यनेन मन्त्रेण सुवेणापः प्रत्या-  
नीय । अथ यदपः प्रत्यानयतीति स्मश्रुतिः (२. १) । सुवेण  
मन्त्रश्च शाखान्तरात् ।

११ प्रतितप्यापः तृष्णीं पुनरवज्योतय । अथ चतुनरवज्यो-  
तयत्यप एव तच्छ्रपयतीति (२. १) श्रुतिः । प्रतितप्येति तृष्णी-  
मिति शाखान्तरात् ।

१२. चिरित्युपसादनाद्यन्तिः । उपसादमिति णसुल् । उप-  
साद्योपसाद्येत्यर्थः । उदगिति द्विद्रियमः । चिरुपसादमुदगधोमौघ-  
मुदासयतीति (२. १) श्रुतिः ।

१३. एवमुपसादयचुदासयेत् । अतुच्छिन्दश्चिव हरेदिति  
(२. १) श्रुतिः ।

१४. भमो देवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण गार्हपत्यस्य ये दक्षिणतो

ऽङ्गारास्तानुपसृशेत् । अथोपवेधेण दक्षिणतो ऽङ्गारानुपसृशति नमो देवेभ्य इति श्रुतेः ।

१५. सुभृताय व इति अनेन मन्त्रेण ये उदीचो ऽङ्गारास्ता-  
ग्रत्यूहेत् । प्रतिपादयेदित्यर्थः । तथा प्रत्यूहेद्यथा सुप्रत्यूढा भवन्ति<sup>१</sup> ।  
तथा चैव श्रुतत्वात् ।

१६. गार्हपत्ये संस्कारा इति तन्त्रान्तरे परिभाषितत्वात् ।  
गार्हपत्ये सुवं प्रतिपद्य सुचं चानेन क्रमेण प्रत्येकं द्विचकारकर-  
णात् । उन्नयति स्थासीतः । स्थास्याः सुवेणोद्धृत्य सुचि उन्नयति<sup>२</sup> ।  
अशनायापिपासीयेन मन्त्रेण सुचा सुवेण वीरेणेत्येतावान्विकारः ।

१७. चतुरावृत्तं वा पञ्चावृत्तं वा विकल्पः । चतुस्त्रयेचतु-  
ष्टयं वा इदं सर्वमस्यैव सर्वस्यास्यै पञ्चकत्वं उच्येत्याह्नौ वै यज्ञो  
यज्ञस्यैवास्या इति (२. १) श्रुतेः ।

१८. उन्नयमाने प्रतिसुवं मन्त्रावृत्तिः शाखान्तरात् । मन्त्रो  
ऽपि शाखान्तरादेव ।

१९. उन्नयति सर्वस्मिन्न प्रतिसुवम् । सुचं सुक्मुष्करं संसृ-  
शेत् । सुवं स्थास्यां मुक्ता शाखान्तरात् ।

२०. सजूर्देवेभ्य इत्यादिकं मन्त्रं सायं जपेत् । समुपसर्गन-  
मन्त्रो<sup>३</sup>मा विज्ञायीति जपतीत्युक्तम् ।

२१. प्रातरयं जपः । कौण्डपायनीये<sup>४</sup> मथ्यन्दिने ऽपि शाखा-  
न्तराद्धोमः । तत्र तत एव यथोक्तम् ।

८. ऊतयोराऊत्योरुत्तरत उत्तरे देशे प्रतीचीं प्रत्यगभिमुखीं  
सुधं सायंतने होमकर्मणि द्विरुपगोधयति हस्तेन । तामुत्तरतः  
सायमुपमाष्टिं प्रतीचीमिति (९.९) श्रुतेः ।

१०. उपमाष्टीति वर्तते । पुष्करस्य दक्षिणं प्रदेशं लेखान्त  
उपमाष्टिं<sup>१</sup> ।

११. सुगेषु सुगधारणार्थेषु पूर्वमुपमार्जनं निलिम्बेदोषधीः  
ग्रीणामीति ध्यायन् । अतुर्वमुपमाष्टिं तत्कूर्चं निलिम्बतीति (९.९)  
श्रुतेः । उत्तरत उपाचार इति परिभाषणादेषु ।

१२. यदुत्तरं तदेवं प्रतिपादयेत् । यद्वै तेन पाणिमुत्तानं  
दक्षिणेन कूर्चं निदध्यात्<sup>२</sup> । पितृग्रीणामीति मन्त्रं मनसा ध्यायन् ।  
प्राचीनापत्रीतीत्यप उपस्पृशेत् । अद्वितीयं तदक्षिणेन कूर्चमुत्तानं  
पाणिं निदधाति पितृंस्तेन ग्रीणातीति (९.९) श्रुतेः ।

१३. द्विः प्रदेशिन्या प्राग्धेत्यारभ्य प्रागुदीचीमुद्दिशतीति  
सूत्रच्छेदः । तथापि तु व्यवन्तानि खण्डश्च उच्यन्ते । प्रदेशिन्यङ्गु-  
ष्ठानन्तरा । तथा ऊतग्रिष्टं द्विः प्राग्धोपध्दिमच्छब्दवदित्यर्थः ।  
अथ अद्विः प्रदेशिन्या प्राग्नातीति (९.९) श्रुतेः ।

१४. अचमुदङ् पर्यादित्य श्रुत्यन्तरात् ।

१५. तथा सुधा प्राग्दण्डया भक्षयित्वा प्राखान्नरात् ।

१६. तां प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य परिचिष्य ।

१ B जेषां तच्च उप- C जेषां न उप- । २ Paddhati कुशमूले उत्तानं पाणिं  
उच्येत् पितृन् ग्रीणामीति निलिम्बमुत्तरमुपमाष्टेनम् ।

१७. जिह्वया नितरामास्त्राय । अथ यत् सुचं निर्लेढि सर्पदे-  
वजनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१८. तामेव सुचं प्रचात्त्र । अथ यत् सुचं मार्जयते रक्षोदेव-  
जनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१९. अनन्तरमाचम्य ।

२०. प्रागुदक्षिता अप आसिष्य तथैव सुचा प्रकृतत्वात् ।  
अथ यत्प्रागुदीचौरप उन्मिषतीति (२.२) श्रुतेः ।

२१. तां सुचं प्रागुदक्षितामुद्यमयति । अथ यत्प्रागुदीचीं  
सुचमुद्दिशतीति (२.२) श्रुतेः । सुचा भक्षयति सुचं निर्लेढीति  
हस्ते संपादयेत् । हस्तस्य सुक्ष्मपत्तिदर्शनान्मारुतेषु । तदाहुः । कथ-  
मस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो याव्यवन्तो वषट्कृते सुचा ऊता भवन्तीति ।  
एतेषां वै सप्तपदानां मारुतानां यानि चौषि प्रथमानि पदानि  
सा त्रिपदा गायत्री पुरोनुवाक्याय यानि चत्वार्युत्तमानि सा  
चतुष्पदा चिष्ट्याज्येदमेव कपुच्छसमर्थं दण्ड इति (शतपथब्र०  
८.१.१.१६) अभिनयेन<sup>१</sup> हस्तं दर्शयति । तस्माद्भस्तेन प्राशनं  
हस्तस्य<sup>२</sup> निर्लेहनं । शिष्टाचारस्य एवमेव ।

२२. एकस्मिन् होम एकहोमः । यदुक्तं तदेकहोमे ऽपि कर्म  
भवति । परिसमूहनपर्युचणे होमप्रयुक्ताशङ्कया न प्राप्नुतः । तदा-  
शङ्कानिवृत्त्यर्थं वचनम् । अतश्च यत्पूर्वमुक्तं यच्च वक्ष्यमाणं तत्सर्वमेक-  
होमे ऽपि भवति । आहवनीय एव जुहुयादिति हैक आहुरिति  
(२.२) वचनात् ।

१ B. ०. दण्डः । २ A. चनभिर्जनेन । ३ A. दण्डस्यस्य ।

८. ऊतयोराङ्गतोरुत्तरत उत्तरे द्वे प्रतीचौ प्रत्यगभिमुखौ  
सुचं सायंतने होमकर्मणि द्विरुपशोधयति हस्तेन । तामुत्तरतः  
सायमुपमाष्टिं प्रतीचौमिति (२.९) श्रुतेः ।

१०. उपमाष्टीति वर्तते । पुष्करस्य दक्षिणं प्रदेशं लेखान्त  
उपमाष्टि<sup>१</sup> ।

११. सुग्रेषु सुग्धारणार्थेषु पूर्वमुपमार्जनं निलिम्बेदोपधीः  
ग्रीणामीति ध्यायन् । अत्पूर्वमुपमाष्टिं तत्कूर्चं निलिम्बतीति (२.९)  
श्रुतेः । उत्तरत उपाचार इति परिभाषणादयेषु ।

१२. यदुत्तरं तदेवं प्रतिपादयेत् । सहैव तेन पाणिमुत्तानं  
दक्षिणेन कूर्चं निदधात्<sup>२</sup> । पितृग्रीणामीति मन्त्रं मनसा ध्यायन् ।  
प्राचीनापवीती अप उपसृजेत् । यद्वितीयं तद्दक्षिणेन कूर्चमुत्तानं  
पाणिं निदधाति पितृस्तेन ग्रीणातीति (२.९) श्रुतेः ।

१३. दिः प्रदेशिन्या प्राग्नेत्यारभ्य प्राग्दोषीमुद्दिशतीति  
सूत्रच्छेदः । तथापि तु अथान्तानि खण्डा उच्यन्ते । प्रदेशिन्यङ्कु-  
ष्ठानन्तरा । तथा ऊतश्रिष्टं दिः प्राग्दोषद्विमच्छद्वदित्यर्थः ।  
अथ यद्विः प्रदेशिन्या प्राश्नातीति (२.९) श्रुतेः ।

१४. सुचमुदङ् पर्यावृत्य श्रुत्यन्तरान् ।

१५. तथा सुचा प्राग्दण्ड्या भक्षयित्वा शाखान्तरान् ।

१६. तां प्रत्यग्दण्डां पर्यस्य परिचिष्य ।

१ B सेहं तत्र उप- C सेहा म उप- । २ Paddhati कुशमूले उत्तानं पाणिं  
कूर्चं पितृन् ग्रीणामीति निलिम्बत्युत्तरमुपमार्जनम् ।



१७. जिह्वया नितराभास्त्राय । अथ यत् सुचं निर्लेढि सर्पदे-  
वजनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१८. तामेव सुचं प्रचात्य । अथ यत् सुचं मार्जयते रचोदेव-  
जनांस्तेन प्रीणातीति (२.२) श्रुतेः ।

१९. अनन्तरमाचम्य ।

२०. प्रागुदक्षिता अप आशिष्य तथैव सुचा प्रकृतत्वात् ।  
अथ यत्प्रागुदौचौरप उत्सिञ्चतीति (२.२) श्रुतेः ।

२१. तां सुचं प्रागुदक्षितामुद्यमयति । अथ यत्प्रागुदौचीं  
सुचमुद्दिशतीति (२.२) श्रुतेः । सुचा भक्षयति सुचं निर्लेढीति  
हस्ते संपादयेत् । हस्तस्य सुक्ष्मपत्तिदर्शनाग्न्यास्तुषु । तदाहुः । कथ-  
मस्यैते पुरोनुवाक्यवन्तो याज्यवन्तो वषट्कृते सुचा ऊता भवन्तीति ।  
एतेषां वै सप्तपदानां भारुतानां धानि चीणि प्रथमानि पदानि  
वा विपदा गायत्री पुरोनुवाक्याथ धानि चत्वार्युत्तमानि वा  
चतुष्पदा विष्टुव्याज्येदमेव कपुच्छलमयं<sup>१</sup> दण्ड इति (शतपथम.  
८.३.१.१६) अभिनयेन<sup>२</sup> हस्तं दर्शयति । तस्माद्भस्तेन प्राशनं  
हस्तस्य<sup>३</sup> निर्लेहनं । शिष्टाचारस्य एवमेव ।

२२. एकस्मिन् होम एकहोमः । यदुक्तं तदेकहोमे ऽपि कर्म  
भवति । परिसमूहनपर्युचणे होमप्रयुक्ताशङ्कया न प्राप्नुतः । तदा-  
शङ्कानिवृत्त्यर्थं वचनम् । अतश्च यत्पूर्वमुक्तं यस्य वक्ष्यमाणं तत्सर्वमेक-  
होमे ऽपि भवति । आहवनीय एव जुहुयादिति हैक आहुरिति  
(२.२) वचनात् ।

१ B. मृक्ष. १ A अनभिज्ञेन. २ A वक्ष्यमाण.

१२. ततः सर्वेषु न केवलमाहवनीये गार्हपत्यदक्षिणाम्यो-  
रपि । तुगब्दः स्वमतप्रकटनार्थः । सर्वेषु स्वेव जुहुयात् । पूर्णमुद-  
कस्य सुचमुत्तरेण गार्हपत्यमदूरेण निधायावस्थाप्य ।

१०.

१. इह पुष्टिमित्यादिभिः समन्विकाक्षिप्तः । एका तम-  
न्विका इति गार्हपत्ये ।

२. पूर्णं सुचमिति जुगुह्वणात्सुवेष्टेता आहुतयः । तृष्णी-  
मिति वचनादसंख्यजमुत्तरतः । चतुर्थीति वचनं पुष्टिपतिर्दधातु  
जनयत्विति मन्त्रान्तो मा विज्ञायौति । गार्हपत्यग्रहणं यावन्तो  
गार्हपत्यास्तावत्सु कुण्डपाद्यनीये होमः । समिधमाधाय होमः ।  
आहुतिस्तस्मिन्निधौ वसतीति श्रुत्यन्तरदर्शनात् । अन्वाहार्धपचन-  
ग्रहणं गार्हपत्यवत् । तत्सवितुर्वरेण्यमित्युक्तेर्देहनिरासार्थं चतुर्थी-  
ग्रहणम् ।

३. भृभुवः स्वरित्येता महात्वाच्चतयः प्रसिद्धाः । ताभिः प्रति-  
मन्त्रं तिस्र आहुतयः । तिस्र इति वचनाज पूर्वाभिः सह समुच्चयः ।  
ब्रह्मवर्चसकामस्य फलसंबन्धेन पदान्तरम् ।

४. अग्नये ऽधादायाश्चपतये स्वाहेत्येषेव चतुर्थी । न ऋचा  
त्युपहिता ।

५. याः सुचि स्थापिता आयस्तास्तेषा करोति । कथम् ।  
अग्निहोचस्तास्तां भागः । तथा गार्हपत्यस्य पद्याद्भागः । अञ्जलौ च

पत्न्यास्तृतीयो भागः । यद्यथनालभ्युका पत्नी बह्वो वा पत्न्यस्तथापि  
चैधमेव । आरम्भसामर्थ्यात् ।

६. अनालभ्युकायां पत्न्यामासनप्रदेशे तृष्णीमपो निक्षिपेत् ।  
अञ्जलौ मन्त्रवचनात् । एकवचनं च विवक्षितम् । ततः पत्नीवज्जले  
ऽपि एकैवाञ्जलिं प्रतीक्षेत् ।

७. सुचैवापस्त्रिषु स्थानेषु कृत्वा तां प्रतितथ गार्हपत्ये ततो  
निदधाति स्थापयति ।

## ११.

१. दक्षिणतः स्थितस्य न्यायवचनादुदमुखस्य प्राङ्मुखस्य वा  
यथासम्भवम् ।

२. उपप्रयन्तो अध्वरम् । अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य श्रुति-  
मस्यतिः । उभा वामिन्द्राग्नी आहुवथै । अयं ते योनिर्ध्वलियः ।  
अयमिह प्रथमो ऽधायि धावभिः । अस्य प्रक्षामनु द्युतम् । एतासां  
घणामित्युच्यते किमर्थम् । केषां चिच्छाखिनामन्यः क्रमः । तद्गुदा-  
सार्यं । तदेतत्समाहार्यं षड्वचम् । तस्य चिः प्रथमां चिरुत्तमामिति ।  
तस्योपवती प्रथमा प्रवत्युत्तमेति । तथा स वै चिः प्रथमां जपति  
चिरुत्तमामिति (शतपथब्र० २. २. ४. १७) च । अतश्च जपित्वेति  
सूत्रशेषः ।

३. आयुर्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा ततः ।

४ चिन्तावशो खल्वि ते पारमर्शोय इमं मन्त्रं चिर्जपति ।

५ सं तमित्यादिकं मन्त्रमुपविश्य जपेत् । अथासीनः सं तमग्रे सूर्यस्य वर्षसागया इति (शतपथब्र० २. २. ४. १७) ।

६. अग्नं स्य इत्येवमादिना मन्त्रेण अग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणात् । अथ गामभ्येत्यग्नाभ्यो वो भवीय मघ स्य महो वो भवी-  
येति शतपथश्रुतेः (२. २. ४. २५) ।

## १२.

१. संहितासि विश्वरूपूर्णां भाविश्व गौपत्येनेत्यनेन मन्त्रेण अग्निहोत्र्या क्षत्ताटमुपसृजेत् ।

२. उप त्वाग्ने दिवेदिवे इति वृत्तेनाग्ने त्वं गो अन्तम इति द्विपदेन वृत्तेन गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वाक्यगोचः । च गार्हपत्यमुप-  
तिष्ठत उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावसार्धिया वयम् । नमो भरन्त  
एमसीति शतपथश्रुतेः (२. २. ४. २८) । अथ द्विपदा अग्ने त्वं  
न इत्यादि ।

३. इक्ष एहीत्यादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीं गामभ्येति प्रकरणात् ।

४. काम्या एतेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निहोत्रीवसस्य क्षत्ताट-  
मुपसृजेत् ।

५. सोमानं स्वरणमित्यनेन वृत्तेनोत्तरतः स्थितः प्राङ्मुखो  
ऽथाहार्यपचनमुपतिष्ठते । अद्यान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ्-  
तिष्ठन्नग्निमोषमाश्लो जपतीति शतपथश्रुतेः ।

६. अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ स्थितौ महि वीणामवो  
ऽस्त्विति सूक्तं जपित्वा तत आहवनीयमुपतिष्ठते ।

७. तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्याः श्रुतिः । अथ सावित्री । कदा चन  
स्त्रीरसीति वालखिल्यासु । अस्याः श्रुतिः । अथैन्द्रौ । परि ते  
दूक्षभो रयः । अस्याः श्रुतिः । अथाग्नेयौ । तथा चिरेतां जपतीति  
शतपथश्रुतयः<sup>१</sup> । एवं यजमानेनाहवनीयोपस्थाने छते जनानरमार्त्वि-  
ज्यम् ।

८. सर्वेषु त्वेव जुहुयादिति स्मृतौ (कौ० ब्रा० २. २) प्रयक्षा-  
दयमेव पक्षः सूत्रकारस्याभौष्ट इति ज्ञापनार्थस्तुग्रब्धः । महात्माह-  
तिभिस्त्रिष्टुभिर्मन्त्रैः प्रत्येकम् । तिस्रस्त्रिष्टुः समिधो ऽभ्यादधाति  
थो जुहुद्भवति । यजमानो ऽन्यो वा । यः पुनरेकहवी एकहवन-  
साधुकारौ स आहवनीय एवाभ्यादध्यात् । यजमानो ऽन्यो वा ।

९. वाचं विष्टजत इति सूत्रान्तः । याजमानमेतन्मन्त्रार्थसाम-  
र्थ्यात् । दैवस्तनुरसीत्यादिना मन्त्रेण आहवनीयस्य दक्षिणतो  
ऽङ्गारमुपस्पृशेत्<sup>१</sup> ।

१०. ततो ऽसि तनुरसीत्येवमादिना मन्त्रेण सुवीर्येणेत्येव-  
मन्त्रेण आहवनीय एव प्रार्थ्यते । मानुष इत्यारभ्य पुत्रग्रहणान्तो<sup>१</sup>  
मन्त्रः । यावत्पुत्रमावर्तते पक्षे । आभन्वितान्तेनाभिव्याहरणमसा-  
वित्यस्य स्थाने पुत्रनामग्रहणम् । वाक्यार्थसामर्थ्यात् । जन्मना

१ शतपथम् २. २. ४ १०. Kāt Sr. S. IV. 12, 10 (Comm.) Kāt. Paddh.  
pag. 396, 19. Sāṅkh. Paddh. fol. 20 तत्सवितुर्वरेण्यं कदा चन स्त्रीरसि परि ते

दूक्षभ इति विः त्रिभिस्ताहवनीयमुपस्थाप्य । १ B० रात् । १ A नृपतिना ।

ज्यैष्ठ्यम् । सुप्रहृष्टादर्थनात् । दीक्षितस्यापि नामग्रहणमविशेष-  
श्रुतेः । जीवतां नामग्रहणं भवतीति वचनात् ।

११. आत्मनो गृहीयादविद्यमानपुत्रः वचनसामर्थ्यात् । अमुत्र  
इति वक्तव्ये ऽज्ञातग्रहणं पुंस्त्वविज्ञानार्थम् । पुत्राधिकारे पुनःपुत्र-  
ग्रहणान्न चेवजादीनां । न दुहितुः । न शूद्रस्य । वयाणां वर्णा-  
नामित्यधिकारात् ।

१२. सत्येनावभृथमित्यनेन मन्त्रेणाचम्य यजमानो वाचं विसृ-  
जते । अथ यदपि आचम्य व्रतं विसृजते ऽस्येव तद्व्रतं दधाति । ता  
अस्य व्रतं गोपायन्त्या पुनर्होमादिति (कौ० ब्र० २. ४) श्रुतेः ।

### १३.

१. पूर्वमसंयुज्य विहितत्वान्मध्यन्दिने ऽपि भवति क्षुण्डपाय-  
नीये । अतुपस्थानं वा प्रातरिति (२. १३. ८) प्रतिषेधो ऽयग-  
न्धादिशेषाधिकारादस्यैव भवति । न तु यत्पूर्वमुक्तमृतं सत्याय  
त्विति ।

२. याजमानमधिक्षतं । भृशुवः स्वरित्येवमादिना मन्त्रेणाहव-  
नीयमुपतिष्ठते ।

३. दक्षिणतः पश्चादाहवनीयादासनमित्युक्तं । तपोर्ध्वं आहव-  
नीयोपस्थानं कृत्वा तस्मिन्नेव देगे स्थित इतरावग्नी उपतिष्ठते ।  
अन्याप्यमप्येतच्छाखान्तरीयादचनात्कर्तव्यम् । एकदौर्ध्वं चोपस्थान-  
मिति (५. ४. २) । तत्राप्येवमेवेच्छन्ति ।

४. अभयं ॥ इत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

५. अभयं त इत्येवमादिना मन्त्रेणान्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते ।  
अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ।

६. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः । तन्त्रेणोपस्थानम् । वज्रवचनात् । तत्रैव स्थितः । तुल्यत्वाद्देशस्य ।

७. समानं तुल्यं सायंतनेन यच्चार्विज्यं यच्च याजमानम् ।  
महाव्याहृतिभिस्तिष्ठस्तिष्ठः समिधो ऽभ्यादधातीत्यत आरभ्य  
यावद्गतं विष्टुजत इति । किमन्यदासौ येनैवमाह । एतत् ज्ञापयति ।  
सायमपि व्रतविसर्जनादनन्तरं पर्युचणं भवति यजमानस्य । इतरस्य  
समिदाधानात् ।

८. अनेन अथ प्रातरित्यादिना (९. १३. १) पचे सायमपि  
याजमानं भवति । पचे सायं वात्सप्रेण । एवकारकरणाद्यस्मिन्नपि  
पचे प्रातरनुपस्थानं तस्मिन्नपि पचे प्रातस्तनं याजमानं वात्सप्रेण सह  
सायंहोमे विकल्प्यत एव । किं च कारणम् । न स्यात् । संनियो-  
गशिष्टस्यान्यतरापाये इतरस्थाप्यपाय इति न्यायात् ।

९. एतस्मिन्नपि पचे समानं समिप्रभृतीति समानवचनाद्भव-  
त्येव ।

## १४.

१. याजमानप्रसङ्गेन प्रवासप्रारम्भे याजमानमुच्यते । प्रवत्स्यन्न-  
ग्नौविद्धत्याप्रसक्तान्<sup>१</sup> गार्हपत्यस्य पश्चात्प्राङ्मुखः स्थितः सर्वानीक्षते ।  
अभयं वो ऽभयं नो अस्त्वित्यनेन मन्त्रेण । एतावानेव मन्त्रः । न

१ A • हृत्य । प्रभासिन्गा • C (in marg) अवलम्बिता B seems to read like C.

कामेन व उपतिष्ठ इत्याद्यनुपपन्नः<sup>१</sup> । तत्रोपस्थानमिहेक्षणमिति विज्ञेयात् ।

२. नर्थेत्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते । कुत एतत् । उपतिष्ठत इति श्रुतेः । अथ यत्प्रवक्ष्यं प्रोषिवांश्चाग्नीनुपतिष्ठत इति विज्ञेयात् । शतपथे च । स गार्हपत्यमुपतिष्ठते नर्थं प्रजां मे पाहौति ।

३. अथर्ह्येत्येवमादिना मन्त्रेणाग्न्याहार्यपचनमुपतिष्ठते । उत्तरेण स्थितः । तमिति यस्मादाग्न्यायेवमेव । अर्चादक्षिणेचमाणः<sup>२</sup> ।

४. शंसेत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठते । दक्षिणाग्निमुत्तरेण गत्वा । ननु चायमेव संहरः सर्वदा प्राप्तः । उच्यते । अथेतोऽग्नीप्रवक्षतीत्यविज्ञेयात्कदा चिदितरयोरमुत्तरेण<sup>३</sup> चायात् । तच्चिद्वच्यर्थं वचनम् ।

५. अन्नमेतावता मन्त्रेण चीणि पदान्मभ्युद्धृत्य । चिः पादविहरणं समन्तकं कृत्यर्था वीक्ष्योपदेष्टात् ।

६. प्रज्वलितानामुपस्थानम् । यावत्प्रज्वलितान्तावदाग्न्यननमित्येतदुभयमनेन सूत्रेणोक्तम् ।

७. अग्निशब्देनाग्निहोत्रहोमो लक्ष्यते । उपस्थानशब्देन च याजमानम् । अतद्यैतदुक्तं भवति । अग्निहोत्रहोमीययाजमानस्थानर्थलुप्तं संभवदर्थं प्रवक्षन् अपेक्षयाजमानः । अत्र श्लोकः ।



याजमानं जपेत्सर्वं न त्वम् स्य न संक्षिता<sup>१</sup> ।

नेले न काम्यातो दैवः प्रोषितो यद्यनातुरः ॥

८. याजमानग्रहणं क्रत्वर्थाक्रत्वर्थयोरनुष्ठानार्थम् । तत्र क्रत्वर्थं प्रातिनिधिकः कुर्यात्पुरुषार्थं यजमानः । चग्रन्द्ोऽनर्थलुप्तमित्यस्या-  
नुकर्षणार्थः । अन्यन्वाधानपिण्डपिट्टयज्ञौ तु प्रातिनिधिकः कुर्यात् ।  
ब्रह्मत्वेन यजमानस्य पाठव्यवधानात् । पर्वणीति वचनात् । येष्वेव  
संवत्सरसन्धिषु नित्यानि यजमानेन प्रत्यक्षेणोपक्रान्तानि तेष्वेव  
प्रोषितो याजमानं कुर्यात् । तद्यथा । पक्षसन्ध्योर्दर्शपूर्णमासौ । क्रतुमुखेषु  
चातुर्मास्यानि । अयनाद्यन्तयोर्निरूढपशुबन्धः । तथा च मनुः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिग्रोः सदा ।

दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ (४. १५)

सस्यान्ते मवससेष्या तथर्वन्ते दिवोऽध्वरैः ।

पशुना ह्ययनान्ते च समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ (४. १६)

यस्य यावज्जीविकः प्रयोगः तस्य याजमानं प्रोषितोऽपि  
कुर्यात् । तथैव प्रक्रमात् । कथं कुर्यात् । जपेन संपादयेत् । तदु-  
च्यते । वृष्टिरसि पाप्मानम् । अग्ने वायो अनुपदस्यम् । मयीदमि-  
न्द्रम् । आ प्यायतां भुवा । सदसि सन्म इत्यादौ । सं ज्योतिपा-  
भूमेत्युत्सृज्यते । तथा भूर्भुवः स्त्रः सं मेति । तथैव अग्ने व्रतपते यो  
नो दूरे देष्टीति च । श्लोकौ चात्र ।

वृष्टिरग्नेऽनुपदस्यं मथाप्यायनमेव च ।

१ ८ (in marg): अथ श्लाघो वः । संक्षिताभिः । इह रक्षि । काम्या एत  
मथि वः । दैवसन्तरसि ।

जथाः पञ्च क्रमेण प्राक् पूर्णपाचाभिभर्गनात् ॥

अग्निर्बन्धुमुत्सृज्य जथमूर्ध्वमग्रेषतः ।

अग्रे प्रतपते जघं पाहि मां च विकल्पतः ॥

८. अनपेतमनपगतं कारणं हेतुर्याजमानस्य । तत्प्रयुक्तत्वात्कर्मणः । अतश्च प्रोषितो ऽपि घ्यानेन संपादयेत् । प्रक्रान्ते चेशंजमान आगच्छेत्पूर्वं अपित्वा श्रेष्ठं कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम् । नैमित्तिकमपि सामवाद्यादि प्रातिनिधिकेन कारितं प्रोषितो यदि जानीयात् । ततस्तत्रापि याजमानं कुर्यात् ।

१०. सन्धिवेसयोरग्निहोत्रवेसयोरित्यर्थः । द्विवचनमिर्दंष्ट्रात् । वाग्म्यो ऽन्युपस्थानस्थानर्थलुप्तं प्रवसन् अपेदित्यनेन सह विकल्पार्थः । एवमर्थमेवैतस्य सूत्रस्यारम्भः । पर्वण्येति सिद्धे ऽपि सति । आचम्य वाग्यतो भूत्वा घावद्धोमकालः । धुनराचम्य ततो महाध्यायतिभिर्विधर्गः ।

११. अग्न्यागारस्य दर्शनगोचरे वाग्यमनं कुर्यात् । प्रोष्याद्यनुपस्थाद्याप्रसर्गे तेन चैवोत्सृज्यत (२. १५. ७) इति वाग्यमः ।

### १५.

१. अभयं वो ऽभयं गो अस्त्विति उत्तरतो वितानस्य स्थितः । तथैवेति प्राप्ते चकार उपस्थानस्य प्रकारान्तरमपि चास्तीति प्रज्ञापनार्थः । तथा च प्रतपथे । स वै यस्तु दृष्णीमेवोपतिष्ठेतेति ।

२. उपतिष्ठते पश्चादाहवनीयस्य प्राङ्मुखः स्थितः । भूतनष्टेऽपि पशुपु मन्त्रो भाविनीमाग्निमङ्गीकृत्य ।

२. विद्यमानानां दृष्टानामपचयनं उपविश्र कर्तव्यम् । तत उत्थाय समिदाधानम् । एतत्सर्वेष्वग्निषु कार्यम् । अथोपविश्र दृष्टान्युपलुप्यतीति वाजिश्रुतेः ।

४. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषः ।

५. उपतिष्ठत इति शेषः । अभिद्युम्नादिपाठो ऽग्रे पुरीष्याथ-  
र्थाग्रे गृहपते नर्धेति मा विज्ञायीति ।

६. यथायं कुर्वन्प्रवसति । आहवनीयमपरेणोदङ्मुखस्तेन चैवो-  
त्सृज्यत इति समानम् । अतुपशान्तेषु च प्रतिनिवृत्तस्य<sup>१</sup> त एवाग्नयो  
ऽग्नीनिति वचनात् । प्रवासार्थत्वादुद्धरणस्य । प्रवासे ऽनिवृत्ते ऽन-  
पवृत्तकर्माणो न लौकिकाः ।

७. तेनैव भागेण तेनैव च न्यायेन प्रतिदिग्गमण्यपस्त्राय प्रोषित  
उत्सृज्यते । वाग्यमादिनियमानुच्यते ।

### १६.

१. वास्तोप्यतीयं हविः कर्तव्यम् । ध्रौव्ये प्रवासे । कुतः । प्रव-  
त्स्यन्नित्यधिकारात् । स एव ध्रुवः प्रवासो यत्र पुनर्यहं नागन्तव्यम् ।  
इतरस्त्वध्रुवः यत्र प्रोप्यायन्निति भवति । तेनेतदुक्तं भवति । याथा-  
वरप्रतिपत्तौ वास्तोप्यतियागो भवति । न केवलं गृहान्निष्क्रामतः  
किं तर्हि अन्येष्वपि संप्रयातेषु । संप्रवृत्तेषु प्रयाणकेचित्पर्यः । किमे-  
कैकमप्यहरवस्त्राय यानि<sup>२</sup> संप्रयातानि । नेत्युच्यते । दशरात्रादूर्ध्व-

भवरे अर्धं दशराचः<sup>१</sup> सर्वलोक इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकम् ।  
यच्च दशराचमुचिता वज्रेत्तच्च वास्तोष्पतिं यजेदिति ।

९. अग्नयो यच्च तिष्ठन्ति तदनो ऽग्निष्ठम् (आप. ६.२८.७) ।  
तस्य दक्षिणे अग्नदुहि युक्ते । दक्षिणो युक्तो भवति ध्वजस्य धोक्तं  
पर्याहतमिति चरकाणाम् । ननु एवं सति अनोयायिनामेवैतत्कर्म ।  
नेत्युच्यते । प्रयाणप्रयुक्तत्वात्स्कन्धवाहिनामपि भवति । उपोह्य  
चौवरम् । आरोय्य वित्तमित्यर्थः । अग्निष्ठस्या<sup>२</sup> एवाग्नयः समाख्या-  
नात् । वास्तोष्पते प्रति जानीक्षस्मानिति पुरोनुवाक्यान्मूच्य वास्तो-  
ष्पते अग्नया संसदात् इति यजति । प्राप्नस्य पुनर्वचनं परिसङ्गा-  
र्थम् । परिसङ्गा<sup>३</sup> च प्रकृतिं निवर्तयतीति । प्राप्नस्य कम्पपद्यादेर्नि-  
वृत्तिः । प्रत्याश्रमाग्न्याधानयोरनिवृत्तिः ।

१०. ऊते हवियनावर्जितं<sup>४</sup> त्यजेत् । यज्ञपाचं<sup>५</sup> चौवरं चेति  
चशब्दः । तथा च शाखान्तरम् । यायावरप्रतिपत्तौ गृहपतिरि-  
त्यागममधिकृत्य ।

न क्षीनमन्वावर्तयेद्गुद्राय हि तद्दीयते ।

यद्दीनमन्वाहरेत्तद्गुद्रभूतमन्वाहरेयुरिति ॥

## १७.

१. समारोहयमाणो यजमानः । याजमानमेतत् । आत्मनेपद-  
प्रयोगात् । गार्हपत्ये ऽग्नौ हस्तौ प्रतितप्य प्राणान् ब्रह्मलोकेन क्रमेण  
संभृतेत् । एहि मे प्राणानारोहेत्यनेन मन्त्रेण ।

२. सकृत्संमर्गनं प्राणानां मन्त्रेण कृत्वा पुनः पाणी प्रतितप्य<sup>१</sup>  
तूष्णीं प्राणसंमर्गनम् । सकृदेवमेवापरम् । ततः पाणी प्रतितप्य  
पूर्ववन्मन्त्रेण प्राणसंमर्गनम् । पुनस्तूष्णीं पूर्ववद्धिः । न तु प्राणगता  
वीप्सा मन्त्रे बद्धवचनात् ।

३. अयं ते योनिर्हृत्विथ इत्यनेन मन्त्रेणारणी<sup>२</sup> प्रतितपति ।  
पूर्वमधरारणिं तत उत्तरारणिम् । अरण्यतुप्रहरणे तथा दृष्टत्वात् ।  
अस्मिन्पक्षे<sup>३</sup> ऽरण्योरेवारोपणमतो न प्राणान्संभृतेत् ।

४. पूर्ववद्वाख्या । तच्च संमर्गनमिह प्रतितपनम् । एतावान्वि-  
शेषः ।

५. उद्धृत्याहवनीयं यथा गार्हपत्याग्राणेष्वरण्योर्वा । एवमाहव-  
नीयादपि ।

६. नित्यधृतादाहवनीयादन्यस्मिन्नरणिभाण्डे समारोपः । धृ-  
गरणिष्वग्नीन्समारोहयत इति यावन्तो धार्यन्ते विज्ञायन्ते सहार-  
णीभिस्तावतीभिर्हि संकर्षे ।<sup>४</sup> संकर्षा हि नाम मीमांसा<sup>५</sup> द्वादशाधा-

१ C (in marg) पुनः । २ A मन्त्रेण ऋणी । ३ C अन्यस्मिन् । ४ A ताव-  
तीभिः सदन्तीभिर्हि संकर्षे नाम । ५ C om. हि नाम ; sct. h. adds नाय ।

थादूर्ध्वमस्ति । आहवनीयवचनादृक्षिणाग्निर्नित्यधृतो ऽपि समारो-  
प्यते । तयोरेवारण्योः । अथ चद्रष्टोरग्नीं समारोहयत इति  
(कौ० ब्र. १. ६) श्रुतेः ।

७. अनस्तमिते आदित्ये यथाग्नि मन्थनं भवति । अग्न्याद-  
नुदिते च । एकयोनिसमाह्वानां सल्लग्नमन्थनं कृत्वा हवनीयदक्षिणा-  
ग्न्योरुद्धरणम् । आरण्यके दर्शनात् । मयित्वाग्नीं चित्येति । तथैव  
चानयनं नित्यधृतो नित्यधृतत्वात् ।

८. उपावरोहेत्येवमादिना मन्थेणात्मनः सकाग्नादरण्योरुपाव-  
रोहः । कथम् । नासिकया प्राणमरण्योर्मन्त्रात्मने निक्षिप्य ततो  
मन्थनं कुर्यात् । दुरोण इति लिङ्गाङ्गूह एव स्थितस्य यः समारो-  
पस्तत्रैवैतद्भवतीति<sup>१</sup> नाग्न्या कर्तव्या । भार्या यथाग्नयो ऽपि वेति  
गृह्यवचनात्तदपि गृहमेव । प्रकल्पयितुं चाध्यासुवर्तते । तेन  
आग्निः प्रकल्प्य समारोहयमाणो ऽन्यत्रापि च<sup>२</sup> यच्च समारोपश्चोच्यते  
तत्रैवं कुर्यात् । मन्थनाधिकारे मन्थनपहणं लौकिके मन्थनप्रति-  
षेधार्थम् । कथं विद्यमाने ऽग्ने<sup>३</sup> मन्थनं प्राप्नोतीति चेत् । उच्यते ।  
लौकिके चेति लौकिके काष्ठे न संस्कृतयोररण्योरुपावरोहणमि-  
त्येवं<sup>४</sup> कस्य पिदाग्न्या स्थात् ।

८. पचान्तरमेतत् । लौकिके वाग्नावुपावरोहः तत उद्धरणं  
कृत्वा ततो होमः । ततः परिसमाप्ते होमे लौकिक एव<sup>५</sup> प्राणेध्वर-

१ C om एव । १ B य । १ A ins लौकिके । २ C om. उपावरोहश्च  
and has in marg उपावरोहश्चोर् instead । ३ B ins. अग्निः ।

ष्टोर्वा समारोपयितव्यः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टा-  
चारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वितीये  
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।  
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तोऽयो ऽकरोन्नवम्<sup>१</sup> ॥

## अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—\*—

१.

१. संस्थितायां समाप्तायां पौर्णमास्यां पौर्णमासे कर्मणि ।  
 क्षुतः । कालस्यामंस्थानात् । इन्द्राय विष्टुणाय । इष्टियहणे  
 वाक्पसाकस्यै गुणस्येष्टिग्रन्थवधानात् । केवलाय चेश्वराय केचित् ।  
 अनुनिर्वाणया वै देवा इत्यारभ्य एवमेव विधानात् । ननु अन्वा-  
 रम्भणीयाप्रकरण एवैतद्विधानं संबद्धतरम् । सत्यम् । नित्यत्वात् ।  
 वैकुण्ठादिह विधानम् ।

२. रुधन्वन्तावाज्यभागौ ।

३. इन्द्र श्वमभि वाममोजः प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । मृगो  
 न भीमः कुचरो गिरिष्ठा याज्या ।

४. जुष्टो दमूना अतिथिर्वुरोणे पुरोनुवाक्या । अग्ने गर्धमहते  
 सौभगाय याज्या स्विष्टकृतः ।

५. अमावासे कर्मणि परिसमाप्ते अनन्तरमदितय इष्टिं  
 कुर्यात् ।

६. पौर्णमासावाज्यभागवित्यर्थः ।

७. ये वैमृधस्य स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये जुष्टो दमूना अग्ने  
 गर्धमिति ते अत्रापि भवतः । ये ते इति यत्राद्यदि वैमृधस्य क्रिया  
 ततोऽस्यापौत्यनेन विकल्पमुभयोः प्रदर्शयति । स चादिविकल्पः  
 शाखान्तरात् ।



८. एते दृष्टौ प्रकृत्य यावज्जीवं कर्तव्ये । दर्शपूर्णमासयोरपि यावज्जीवमेव क्रिया संस्थितायामिति वचनसामर्थ्यात् । चशब्दाच्छा-  
खान्तरोक्तस्य चिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पञ्चदश दाद्या-  
थण्याजौति कालः सिद्धो भवति ।

९. अतीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले प्रयोग आ अन्ता-  
त्परिसमापयितव्यः ।

## २.

१. अनागते अनुपस्थिते पर्वणि पक्षसन्धौ यथोक्तम् । यो न  
दृष्टेति यददृश्य न दृश्येतेत्यस्मिन्भ्रान्त्या । आमावासे कर्मणि प्रकान्ते  
अभ्युदिता नाम दृष्टिः कर्तव्या । तस्मिन्नेवाम्यन्वाधानं दृष्टिमात्रं  
न प्रायश्चित्तान्तरमिष्टिवचनात् । संज्ञाकरणं सहकारिसंप्रत्ययार्थम् ।

२. सगुणानि त्रीणि हवींषि यथोक्तानि श्रुतौ । इतिकरणो  
नियमार्थः । समस्ता एव यष्टव्याः । अतश्च यद्येकस्या अपि यागे  
निवृत्ते ऽभ्युदयविज्ञानं स्यात् न देवतापनयः । सामस्याभावात् ।

३. निरुप्ते कृते हविर्यहणे जानन्नभ्युदितं चन्द्रमसं तानेव ये  
गृह्णीतास्ताण्डुलीभूतान्निभजेत् । आध्वर्यवमपि सदेतदुच्यते<sup>१</sup> । आवा-  
हने ऽपि कृते ऽदेवतापनयज्ञापनार्थम् । तानेवेत्यतिरेकादसंभाव्य-  
याजिनो ऽपि विभागः ।

४. अग्ने दा दाशुषे रयिं पुरोनुवाक्या । दा नो अग्ने दृहतो  
दाः सहस्रिणो याव्याग्नेर्दातुः ।

<sup>१</sup> B om. न । <sup>२</sup> C संदेह instead of सदेतद् ।

५. महश्वा ते ग्रता वयं पुरोनुवाक्या । आ त्व भर माकिरेत-  
त्परिष्ठात् याज्या इन्द्रस्य प्रदातुः । किमिन्ने विष्णो परिचक्ष्यं भूपुरो-  
नुवाक्या । वषट् ते विष्णविति याज्या । विष्णोः त्रिपिविष्टस्य ।

६. वृधन्वन्तावाज्यभागावित्यर्थः । कर्मान्तरमेतत् । नामावास्त्र-  
मतश्च सप्तदश सामिधेयः ।

७. धेनुर्दक्षिणा । किंविशिष्टम् । चीषु । चिषह्यका इषवो  
धस्य तदेवमुच्यते । चण्डादन्वाहार्यम् ।

८. यथाविहिते काले चामावास्त्रं भवति । यद्येवं नोच्येत  
दोषनिर्घातार्थमात् प्रायश्चित्तानां न स्यादामावास्त्रम् । चण्डाद्विहिते  
ऽप्यामावास्त्रे पुनःक्रिया । कालो हि नित्यानां करणे निमित्तम् ।  
लोकमप्युदाहरन्ति ।

एवं हि कर्माणि कृतान्यकाले कार्याणि नित्यानि पुनः स्वकाले ।

कालो हि तेषां करणे निमित्तं यतः युतौ धन्यपपादपाथः ।  
तथा च ग्राह्यान्तरम् । अगस्तमिते चेदग्निहोत्रं जुहुयाहुव इत्युप-  
स्थाय पुनरगस्तमिते जुहुयात् । अशुष्टाथां चेत्युपस्थायामिति ।  
यानि तु विशेषवचनानि तत्र वचनसामर्थ्यात् । किमन्यत् । उच्यते ।  
तद्यथा । उदवसानीयान्ते ऽग्निहोत्रहोमः । सुमूर्ध्नाय प्रातराहुति-  
रामावास्त्रं च । तथा च ।

अतुर्देग गृहीतानि स्रद्धुमयते हविः ।

एका समित्स्रद्धोमो ऽर्धमासाय कल्पते । वचनान्तराप्येतानि ।  
अतश्च यथाश्रुतस्य कालस्य स्वविषयेष्वपवादत्वेन वर्तन्ते । कस्यां

चिद्ध्वर्युशाखायां अभ्युदिते पिष्टविभागः । कस्यां चित्पत्रे पुरोलागो  
 दधिपयोभ्यां मिश्रयित्वा । कचिदिभागासंभवात् प्रायस्त्रितं समाप्य  
 पुनःक्रिया । प्राक् चेत्कालादामावाखं पौर्णमासं वा प्रवर्तताग्रे नय  
 आ देवानामिति संयाज्ये कुर्यादिति तैत्तिरीयाणाम् । असंनयतश्च  
 विभाग इत्येवमादि शाखान्तरौयमभिप्रेत्य काले<sup>१</sup> चामावाखमिति ।  
 चशब्द आचार्येणोक्तः ।

८. अभ्यावृत्तिः अभ्यावर्तनं पुनःक्रियेत्यर्थः । सा पिण्डपिष्टय-  
 शस्य नास्ति । कुत एतत् । परिगणितानामेव पदार्थानां शाखान्तरे  
 ऽनुवादात् । यत आह । स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात् प्रज्ञातमेव  
 तदैषैव प्रतर्चया यत्पूर्वद्युर्दुग्धं दधि हविरातश्चनं तत्कुर्वन्ति । प्रति-  
 प्रमुञ्चन्ति वत्सांस्तान् पुनरपाकुर्वन्ति तानपराह्णे पर्णशाखयापाकरो-  
 तीति श्रुतपथे ११.१.४.१) ।

३.

१. श्वो न द्रष्टेति यदहश्च न दृश्येत ते अमावाखे इत्येतस्मि-  
 न्नतीते पर्वणि यद्यामावाखं प्रक्रान्तं भ्रान्त्या ततो ऽभ्युद्गृष्टा नामे-  
 ष्टिर्भवति ।

२. अग्नये पथिहते प्रथमं हविः द्वितीयमिन्द्राय वृत्रघ्ने तृती-  
 यमग्नये वैश्वानराय । एवमेव श्रुतत्वात् ।

१. वेत्या हि वेधो अध्वनः अग्नेः पथिकृतः पुरोनुवाक्या ।  
अथ देवानामपि पञ्चामगन्तेति याज्या ।

४. वार्चहत्याय श्रवसे इन्द्रस्य वृचघ्नः पुरोनुवाक्या । सप्तदानुं  
पुरुहृतं क्षियन्तमिति याज्या ।

५. वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या ।

६. नाभिं यज्ञानां सदनं रयौष्णमिति याज्या ।

७. अग्निः प्रमेन सोम गीर्भिरिति ।

८. दण्डस्य उपानहौ च दक्षिणा । पूर्वं एवाग्निपक्षणे<sup>१</sup> अभ्युद्गृष्टा  
प्रायश्चित्तलात् । सर्वाणि चास्यामङ्गानीष्टिवचनात् ।

९. अभ्युद्गृष्टायां समाप्तायां तस्मिन्नेवाह्वयमावास्थं भवति ।  
सायंदोषो ह्यस्तनो विद्यत एव । अशब्दात् । पूर्वमपि कदा चिदामा-  
वास्थम् । तथा च शतपथे । स आमावास्थेन विधिनैवेद्यायेष्टिमनु-  
निर्वपति तदहर्वैव शो वेति ॥

१०. अतस्य कुण्डपायिनामयगे सकृत्क्रिया । अमावास्यायां च  
आह्वे<sup>२</sup> अन्यार्थयोरप्यग्नौकरणपिण्डदानयोरनभ्यावृत्तिः एतस्मादेव  
थलात् । एकस्मिन्नहनि न आह्वदयं समानधर्मकं भवति । पिण्ड-  
दानावृत्तिप्रतिषेधादिति वृद्धसंप्रदायः ।

. ४. .

१. अग्नये किंविशिष्टाय । अग्निमते । एतदुक्तं भवति । अग्नि-  
रग्निमानव देवता । तस्मै इष्टिं कुर्यात् । यदि पूर्वाह्णते अग्नौ

सत्यन्यो ऽग्निरभ्युद्भियते । ननु कायं नियमो भूमावेवाग्निरुद्धर्तव्य इति । उच्यते । अग्निं पृथिव्यामिति लिङ्गात् । ननु विध्यपराधे प्रायश्चित्तमिति तस्मिन्नेव प्रकरणे एता इष्टयः कस्मान्नोच्यन्ते । धर्मभेदादिति ब्रूमः । तत्र हि कर्तृद्रव्यकालाभावे तस्यैतस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयात् । याज्यापुरोनुवाक्ये वा अनुद्रुत्य जुहुयात् । याज्यां वा केवलामनुद्रुत्येति पचचयं तस्मिन्प्रकरणे विहितानाम् । इह तु पचे यथोक्ता इष्टयः । पचे सर्वप्रायश्चित्तमिति । कुतः । व्यवस्यैषा श्रुतेः ।

१. अग्नये पथिहते ऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति श्रतपथे । यदि विहितानग्नीमन्तरेण श्रकटं पायाश्वितकालानां वा दर्शपूर्णमासादीनामतिपत्तिः स्थात् ।

२. मिथः परस्परतः संसृष्टेष्वग्निषु । अनपवृत्तकर्मसु । दयो-  
रपि संसृष्टयोर्बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् । अग्नये वीतये इष्टिः कर्तव्या ।

४. इष्टिरे वाग्नये विविचये । ग्राम्येण सह संसर्गे । सौकि-  
केनेत्यर्थः ।

५. अरण्ये प्रकर्षेण प्रदहन् ग्राममप्यागतः प्रदाय्य इत्युच्यते ।  
तेन सह संसर्गे अग्नये संवर्गाय इष्टिः कार्या ।

६. अग्नये शुचय इष्टिं कुर्यात् । क्रव्येण श्रवाग्निना संसर्गे ।

७. अग्नये ऽपुमत इष्टिं कुर्यात् । यदि वैद्युतेनाग्नयः संसृष्ट्ये-  
रन् ।

८. व्याधिप्राचुर्यं स्वजनविषयम् । तस्मिन् सति रुद्राय इष्टिं

कुर्यात् । अग्नये इति नाशुवर्तते । अग्नये कामायेति ज्ञापकात् ।

८. महत्यध्वन्यध्वप्रसिद्धिर्लोके<sup>१</sup> । तदुपक्रमे पूषे पथिभूत इष्टिं कुर्यात् ।

१०. सर्वकामप्रयोजना सर्वकामिकी इष्टिः । अग्नये कामाया कर्तव्या । प्रतिकामं प्रयोगो न्यायात् ।

११. अग्नये प्रतपतय इष्टिः कर्तव्या । कस्मिन्निमित्ते । प्रत्यवेलायां<sup>१</sup> प्रत्यमहः सकलं प्रवासेन ध्याप्य<sup>१</sup> । अमृत्यं वा मैयुनमांस-भोजनादि धरित्वा ।

१२. अग्नये प्रतभृत इष्टिं कुर्यात् । प्रत्यवेलाभिमिति संबध्यते । आर्त्यशुकरणं विप्रिष्टं सन्धान्तरे ।

१३. अग्नये घामवत इष्टिं कुर्यात् । गृहदाहे निमित्ते ।

१४. मरुद्वा इष्टिं कुर्यात् । यमौ प्रजातायाम् । यद्रायामपि तुल्यत्वात् भवति । गृह्योक्तं कर्म । यमौ प्रजातायामिति चित्र-सह्ययोरविवक्षा ।<sup>१</sup>

## ५.

१. अग्निमग्निं देवीमभिरग्नेरग्निमतः पुरोनुवाक्यां । अग्निनाग्निः धमिध्यते याज्या । अग्नेः पथिभूतो वेत्या हि वेध आ देवानाम् ।

२. अग्न आ याहि वीतये अग्नेर्वीतेः पुरोनुवाक्या । यो अग्निं देववीतये याज्या ।

<sup>१</sup> A = अध्वप्रसिद्धिर्लोके B = ध्वन्यध्वप्रसिद्धिर्लोके । १ B om. २ C (in marg) रोष । ३ The Comm. on Sūtra II is om in A.

३. कया नो अग्ने वि वसः सुवृत्तिं अग्नेर्विविचेः पुरोनुवाक्या ।  
त्वामग्ने मानुषीरौलते विप्रः याज्या ।

४. कुवित्सु नो गविष्टये अग्नेः संवर्गस्य पुरोनुवाक्या । मा नो  
अस्मिन्महाधने परा वर्गारभृदिति याज्या । अग्निः शुचिप्रततमः  
उदग्नेः शुचयः इत्यग्नेः शुचेः ।

५. अश्वग्ने सधिष्टव अग्नेरप्सुमतः पुरोनुवाक्या । उरौ महौ  
अग्निवाधे ववर्ध याज्या ।

६. कद्रुद्राय प्रचेतसे रुद्रस्य पुरोनुवाक्या । अश्वाम ते सुमतिं  
देवयज्यया याज्या ।

७. वयसु त्वा पथस्यते पूषः पथिष्ठतः पुरोनुवाक्या । पथस्यथः  
परिपतिं वचस्या याज्या ।

८. अग्निः परेषु धामस्त्रित्येवमादिका राजत्यन्ताग्नेः कामस्य  
पुरोनुवाक्या । अश्वाम तं काममग्ने तवोतौ याज्या । त्वमग्ने व्रतया  
यज्ञो वयमग्नेर्मेतपतेः ।

९. अग्नेर्व्रतभृतः पुरोनुवाक्या ।

१०. याज्या ।

११. कृष्णा रजांसि पत्सुतः अग्नेः चामवतः पुरोनुवाक्या । त्वे  
वसूनि पुर्वणीक ह्येतः याज्या ।

१२. भरुतां पुरोनुवाक्या ।

१३. वातत्विषो भरुतस्त्रेपनिर्णिजः भरुतां याज्या । श्रिये कं  
वो अधि तनूषु वागौरिति वा । अथ व्यवस्थितविकल्पं दृष्ट्वायाजि-  
का व्याचक्षते । द्वयोः सरूपयोर्जनने वातत्विषः । असरूपयोर्बज-

जनने वा<sup>१</sup> श्रिये कं वः । उक्तानां चतुर्दशानामिष्टीनां सप्तदश  
शामिधेन्यः पौर्णमासावाज्यभागौ नित्यः खिष्टकृत् ।

## ई.

१. ज्ञातयः सपिण्डाः सनाभयो ऽपि वा । अश्वविद्वानाः कार्येषु  
भिन्नमतयः संमतिं कृत्वा । यजुदेवतासंज्ञकामिष्टिमेकां निर्वपेरन् ।  
यजेरन्नित्यर्थः । संन्युषाग्नीनाहितान्नयः । अनाहितान्नयस्त्रिरातु-  
पासते । इधोद्यापीष्टिरुपपातात् । आश्वलायनके उच्यते । संज्ञा-  
भ्यामग्निर्वसुमांसोमो रुद्रवानिन्द्रो मरुत्वान्वरुण आदित्यवानिति ।  
तथैवास्माकमपि । मन्त्रलिङ्गात् । अग्निहोवायणिनः पूर्णाहुतिरप-  
होपे प्रतिनिधिरिति वचनान् । यदि ज्ञातीनां के सिद्धं पूर्णमास-  
याजिनः के सिद्धिहोवायणिनस्ततः सर्वेषां पूर्णाहुतिरविरोधात् २  
२. पुरोनुवाक्या ।

३. याज्या । एकं प्रदानमेकत्वाद्याज्यानुवाक्याद्युपलक्ष्य । आव-  
हस्त्राहाभ्याटकोपणशब्दाः<sup>१</sup> सकृदप्रदानवत् । प्रदानं च । मुख्यया  
ज्या यज्ञशब्दः । यज्ञाभिप्रायेण आवहस्त्राहादयः । कुत एतत् ।  
अतपयश्रुतेः । तमुत्तमे प्रयागे स्त्राहाकारेणैव सर्वं यज्ञं समस्तप-  
यश्चिति । एकप्रदानानामेकेनेव कृतार्थत्वात्सकृदावाहनशब्दः । ननु च  
किं कारणमग्निं वसुमन्तं सोमं रुद्रवन्तमिन्द्रं मरुत्वन्तं वरुणमादित्य-  
वन्तमावहेत्येवं भवति न<sup>२</sup> भिन्नविभक्तिका देवता उच्चार्यन्ते ।  
उच्यते । होता यजदश्विना वरुणतोमिन्द्रं शुचामाणमिति दर्श-



नात् । सूत्रकारेण च होता यच्चदक्षिणा सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाण-  
मिति प्रैष इत्येतस्यैवार्थस्य द्योतनार्थं गुरुनिर्देशः कृतः ।

४. संज्ञानमुग्रना वददित्येतत्सूक्तं जपेरन् । ज्ञातय एव नर्त्वि-  
जयब्दात् । सूक्तं जपेरन् । लिङ्गेन परिभाषायां बाधितत्वात् ।  
प्राक् स्त्रिष्टुक्तो जपेरन् प्रधानसंनिधानात् ।

### ७.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । मित्रकामस्य भवत्यन्वर्थ-  
संज्ञाकरणात् ।

२. शाखान्तरश्रुतेः ।

३. अग्निना रयिमश्रवत् आग्नेयः । गयस्कानो अमीवहेति  
सौम्यः ।

४. पुरोनुवाक्या ।

५. याज्या ।

६. नू नो राख सहस्रवस्त्रिष्टुक्तः पुरोनुवाक्या । उत नो  
ब्रह्मन्नविषः याज्या ।

७. गवां न्यायसिद्धेः ।

८. एकप्रदानत्वाद्ब्रह्मदेवतावन्निगमाः । पुरोनुवाक्यायां यः क्रमो  
देवताप्रदानां तेन क्रमेणावाहनादिषु देवताप्रकाशनम् । तद्यथा  
अग्निं सोमं वरुणं मित्रमिन्द्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं ।  
लष्टारमावहेति । यः सहस्रौ गोभिरवसा रूपाणि समनक्तु यज्ञै-  
रिति <sup>१</sup>निगमेषु देवताग्रहणात् ।

८. येयजामहानन्तरं च आदेशस्तु च देवतानुपूर्व्यं याज्यावत्कु-  
र्यात् । तद्यथा । ये यजामहे लहारं सरस्वतीं पूषणं सवितारं  
वृहस्पतिमिन्द्रं मित्रं वरुणं सोमं अग्निम् ।

१०. देवतादेशेन एवायं विकल्पः श्रुत्यन्तरात् ।

### ८.

१. फाल्गुने मासे भवा फाल्गुनी पौर्णमासी । ननु फाल्गु-  
नीयेति प्राप्नोति वृद्धाच्छ (पा० ४. २. ११४) इति । नैष दोषः ।  
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति । प्रयोगः प्रारम्भः । न सकृत्करणम् ।  
अदोक्षितायनानां सर्वेषां यस्यामेव ।

२. फाल्गुनमास एव या समावास्या । न तु वर्षासु<sup>१</sup> फाल्गु-  
नीभिर्युक्ता । कुतः । भुखं वा एतत्संवत्सरस्येति (कौ० ब्र० ५. १)  
प्रकरणात् ।

३. इयन्तं कालं दाक्षायणसंज्ञकस्यानुष्ठानम् ।

४. सर्वेषामदोक्षितायनानां संवत्सरसंवत्सरं वा क्रिया । याव-  
ज्जीवं वा । दर्शपूर्णमासायनत्वात् । काम्यत्वे संवत्सरमेव<sup>२</sup> ।

५. अदोक्षितायनानि काम्यान्वयि प्रयुञ्जानस्य दर्शपूर्णमासौ  
न वर्तते । न क्रियेते इत्यर्थः । नित्ययोः प्रतिषेधः । कौण्डिपाय-  
नीयौ तु भवत एव ।

६. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

१ B. ११४ न । २ B. ins. या after वर्षासु । ३ A. काम्याश्च B. काम्यत्वे C.  
काम्याश्च ।

७. पौर्णमास्यां भवानि पौर्णमासानि हवींषि । आग्नेयः पुरो-  
स्तागः अग्नीषोमीय उपान्शुवाजः अग्नीषोमीयः पुरोस्तागः । एता-  
नि पूर्वस्थां पौर्णमास्यां भवन्ति ।

८. पुरोस्तागः । केवल एव वाग्नीषोमीयः पूर्वद्युर्भवति ।

९. उत्तरस्थां पौर्णमास्यां आग्नेयः पुरोस्तागः । ऐन्द्रं च  
सांनाय्यं भवति । ऐन्द्रं चेत्येवं नपुंसकनिर्देशात् । सांनाय्ये सिद्धे  
सांनाय्यवचनममावास्याविकारार्थम् । पौर्णमास्यामित्यतिरेकः<sup>१</sup> पि-  
ण्डपिण्डयज्ञनिवृत्त्यर्थः ।

१०. अपरपचं क्षण्यचं सकलं<sup>२</sup> दौचितव्रतो भवति । तानि  
च दौचितव्रतान्याध्वर्यवादेव गमयितव्यानि । यथा वपाश्रपण्यौ  
शूलगवे । अग्निहोचहोमो न प्रतिपिध्यते । पुरुषसंस्कारप्रकरणात्<sup>३</sup> ।  
तथा चातिथिभ्यो ददातीत्युक्तम् ।

११. पूर्वं वेति विकल्पः । अपराधे व्रातपतौ व्रतयहणात्<sup>४</sup> ।

१२. अभ्यञ्जनं शरीराभ्यङ्गः । तत्साहचर्यादाविकस्यायुपभोग-  
प्रतिषेधः । अतश्चाविके कर्णामये शयनप्रतिषेधो ऽपि । इतमन्येन  
परिहितं तन्न वस्त्रे न परिधत्त इत्यर्थः । पक्ष्मपूजितं रजकधौतम् ।  
आच्छादनार्थं ऽपि वसिरनैकार्थत्वाद्वाहनामुपभोगार्थं द्रष्टव्यः ।

१३. हविरुच्छिष्टमग्निहोचहोमाद्यग्निष्टमग्नौयात् केवलम् ।  
दौचितव्रतपचे ऽपि । अत्रियवैश्यावपि वचनात् । इलामचवत् ।

<sup>१</sup> C इति रेका ; in marg. शब्दः । <sup>२</sup> C सकल । <sup>३</sup> C in marg. यवयात् ।

<sup>४</sup> A = पचययोगात् ।

१४. तथाग्रीयाद्यथा सुहृत्ता न भवति ।

१५. सोमं राजानमित्येवमादिकं मन्त्रं मनसातुदुह्य तमे-  
वार्यं ध्यायन्नग्राति नावग्रेष्यति ।

१६. पूर्वस्याममावास्यायामामावास्यानि हवींषि भवन्ति शा-  
खान्तरात् ।

१७. स्युतेः । अमावास्याविकार उभयचं ।

१८. आग्नेयो मैत्रावरुणौ च पयस्या । अग्न्यादाग्नेयेन समा-  
नतन्वा श्रुता । श्रुतावियमेवेकेति संदेहः स्यात् । अमावास्यावचन-  
मेष पिष्टपिष्ट्यज्ञार्थम् । अमावास्याविकारार्थं पयस्यावचनम् ।

१९. चतेन चावृतावृधौ पयस्यायाः पुरोनुवाक्या । उत वा  
विद्यु मद्यास्त्रत्यः याज्या ।

२०. तच्छंयोरिति ग्रंथोर्वाकः इतसंज्ञकः । तस्मात्पुरा ऊर्ध्वं  
वा अनन्तरमनावाद्या अनावाहिताभ्याजिनो यजति । इज्यमाना  
देवता निगच्छन्तीत्यङ्गभावेनापीज्यमानानां निगमने प्राप्ते तदप-  
वाद उच्यते । तथा चोक्तमनुकामन्तस्तस्य विकारान्ध्यास्यास्याम  
इति ।

२१. यागक्रमः शाखान्तरेष्वन्यथापि भवति । निगमस्तत्तमे  
पदे प्रयाजसूक्तवाक्योः । परिसङ्ख्यार्थमेतत्सूचम् । अतद्यान्यत्र प्रति-  
षेधः । आज्याया जुषाणा इत्यस्यानुयाजार्थत्वादनन्तरं वाजिपदं  
सूक्तवाके च स्विष्टकृत्यदानन्तरम् । स्रग्नाखायामभिषेव क्रमे

वाजियागात् । तत् एवं प्रयोगः । स्वाहा देवा आज्यपर जुषाणा  
स्वाहा वाजिनो अग्न आज्यस्येति । वाजिनो अग्न इति सन्धिः ।  
समिद्धो अग्न इति दृष्टत्वात् । यथार्थं च सूक्तवाक इति । यदि  
प्राक् सूक्तवाकाद्वाजिनः प्रचारस्ततः प्रकृतिवच्चियमः । सूक्तवाके  
जुषिपदं कारितान्तं न भवति । देवा इति तु भवति श्रुत्यन्तर-  
सामर्थ्यात् । ऊर्ध्वं तु सूक्तवाकाद्वाजिनप्रचरणम् ।

२२. श्रुत्यन्तराद्यथापठितमेव प्रयोक्तव्यम् ।

२३. अं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजिनस्य पुरोमुवाक्या ।  
वाजेवाजे ऽवत वाजिनो न इति याज्या । ऊर्ध्वजातुरूर्ध्वगुः ।  
अनासन्नोपविष्ट इत्यर्थः । अनवानमनुच्छसार्धर्धं यजति । ऊर्ध्वमुर-  
मवानमिति याज्यायामेव यजतिशब्दातिरेकात् । णमुल्लिङ्गि-  
ज्ञानवानाग्नौ पुनःपुनरावृत्तिः । पावच्छकितमवानम् । तथा  
च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः<sup>१</sup> । यद्यप्यवान्यात्पुनःपुनः प्रतीवारमुपशि-  
चेत्तेव । (कौ० ब्र० २३. ५) ।

२४. आसन उपविश्य वाजिनस्याग्रे वीक्षीत्यनुवषट्कारं कुर्यात् ।  
अनुवषट्कारसंज्ञा येयजामहप्रतिषेधार्थम् । वषट्कारमनु क्रियत इत्य-  
नुवषट्कारः । अतो न संप्रेषमपेक्षते ।

२५. यजमानादयो वाजिनशेषमन्योऽन्यमुपहृत्य भक्षयेयुः ।

२६. उभयत्र यजमानो भक्षयति । ष्वलिजां प्रथमः पश्वि-  
मस्य ।

१ ऽ सर्वे वषां ऽहनि ऋतिः instead of यथा च षष्ठे ऽहनि श्रुतिः ।

२७. यन्ने रेतः प्र धावतीत्यादिर्वाजो मंथि धेहीत्यन्तो वाजिन-  
भधमन्तः ।

८.

१. विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. आग्नेयः पुरोस्ताग्रः सरस्वत्यौ चरः । अग्न्यादिहविरेक-  
तन्त्रा शाखान्तरश्रुतेः । मौर्णमाशौविकारो न्यायात् ।

३. अग्नौषोमोयः पुरोस्ताग्रः सह उपांशुयाजेन । अग्नौषो-  
मोय एवोपांशुयाजः साहचर्यात् । सांन्नाय्यं चैष्ट्रं नपुंसकनिर्देशात्  
सांन्नाय्ये चिद्धे अमावास्याविकाराय सांन्नाय्यवचनम् ।

४. अपरपक्षं दीक्षितप्रत इत्यादीनि मतानि । चेति चिद्धे  
दाक्षायण्याश्रिकानीति वचनात् ज्ञायते अदीक्षितायनेषु पूर्वस्य  
प्रकृतित्वं भास्ति ।

५. दिहविरेषेष्टिः शाखान्तरात् ।

६. ऐन्द्राग्रस्य मैत्रावरुणस्य पयस्यस्य सहैकतन्त्रता अग्न्यात् ।  
पयस्याग्रहणममावास्याविकारायम् ।

७. समानं तुल्यं वाजिनं दाक्षायण्याश्रिकेन सह । कुतः  
तत्रैवेति कर्तव्यताविशिष्टस्य दृष्टत्वात् ।

१०.

१. भावहेनियमेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं तप यद-  
क्तं तदुच्यते ।

२. उभयानि दार्शपौर्णमासिकानि । कुत एतत् । पौर्णमा-  
सानि पूर्वाणीति वचनात् । उभयानीति वचनात् उभयविध  
उपांशुयाज एकस्यामेवेष्टौ ।

३. अथ्यवहितानि वचनात् ।

४. अर्चन्तस्त्वा हवामहे पुरोनुवाक्या । अस्माकामग्ने अभ्वरं जुष-  
स्व याज्या । उत्तरस्याग्नेयस्येति वचनादसिष्ठयज्ञे ऽप्युत्तरस्यैव (३.  
११.१.) ।

५. दर्शप्रतिषेधो ऽयं श्रुत्यन्तरात् ।

६. श्रुत्यन्तरवचनात् । तुग्रब्दाज्जीवपिष्टकजीवानार्हितयोस्तपैव  
विकल्पः ।

७. ग्रौनकयज्ञसाकंप्रस्थाभ्ययोर्होचं दर्शपूर्णमासान्न विक्रियते ।  
दर्शपूर्णमासवदित्यर्थः । ततः सहानुनिर्वाण्याभ्यां कर्म । अन्येषु तद्दौ-  
चितायनेषु नागुनिर्वाण्ये कृत्स्नोपदेशात् । ननु सार्वसेनियज्ञो ऽमन्त-  
रस्तदीया धर्मा अब कस्मान्नाग्रहन्ते । उच्यते । नादौचितायनेषु  
परस्परतः प्रकृतिविकारभावो ऽस्ति । कुतः । अतानि च दाद्याण-  
याभिकानीति अतानि चेति सिद्धे दाद्याणयाभिकानीति इत्या-  
दधे वचनात् । काम्ययोस्तु ग्रौनकयज्ञसाकंप्रस्थाभ्ययोः फलभेदादा-  
ध्वयवे च कर्मविशेषात्मानाद्धोतुरपि विकारो ऽस्त्येव ।

११.

१. सार्वसेनयज्ञे यद् व्याख्यातं तदसिष्ठयज्ञे ऽपि भवतीत्यर्थः ।  
किं च तत् । उभयानि हवींयेकस्यामिष्टौ । ननु सार्वसेनियज्ञव-

५. इमं यज्ञमिदं वक्षः सौम्यस्य पुरोनुवाक्या । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां याज्या । इतीति वचनात् सोमेष्याख्ये हविर्यज्ञसोमे । वषायामेते एव विपर्यस्येते इति ।

६. मधुपर्को दधि मधु च मिश्रम् । सौम्यस्येति श्रवणेन ज्ञापयति । नैन्द्राग्नादीनां मधुपर्को न सौम्यस्य वक्षः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । विराजौ स्त्रिष्टुत उभयव ।

७. इयं वामस्य मन्त्रन ऐन्द्राग्नस्य पुरोनुवाक्या । शुचिं तु स्तोमं नवजातमद्य याज्या ।

८. आ घा ये अग्निमिन्धते आग्नेन्द्रस्य पुरोनुवाक्या । सुक-  
मांशः सुदक्षो देवयन्तः याज्या ।

९. नही द्यौः पृथिवी च नो द्यावापृथिवीयस्य पुरोनुवाक्या ।  
उर्वी पृथ्वी वज्रले दूरेऽश्नते याज्या । वैशदेवस्य पूर्वापदिष्टे विशे  
देवासः स्त्रीर्णे वर्धिवीनि ।

१०. वैशदेवद्यावापृथिवीयौ धामा खपांश्च भवतः । चक्षुष्मा-  
प्राजापत्यस्य वैष्णव्याम् । तां देक आग्नेयीं वा वारुणीं वा प्राजा-  
पत्यां वा कुर्वन्तीति युतेः (कौ० ब्रा० ४. १३) । असूचणं चकारे-  
ष्वैव ज्ञेयम् ।

११. भवांप्रयणेष्वसंयोगविधानात् ।

१२. प्रथमगर्भजः प्रथमज उच्यते ।

१३. तन्मन्त्रान्धेनावाहान्युच्यन्ते । दर्शपूर्णमासगन्धेन चाग्नेया-  
दीनि । तवाग्नेयादीनां यान्यद्वा नि तान्येवाच भवन्ति । नाभ्यधि-  
कानोद्येतस्त्वामान्यम् । एतदिकन्येनोच्यते । पूर्वमाग्नेयादीनि तत



ऐन्द्राग्रादीनि । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । सद्यार्थं द्वितीया । अपि वा पौर्णमासे वामावासे वा हवींभ्यमुवर्तयेदिति (कौ० ब्रा० ४. १४) श्रुतेः । दक्षिणान्वाहार्थ एव तद्यद्येतस्यै ग्रायादिति श्रुतेः । अन्यत्र तु समानतन्त्रवचने दक्षिणया अग्रहणम् । कुतः । वैष्णवस्यानेतत्तन्त्रमेवा देवतेषां दक्षिणेति तन्त्रदक्षिणयोर्भेदेन पक्षणात् ।

१४. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । नवानां ग्रीहीणां यवानां च यथाकालं पौर्णमासं वा दार्गं वा कुर्यात् । आग्नेयादीनि ग्रीहिय-  
वद्रथकाणि नवैः कुर्यादित्यर्थः ।

१५. अयं वा पक्षः । अग्निहोचं यवाग्वा मायंप्रातर्जुञ्जयात् । एवमेव प्राग्ने सायंप्रातर्वचनं परिसङ्ख्यार्थम् । तेन समानतन्त्रा वा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यन्यतरस्य ग्रहणम् । दर्शपूर्णमासौ वा नवाना-  
मित्यत्र च ।

१६. अग्निहोची धेतुः तां नवान्ग्रीहीन्यवान्वा आदयित्वा । तस्या सहस्रतर्पिताया दुग्धेन सायंप्रातरग्निहोचं जुञ्जयात् । तस्या इत्येतत् श्रुत्यनुकरणं कुर्वता सूत्रकारेण श्रुत्यन्तरोक्ता विधयः सूचिताः । तथा च । कुण्डपायिनामयने कन्दोगानां हविष्यस्याध्व-  
र्युर्जुञ्जयात् । कात्यायनस्याह (४. ६. १०) । दर्शपूर्णमासानीजानो दक्षिणाग्निपक्वं चानुष्मशं ब्राह्मणाभोजयेत् किञ्चिद्दद्यात् । अग्नि-  
होत्रायणिनो नवैः मायंप्रातरग्निहोचहोमः । तदाग्नितया वा पयसा । दीक्षितव्रतं च उपमत्सु रौहिणौ कुर्वति । सत्यासु सव-  
नीयानिति (४. ६. ११—१५) श्रुत्यन्तराणि ।

१७. एतच्चावस्थाविशेषेण पक्षान्तरम् । स्वयंकर्तृकमेवं गार्हपत्ये

नाहवनीये तच्छ्रापिणो ऽपि । स्यात्तौषकं तदिधिना । आग्रयण-  
 देवताभ्य इति वचनात् सौम्यस्यापीति वृद्धसंप्रदायः । आहवनीये  
 जुहुयादित्याहवनीयवचनं प्रकृतत्वात् मार्हपत्ये मा भूत् । खिष्ट-  
 चतुर्षी इति सति संभवे चतुर्थ्यभ्यः । स्वाहाकारेणेति । आग्रयण-  
 देवताशब्देन स्वाहाकाराम्नेन जुहुयात् । प्रतिश्रुतहोमधर्मप्राप्ति-  
 र्जुहोत्युपदेष्टात् । चरोः साक्यशलाहरो दक्षिणा । सर्वत्र स्यात्तौ-  
 षकादिषु कर्मस्त्विति वृद्धसंप्रदायः ।

## १३.

१. श्रुतिपाठक्रमेण चातुर्मास्यान्याह । फाल्गुने मासे भवा फा-  
 ल्गुनी पौर्णमासी । श्रुतौ नक्षत्रयोग औचित्यात्तुवाद् । तस्यां  
 चातुर्मास्यप्रारम्भो भवति । चातुर्मास्यानीति वक्ष्यमाणस्य वैश्वदेवादिः  
 पर्वचतुष्टयस्य नामधेयम् । सौमिकानामपि फाल्गुन्यामेव सत्या ।  
 पुरस्ताद्दीक्षोपसदः कृत्वा । कुत एतत् । नामधेयसामर्थ्यात् ।

२. चातुर्मास्यप्रयोगः । शाखान्तरात् ।

३. चातुर्मास्यान्यारक्ष्यमानो वैश्वानरीयपार्जन्यया धजेतेति  
 चरकाणाम् । आरक्ष्यमान इति तस्मिन्नेवाहनि इति भविष्यद्वच-  
 नम् । तस्मात्तु अतुर्दशमश्रियवक्ष्यम् । दृष्टिपङ्कजात्पृथक्कृत्वा एक-  
 स्मिन्पर्वणि ।

४. अस्तावानं वैश्वानरं नामिं यजानामिति वैश्वानरस्य । पर्जन्य-

न्याय प्र गायत पार्जन्यस्य पुरोनुवाक्या । यस्य व्रते दृधिवी नम-  
मौति यान्ता ।<sup>१</sup>

५. उत्तरस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवाख्यं पर्व भवति । संज्ञाकरणं  
शास्त्रसंख्यवह्वारार्थम् । प्रधानानि तावदाह ।

६. हविर्विशेषः शाखान्तरात् ।

७. सौम्यो ऽपि चरकाणामुपांशु । तदभिप्रायः समासः ।

८. चरसामान्यात्ममासः ।

९. हविर्विशेषः शाखान्तरात् ।

१०. पयस्या स्त्रीलिङ्गाच्चेत्येव ।

११. एककपालः श्रुतेः । चशब्दो ऽष्टानां समुच्चयार्थः ।

१२. आग्नेयसौम्ययोः पूर्वोपदिष्टा एव । हिरण्यपाणिभूतये  
सवितुः पुरोनुवाक्या । उदीरय कवितमं कवीनामिति यान्ता ।  
सारस्यतस्य पूर्वोपदिष्टे एव ।

१३. पूयन्तव व्रते वयं पौष्णस्य पुरोनुवाक्या । इदं ते अन्यद्यजतं  
ते अन्यद्यान्ता ।

१४. इहेव वः स्वतवसः मरुतां स्वतवसां पुरोनुवाक्या । प्र  
चिवमर्कं गृणते तुराय यान्ता । वैश्वदेवद्यावाष्ट्रिवीर्ययोः पूर्वोप-  
दिष्टाः ।

१५. अग्निमन्यनीया इत्यधिकारः । ता आसन्नेषु हविःषु  
भवन्ति । अवधियायम् । तेनोर्ध्वमपि व्रतग्रहणम् । कुत एतत् ।  
हविरासादनधर्मा ऽभिभर्शनं तत्संयद्धं च व्रतग्रहणम् । माहृतानां

धर्माणां यद्यभ्यधिकमाह तत्र प्रायगः सूचकारस्यशब्दं प्रयुक्ते ।

१६. आह्वेति वाक्यशेषः । मन्त्रेधितवचनं तदग्राद् भेष आह-  
न्यर्थम् ।

१७. अभि त्वा देव सवितरीशानम्<sup>१</sup> ।

१८. मही द्यौः पृथिवी च नः ।

१९. त्वामग्ने पुष्करादधीत्येतास्त्रिस्तः । पूर्वं च द्वे । न विक-  
ल्पो मन्यमल्लिङ्गाग्रहया ।

२०. जातायानुमूहीत्युक्तः । उत मुबन्तु जन्तव इत्याह ।

२१. यदा हस्तेन धार्यते । संप्रैषो ऽपि केषांचिदस्ति । तद्यो-  
तनार्या धार्यमाणायेति चतुर्थी ।

२२. आद्यं हस्ते न खादिनमित्यस्या एकोनसरे अक्षौ प्र देवं  
देववीतये आ जातं जातवेदसीत्येते प्रह्वियमाणायानुमूहीत्युक्त  
आह ।

२३. एतामाह ।

२४. एतामाह ।

२५. तं मर्जयन्त सुक्रतुं एतामाह ।

२६. इतीति वचनात् कचिदिक्रियन्ते । अग्निमन्यनीया इति  
शास्त्रसंन्यवहारार्थं संज्ञा ।

२७. अद्य चापरः प्रकृतितो विशेषः । तथा च श्रुतिः । अथ  
यन्नव प्रधाजा नवानुयाजा इति ।

२८. चतुर्थं कृत्वा उत्तममकृत्वा अन्तरेण चत्वारो भवन्ति ।

२८. अयमेकः ।

२९. आगन्तूनां द्वितीयः ।

३०. आगन्तूनां तृतीयः ।

३१. आगन्तूनां चतुर्थः । एते चत्वार एवमेव शाखान्तरे पठिताः ।

३२. त्वमग्ने सप्रथाः सोम यास्तु इति ।

३३. सावित्र्यावाष्टयिवीथौ यागावुपांशु भवतः । चण्डा-  
द्वैश्वदेवौ पयस्या । शतपथश्रुतेः ।

३४. मेद्धो अग्न इमो अग्न इति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३५. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३६. श्रुतत्वात् ।

३७. प्रथमं च द्वितीयं चान्तरेण षट् कुर्यात् । तुगब्धो निय-  
मार्थः । क्वचित्प्राग्व्यासेन द्वादशसंख्यापूरणम् । तच्चाप्येते यत्नेव ।

३८. षष्ठां प्रथमः ।

३९. षष्ठां द्वितीयः ।

४०. षष्ठां तृतीयः ।

४१. षष्ठां चतुर्थः ।

४२. षष्ठां पञ्चमः ।

४३. षष्ठां षष्ठः । शाखान्तरे एवमेव पठितत्वात् ।

४४. समानं तुल्यं दाचायण्याश्रिकेन वाजिनम् । तत्र धर्म-  
विधानात् ।

४५. समाग्रायां वैश्वदेविक्यामिष्टौ पौर्णमासं कुर्यात् । अथ  
यत्परस्तात्पौर्णमासेन यजत इति श्रुतेः । अयनयाजिनो यथाप्राप्तेम् ।

अथ संस्वितायां पौर्णमासमिति वचनं ज्ञापकम् । प्रकान्तकर्मव्याये  
ऽपि नित्यानां काष्ठो न बाध्यत इति ।

४७. प्रागुत्सर्गादितान्यन्तरालेषु प्रतानि कुर्यात् । प्रतवचनाद्भवे  
प्रातपती भवति । मांसम्यार्घ्यपात्रस्थानगणम् । ब्रह्मचर्यं च मैथुन-  
निवृत्तिः । अयं पुषवतः प्रयमः कल्पः । प्राक्शिरा अधः गेते ।  
अधःप्रयनं तैत्तिरीयाणामुक्तम् । उपसौर्णमतुपसौर्णं वा यत्र वातो  
नान्तरा यायात् काष्ठासने वा अधःप्रयनमिति । आसनमयध एव ।  
कुतः । तस्मादु काममेवोपरि ग्रथीतेति युतौ सत्यां मांसोपर्यासने  
चेच्छन्निति (१६.१.१८) कात्यायनेनासनग्रयनयोः साधचर्यसूच-  
नात् । चतुर्काले वा जायामुपेयादिति अपुष्य वा जायासंरक्ष-  
णार्थं वातुकल्पः । जायाग्रहणं समानजातीयार्थं विद्यार्थं च । सत्य-  
वदनं येषामाधाने दादशराचमेवेति पचस्तेषामिह कर्माङ्गत्वेनो-  
च्यते । येषां तु तत्र यावज्जीवमिति पचस्तेषां सत्यं देवाद्योदितं  
भवतीति विदुषो ऽपि प्रतिषेधार्थम् ।

### १४.

१. वरुणप्रघासा इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । ते  
वरुणप्रघासा आषाढा भवन्ति । फाल्गुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।  
आषाढौगुणवृत्त्या प्रतियद्वामिधीयते । ननु चासुर्मास्यानीति  
समाख्यानात्कासमिद्धिः । नेत्युच्यते । अधिकमामिके ज्यैष्ठ्यां वरुण-  
प्रघासाः प्राप्नुवन्ति । तन्निरुत्तर्यं वचनम् । आषाढद्वये तु प्रयम

एवाषाढे । प्रथमं वा नियम्येति न्यायात् । न च पुनर्द्वितीये ।  
उपचारो ऽविज्ञात एवेति श्रुतेः । एवमितरघोरपि । . . .

२. चैत्रीप्रयोगस्य यजमानस्य श्रवणावाम् । प्रतिपद्येव । शाखा-  
न्तरश्रुतेः ।

३. वैश्वदेवे भवानि हवींषि पौष्णपञ्चमानि भवन्ति तथेव  
श्रुतेः । वैश्वदेविकानीति वचनात्तद्धर्मकाणि । ततः सावित्रस्योपां-  
शुता ।

४. अथ यदेन्द्राग्नौ द्वादशकपाल इत्येवमादिश्रुतेः (कौ० ब्र० ५.४) ।

५. सोदमाप्रकरणे हविर्यां प्रतीकग्रहणं याज्यापुरोनुवाक्याना-  
मिति परिभाषितत्वाद्याज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते । तत्र पौष्णान्ता-  
नामैन्द्राग्रस्य च पूर्वोपदिष्टा एव । इमं मे वरुण शुधी हवं पुरो-  
नुवाक्या वारुण्याः । तस्मा धामि ब्रह्मणा वन्दमानः याज्या । पथस्या-  
वचनाद्यच्च पथस्यया वरुण इव्यते तथैते याज्यानुवाक्ये । तेन  
सौचामणे वारुणस्योदुत्तमं वरुणाव ते देव इति ।

६. मरुतो यद्वा वो वलं मारुत्या पुरोनुवाक्या । द्युयमस्मा-  
न्नयत वस्यो अश्वा याज्या ।

७. हिरण्यगर्भः समवर्ततामे पुरोनुवाक्या कायस्य । यः प्राणतो  
निमिषतो महिन्ता याज्या । इतिकरणो नियमार्थः । ततः पशु-  
भक्तु मारुते पशौ विपर्यास इति वृद्धसंप्रदायः ।

८. तत्प्रयुक्तमनुवचनमित्यभिप्रायः । आश्वनीयग्रहणं तस्यो-  
त्तरतो ऽवस्थानार्थम् । पञ्चमीनिर्देशादेकदेशप्रत्यये<sup>१</sup> प्रत्ययनीयाः ।

८. प्र देवं देव्या धियेति प्रवक्तुं ह्यर्चं प्रह्वियमाणाधावाहेति  
(कौ० ब्र० ८.२) श्रुतेः । आसां तिसृषामासौनः प्रथमामाह । आ-  
सौमवचनादिकायास्तेत्यादेरनुवचनगोषस्थानियमः ।

१०. उत्तरे द्वे प्रणीयमानमनुसंयन्तनुब्रूयात् ।

११. इत्ताद्यास्त्रा पदे वयं एतां धाद्यमानधोरिभयोरनुब्रूयात् ।

१२. अग्ने विद्येभिः स्तनीक द्वैः क्षीद होतः स्त उ लोके  
चिकित्वा न् नि होता होत्वपदने विदान इति सप्तवतीभिः सप्तम-  
नुसौतीति (कौ० ब्र० ८.२) श्रुतेः । त्वं दूतस्त्वमु नः परस्वा इति  
दूतवत्या परिदधातीति श्रुतिवचनात् य त्वं दूतो अभर्त्य इति ।  
नि होतेति द्वे इति नोक्तम् । शास्त्रान्तरे पाठक्रमान्यस्यात् ।

१३. गावेषः सर्वस्वार इत्युच्यमानेऽप्येता एव । कुतः । इति-  
शब्दात् । अग्निप्रणयनीया इति संज्ञा शास्त्रसंश्लेषकारार्थम् ।

१४. अर्घं च प्रणयनीयाधर्मश्चशब्दात् । यस्मिन्प्रदेशे आसीनेन  
प्रथमामूक्ता तत्र स्थितोत्सृज्यते वाग्यमात् । परिधाव्य दक्षिणं दाह-  
मन्वावृत्य वाचंयमो यपेतं प्रत्येत्येति न सूचितं परिभाषितत्वात् ।

१५. अत्र द्वे वेदी । दक्षिणा चोत्तरा चेति । तेनानियमे  
प्राप्ते नियम उच्यते । उत्तरस्यां वेदी होत्वकर्मति होत्ववचनाद्ब्रह्म-  
यजमानयोर्दक्षिणस्याम् । कर्मवचनात्समायनिर्देशाच्च पशुमासु मेघा-  
वरुणस्यादि ।

१६. श्रुतत्वात्पशुरपि ।

१७. गौश्च गर्भसहस्रसमर्था । अमक्षांस्य सेवनसमर्थः । एतौ  
दक्षिणा ।



१८. न प्रतिप्रस्थातुरप्राधान्यात् । न चोभौ<sup>१</sup> । मिथुनार्थवा-  
दात् । अत एव विमोचनवाचने अयेतस्य ।

१९. वारुण्याः पयस्याया यो निष्काषः ग्रेषमेन यागद्रव्येणा-  
वभृथमवेति यथा सोमे । तच्च श्रुतौ<sup>२</sup> धर्माश्चानात् । ननु हविरुप-  
देशः किमर्थमुच्यते । सोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकयक्ष्णं याव्या-  
पुरोनुवाक्यानामिति परिभाषया उक्तं हि राजा प्रतं न इति  
याव्यानुवाक्ये यथा स्नाताम् । वारुण्या इति वचनं निवृत्तपागग्रेष-  
प्रज्ञापनार्थम् । अतो निष्काषविनाग्रे आज्येनावभृथो न तु वाजि-  
नवन्निष्काषोत्पादनम् । यथा सोम इति वचनाद्विष्णानिवृत्तिः ।

२०. उक्तं हि राजा वरुणस्यकार पुरोनुवाक्या । प्रतं ते  
राजन्मिषजः सहस्रं याव्या । अथ यदपु वरुणं यजतौति (कौ० ब्र०  
५. ४) श्रुतेः । अत्र पङ्क्तिः । यजमानो धिष्याग्नमीक्षत इति  
धिष्याभावान्न भवति । अग्निगोचर्णं तु सोम एव । कुतः । अत्रानूय-  
न्ध्यायां धेति सूत्रे अत्रशब्दाहार्यद्रव्यवरुणप्रघासयोः प्रतिषेधः । उक्तं  
हि राजेति यजमानो जपत्येव । सोमाभावात् सामनिधनम् । अपु  
पादावधानं यजमानस्य अग्निजां चास्येव । कुतः । अवधाय वारु-  
णीष्टिरिति छमादेशात् । सर्वा चेष्टिरस्येव । सह प्रायश्चित्तैरिति  
वचनात् । प्रधानयाव्यानुवाक्ये उक्ते एव । ग्रेषं यथासूत्रं सौमिकेन  
पौर्णमासीविकार इत्यारम्भाहवनीये समिधावादधाति देवानां  
ममिदसीति पूर्वां तृष्णीमुत्तरां तृष्णीं यज्ञी गार्धपत्य इति यावत्

१८. न प्रतिप्रस्थातुरंप्राधान्यात् । न चोभौ<sup>१</sup> । मिथुनार्थवा-  
दात् । अत एव विमोचनवाचने अथेतस्य ।

१९. वारुण्याः पयस्याया यो निष्काषः श्रेष्ठस्तेन घागद्रथेणा-  
वभृथमवैति यथा सोमे । तच्च श्रुतौ<sup>२</sup> धर्माध्वानात् । ननु हविरुप-  
देगः किमर्थमुच्यते । चोदनाप्रकरणे हविषां प्रतीकग्रहणं याज्या-  
पुरोनुवाक्यानामिति परिभाषया उहं हि राजा शतं त इति  
याज्यानुवाक्ये यथा स्याताम् । वारुण्या इति वचनं मिथुनघागश्रेष्ठ-  
प्रज्ञापनार्थम् । अतो निष्काषविनाशे आच्येमावभृथो न तु वाजि-  
नवन्निष्काषोत्पादनम् । यथा सोम इति वचनाद्विष्णानिष्ठतिः ।

२०. उहं हि राजा वरुणस्यकार पुरोनुवाक्या । शतं ते  
राजन्निषजः सहस्रं याज्या । अथ यदसु वरुणं यजतीति (कौ० ब्र०  
५. ४) श्रुतेः । अत्र पद्धतिः । यजमानो धिष्ण्यान्समीक्षत इति  
धिष्ण्याभावात् भवति । अतिगौचणं तु सोम एव । कुतः । अत्रानूव-  
न्ध्यायां वेति सूत्रे अत्रशब्दाद्दार्पद्रुतवरुणप्रघासयोः प्रतिषेधः । उहं  
हि राजेति यजमानो जपत्येव । सोमाभावात् सामनिधनम् । असु  
पादावधानं यजमानस्य अतिगौचं चाख्येव । कुतः । अवधाय वारु-  
णीष्टिरिति स्यादेति । सर्वा चेष्टिरख्येव । सह प्रायश्चित्तेरिति  
वचनात् । प्रधानयाज्यानुवाक्ये उक्ते एव । श्रेष्ठं यथासूचं सौमिकेन  
पौर्णमासीविकार इत्यारभ्याहवनीये समिधावादधाति देवानां  
ममिदसीति पूर्वां त्वष्णीमुत्तरां त्वष्णीं पत्नीं गार्धपत्य इति यावत्

( ८. ११. २. १० ) । इति मृदुधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्तम् ।  
प्रकृतमुच्यते ।

२१. अग्निमन्यनीयासेत्येवमाद्य च तुल्यं वेद्यदेवेन ।

१५.

१. साकमेधा इति कर्मणो नाभधेयम् । तत्प्रयोगः कार्त्तिक्यां  
भवति फासगुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

२. आद्यहायणी मार्गशीर्षी पौर्णमासी । तस्यां साकमेधा-  
स्यैधीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

३. अग्नये ऽनीकवहुणायेष्टिः । सद्यःकाशा पूर्वस्यां पौर्णमा-  
स्याम् । पूर्वद्युर्माहाहविष्या इत्यर्थः । पूर्वाह्न इति सौरमानाभि-  
प्रायेण ।

४. अग्नेरनीकवतः पुरोनुवाक्या ।

५. सैनानीकेन सुविदधो अस्ते घाव्याः । पौर्णमासावाव्यभागौ  
नित्यः स्निहृष्टदविशेषात् ।

६. मरुद्वाः सांतपनगुणेभ्यो मध्यन्दिने चरुर्भवति । अध यन्मध्य-  
न्दिने मरुतः सांतपनान्यजतीति (कौ० ब० १. ५.) श्रुतेः ।

७. सांतपना इदं हविर्मरुतां सांतपनानां पुरोनुवाक्या । यो नो  
मरुतो अभि दुर्हणाद्युपांश्या । यो नो मरुतो वृकताति मर्त्य इति  
न भवति जगतीनात् । आर्मावासावाव्यभागौ देवतातः ।

८. सायं रात्रौ मरुद्वाो गृहमेधविशिष्टेभ्यश्चरुर्भवति । सायं  
दिनान्तमिति यदुच्यते तदिह न भवत्यर्थवादमन्त्रलिङ्गदर्शनात् ।

सांतपनीयायां तृत्कर्षेदग्निहोत्रमित्यस्मिन्नपि विचारे अस्मिन् एव  
गृहमेधीया प्रतीयते । ननु कथं सांतपनीयायामसमाप्तायां अन्त-  
राग्निहोत्रं क्षयते । उच्यते । पौर्णमासस्यैवोत्कर्षः श्रुतेः । पूर्वपक्षे  
साकमेधेरिष्टं भवतीति च हेतुदर्शनादग्निहोत्रं यथाकालमेव । ततो  
गृहमेधीया ।

८. अग्निना रयिमश्रवदाग्नेयः । गयस्मानो अमीवहा सौम्यः ।  
नियमार्थं वचनम् ।

१०. गृहमेधास आ गत महतां पुरोनुवाक्या गृहमेधानां ।  
प्र बुध्ना व ईरते महंभि याव्या । केषां चिच्छाखिनां महतो  
गृहमेधिनो ऽत्र देवतात्वेन । तत्पक्षे देवतादेशनम् । ये यजामहे  
महतो गृहमेधिनः प्र बुध्ना वः । अस्मत्पक्षे तु ये यजामहे महतो  
गृहमेधाग्र बुध्ना वः ।

११. त्वां चिचश्रवस्तमं स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । यद्वाहितं  
तदग्ने याव्या ।

१२. स्विष्टकृन्निगदस्य प्रतिषेधः । प्रकृतत्वात् ।

१३. कम्पपक्षादि पञ्चदशेन वज्रेण पाधानं भ्रातृव्यमववाध  
इति सप्तदशेन वेति यावत्सवं प्रतिषिध्यते सामिधेन्यङ्गार्थवादात् ।

१४. आज्यभागादियागक्रिया इलामार्जनान्ता या इला अस्या  
इज्यायाः । इज्यावचनादियमेवेज्या न प्रयाजाः । किमत इति चेत् ।  
मानुष इत्युक्तस्य देव सवितरित्यारम्भ<sup>१</sup> प्राक् सुगादापनात्कर्तव्य-

( ८. ११. २. १० ) । इति मृदुधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्तम् ।  
प्रकृतमुच्यते ।

२१. अग्निमन्यनीयासेत्येवमाद्य च तुल्यं वैश्वदेवेन ।

१५.

१. साकमेधा इति कर्मणो नामधेयम् । तत्रयोगः कार्त्तिक्यां  
भवति फासगुनीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

२. आपहायणी मार्गशीर्षी पौर्णमासी । तस्यां साकमेधा-  
सैचीप्रयोगस्य यजमानस्य ।

३. अग्नये ऽनीकवहुणायेष्टिः । अयःकालाः पूर्वस्यां पौर्णमा-  
स्याम् । पूर्वधुर्माहाहविष्या इत्यर्थः । पूर्वाह्न इति सौरमानाभि-  
प्रायेण ।

४. अग्नेरनीकवतः पुरोनुवाक्या ।

५. येनानीजेन सुविदत्रो अस्ते याव्या । पौर्णमासावाव्यभागौ  
नित्यः स्निष्टकद्विग्रेषात् ।

६. मरुद्वाः सांतपनगुणेभ्यो मध्यन्दिने चरुर्भवति । अथ यन्मध्य-  
न्दिने मरुतः सांतपनान्यजतौति (कौ० ब० ५. ५.) श्रुतेः ।

७. सांतपना इदं हविर्भरतां सांतपनानां पुरोनुवाक्या । यो नो  
मरुतो अभि दुर्हणायुषां व्या । यो नो मरुतो वृकताति मर्त्य इति  
न भवति अगतीनात् । आमांवास्यावाव्यभागौ देवततः ।

८. सायं रात्रौ मरुद्वाो मरुमेधविशिष्टेभ्यश्चरुर्भवति । सायं  
दिनान्तमिति यदुच्यते तदिह न भवत्यर्थवादमन्त्रसिद्धिदर्शनात् ।

सांतपनीयायां तृत्कर्षेदग्निहोत्रमित्यस्मिन्नपि विचारे अस्तमित एव  
गृहमेधीया प्रतीयते । ननु कथं सांतपनीयायामसमाप्तायां अन्त-  
राग्निहोत्रं ह्ययते । उच्यते । पौर्णमासस्यैवोत्कर्षः श्रुतेः । पूर्वपक्षे  
साकमेधेरिष्टं भवतीति च हेतुदर्शनादग्निहोत्रं यथाकालमेव । ततो  
गृहमेधीया ।

६. अग्निना रयिमश्रवदाग्नेयः । गयस्कानो अमीवहा सौम्यः ।  
नियमार्थं वचनम् ।

१०. गृहमेधास आ गत मरुतां पुरोनुवाक्या गृहमेधानां ।  
प्र बुध्ना व ईरते महांसि याज्या । केषां चिच्छाखिनां मरुतो  
गृहमेधिनां ऽत्र देवतात्वेन । तत्पक्षे देवतादेशनम् । ये यजामहे  
मरुतो गृहमेधिनः प्र बुध्ना वः । अस्मत्पक्षे तु ये यजामहे मरुतो  
गृहमेधाग्र बुध्ना वः ।

११. त्वां चित्रश्रवस्तमं स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं  
तदग्रये याज्या ।

१२. स्विष्टकृन्निगदस्य प्रतिषेधः । प्रकृतत्वात् ।

१३. कंप्रपद्यादि पञ्चदशेन वज्रेण पाप्मानं भ्रातृव्यमवधाध  
इति सप्तदशेन वेति यावत्सर्वं प्रतिषिध्यते सामिधेन्यङ्गार्थवादात् ।

१४. आन्यभागादियागक्रिया इत्तामार्जनान्ता या इत्ता अस्या  
इत्यायाः । इत्यावचनादियमेवेत्या न प्रयाजाः । किमत इति चेत् ।  
मानुष इत्युक्तस्य देव सवितरित्यारभ्य<sup>१</sup> प्राक् शुभादापनात्कर्तव्य-

तोक्ता भवति । यद्यध्वर्युर्मानुष इति न ब्रूयादैश्वरीमावृतमावर्त  
इत्यादि प्राक् सुगादापनात्कार्यम् ।

१५. तस्य गृहमेधीयस्य परोर्निष्कावं स्यासीद्विलाप्रद्रव्यकं  
प्रातः पूर्णदर्व्याख्यं ऊत्वा । ऊते वाऊते वाग्निहोत्रे । कुतः । प्रत-  
पयात् । अथ प्रातर्ऊते वाग्निहोत्रे ऽऊते वेति । तस्य निष्कावमिति  
ब्रुवन् पराङ्मतां दर्शयति । ततो ब्रह्मणो न मन्त्रेणोपदेशनम् । नतु  
पूर्णदर्वं ऊत्वेष्टिमिति भिन्नकर्वणे कथं ज्ञापयत्ययः । उच्यते । पूर्ण-  
दर्वः केषां चित् यजतिरपि भवति । तथा चाद्यसाधनः । पूर्णदर्वं  
चेदाश्रावयेद्युरिति । अथ याच्यानुवाक्ये ।

पूर्णं दर्वं परा यत सुपूर्णां सुनरा यत ।

वसेव विक्रीणावहा इयमूर्जं प्रतकतो (जै० व० १. १०. २) ॥

पुरोनुवाक्या ।

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे ।

अपामित्यव संभर को अन्नाददते ददन् (आश्व० २. १८. १९) ॥

इति याज्या । यथाश्रावितमादेशनम् । भरद्वाजः क्रीत्तिभ्य इष्टिं  
कुर्षात् । इष्टिवचनमतिरिक्तं केषां विष्वास्विनामन्यदपि इविर-  
क्षीति ज्ञापयति ।

१६. क्रीलं वः ग्रथीं मावृतं मरुतां क्रीलिनां पुरोनुवाक्या ।  
पर्वतश्चिक्कहि वृद्धो विभाय याज्या । पौर्णमासावाज्यभागौ मित्यः  
स्त्रिष्टकदविशेषात् ।

१७. इत उत्तरं यदुच्यते तन्महाहविष्येव भवतीति वेदित-  
यम् । अतो ऽन्यासामिष्टीनां इक्षिणा प्रकृतिवद्भवति ।

१८. ऐन्द्राग्रान्तानि वारुणप्रघासिकानि षड् हवींषि भवन्ति ।  
वारुणप्रघासिकानीति वदंस्तद्धर्मांग्राप्तान्दर्शयति । अतश्चावभृथः  
प्राप्तः प्रतिविध्यते ।

१९. माहेन्द्रस्य वैश्वकर्मणश्च एककपालः ।

२०. षष्ठा माहेन्द्रस्य च पूर्वोपदिष्टाः । विश्वकर्मणो वाचस्पतिं  
विश्वकर्माणमृतये पुरोनुवाक्या । या ते धामानि परमाणि यावमा  
याक्या । कचिदध्यैवग्रादैश्चकर्मणं हविः पशुस्य वैश्वकर्मण एकस्मि-  
न्कर्मणि स्थातां । तत्र वपायां विपर्यासार्थ इतिकरणः ।

२१. वैश्वकर्मणो याग उपांशु भवति ग्राखान्तरात् ।

२२. समानमन्यदरुणप्रघासैरिति वचनात् द्वयोः प्रणयने प्रां  
वचनम् । किं चान्यत् ।

२३. ष्टपभो वृषभ इत्येकार्थः । अनङ्गान् सेक्ता दक्षिणा ।  
अथ यदृषभं ददातीति (कौ० ब्र० ५. ५.) श्रुतेः ।

२४. साकमेधेषु न वाजिनयागो भवति । नावभृथः । वाजि-  
नप्रतिषेधं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति । पयस्त्रयां सत्यामपि पृथक्चोदनया  
वाजिनं भवति । अतश्च पूर्वकारिवशात्सोमे क्रियमाणमप्यस्माकम-  
चोदितमिति कृत्वाविवाक्य ऽनुष्टुप्संपदि न संख्येयम् ।

२५. वारुणप्रघासधर्मातिदेशोऽयम् । अतश्च सद्दान्यभागादि  
सर्वं भवति । ननु समानमन्यदैश्चदेवेनेत्युच्यमाने ऽवभृथप्रतिषेधो ऽपि  
न कर्तव्यः । उच्यते । समानानि षट् संचराणीति (कौ० ब्र० ५. ५.)  
श्रुतत्वात् । यथाश्रुति सूचकरणं न्याय्यतरम् ।



## १६-

१. तस्मिन्नेवाह्न्यपराश्वे । कुतः । श्रुतेः । अथ यदपराश्वे पितृ-  
यज्ञेन (कौ० ब० ६. १) चरन्तीत्यपशब्दस्थानन्तर्यवाचित्वात् । पित्र्ये-  
ति संज्ञा । चिह्नविर्वक्ष्यमाणैर्हविर्भिः । ननु वक्ष्यमाणत्वादेव सिद्धे  
चिह्नविरिति किमर्थम् । उच्यते । केषां चिह्नमो ऽप्यत्र चतुर्थः ।  
तस्य चातुर्मास्यदेवतासंख्या मा भूत् । इष्टिवचनाच्चाग्न्यभेध एतद्दे-  
वत्याः पशवः । तथा च कात्यायनः पितृचक्षुस्कपुनरुक्तवर्जमित्याह  
( १०. ७. १९. ) । पुरुषभेदे तु भवन्ति । असंभवात्संख्यायाः ।

२. यथोद्दिष्टा देवताः ।

३. अयं च प्रकृतेर्विकारः । यानि स्त्रिष्टकदाचिकान्यग्निपदानि  
तामि कव्यवाहनविशिष्टानि भवन्ति । तद्यथा । अग्निं कव्यवाहनं  
होवायावह । अग्निः कव्यवाहनो होता वेत्तग्निः कव्यवाहनो होत्रं  
वेत्तु । यो अग्निं कव्यवाहनं होतारमवृषाः । यद्यप्यध्वर्युर्वरणं न  
करोति तथाप्यावाहने कृतत्वात् । ये यजामहे ऽग्निं कव्यवाहन-  
मयास्तग्निः कव्यवाहनः । यद्यदग्नेः कव्यवाहनस्य होतुः प्रिया  
धानानि । अग्निः कव्यवाहनो होत्रेण हविरजुषतेति ।

४. त्वं सोम अ चिकितो मनीया । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्त-  
माशुं सोमस्य पितृमतः पुरोनुवाक्ये । त्वं सोम पितृभिः संविदामो  
याज्या । पितृमत इति सिद्धे सोमस्येति वचनं नियमार्थम् । ततः  
पुरुषभेध एतद्देवत्ये पशौ चातयामदोषात्सौम्यस्य चरोदम्ये कल्प-  
यितव्ये ।

५. उदीरतामवर उत्परासः । अङ्गिरसो नः पितरो नमोवाः  
पितॄणां सोमवतां पुरोनुवाक्ये । ये नः पूर्वं पितरः सोम्यासः  
याव्या ।

६. उपहताः पितरः सोम्यासः । आहं पितॄन्सुविदर्चां अविस्मि  
पितॄणां बर्हिषदां पुरोनुवाक्ये । बर्हिषदः पितरं कृत्यर्वाक्  
याव्या ।

७. अथ सृज पुनरग्ने पितॄभ्यः । ये चेह पितरो ये च नैह  
पितॄणामग्निव्यात्तानां पुरोनुवाक्ये । अग्निव्यात्ताः पितर एह गच्छत  
याव्या । देवतावचनं नियमार्यम् । ततः पशूनामप्येव देवताना-  
मेता एव ।

८. य एते ह्यथा उक्तास्येपां प्रतिदेवतमेकैका याव्या भवति ।  
एवमुक्ते न ज्ञायते कतमा चेति । तदर्यमाह । देहे पूर्वं पुरोनु-  
वाक्ये । स देहे पुरोनुवाक्ये अन्नाहेति श्रुतपथे । अथ यत्तिसस्तिस्त्र  
एकैकस्य हविषो भवन्ति । तथाऽत्रयत्येवेनान्प्रथमया द्वितीयया  
तृतीयया त्रैव तृतीयया यच्छतीति (कौ० ब० ५. ७) श्रुतेः ।

९. ते पुरोनुवाक्ये नानाप्रणवसंयुक्ते । न च प्रणवेन संतते  
भवतः ।

१०. ये तादृपुर्देवता जेहमानाः अग्नेः कथवाहनस्य पुरोनु-  
वाक्या । त्वमग्र ईक्षितो जातवेदे याव्या । कथवाहनस्येत्येताव-  
तापि भिद्वे स्त्रिष्टुप्पदनिरासार्यमग्नेः कथवाहनस्येति वचनम् ।  
अतश्च ये यजामहे ऽग्निं कथवाहनमयालिति प्रयोगः ।

११. सर्वस्य कर्मणः प्राचीनापवीतिले प्राप्ते वचनं श्रुत्यन्तरात् ।

पितृन् सोमयतः, पितृन् चर्हिषदः पितृन्मिध्यात्तानग्निं कथ्यवाहन-  
मेता देवताः प्राचीनापवीती यजति ।

१२. येषुयेषु स्थानेषु<sup>१</sup> देवताभिधानं तेषुतेषु प्राचीनापवीती  
न केवलं याग एव । अनुवर्तयतीति वचनादावहशब्दमाहवनीयाभि-  
धादिनमपि प्राचीनापवीती । ननु सोमे पितृमतीज्यमाने ब्रूयन्-  
मन्त्रे अपनुदत्विति किं यज्ञोपवीतिना वक्तव्यमुत प्राचीनापवीति-  
नेति । उच्यते । प्राचीनापवीतिना । कुतः । भूयसां बाधन्यात् ।

१२. न कश्चित्पितृमतः सोमस्य प्राचीनापवीतित्वमित्यर्थः ।

१३. सर्वमेव यज्ञोपवीती कुर्यादिति जादृक्कणं आचार्यो  
मेने ।

१५. संप्रैषेव्याश्रितादिषु स्वधाम्न्ये ऽभ्यर्च्यदिभिः क्रियमाणे  
ये यजामस इत्यस्य स्थाने तद्वर्मकमेव ये स्वधामस इति ब्रूयान् ।  
वषट्कारस्य स्थाने स्वधा नम इति ।

१६. अन्वाहार्यपचनाहचिषे देशे अदूरत एव परिवृते<sup>२</sup> पित्र्यया  
चरन्ति । होतुः प्रदेशविज्ञानार्थमिदमुक्तम् ।

१७. माहाहविषी<sup>३</sup> वेदिमयेण गत्वा पैत्र्ययज्ञियसंचरेण प्रविश्य  
दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठति । ननु कथं प्रायते माहाहविषीं वेदिमिति ।  
उच्यते । तदीयस्यान्वाहार्यपचनस्य प्रकृतत्वात् । पराङ्मुखस्य च  
क्रियास्वन्यायात् । अत्रेण वेदिं गतेत्येतत् कथं सम्भते । गत्वेति  
वाक्यप्रेषाच्चाक्षरात् । सूचकारेण तु वाक्यप्रेषो न पठितो ऽस्मिन्  
कर्मण्ययमेव संचरो<sup>४</sup> न गमनमात्रमित्यभिप्रायेण । तिष्ठतीति होतुर-

नुवादो ऽधिकारार्थः । पूर्वोक्तस्तु मन्त्रः सर्वेषाम् । अथ यदुदञ्चः  
परेत्याद्य यत्प्राञ्च उपनिष्क्रम्येति वज्रवचनं श्रुतेः ।

१८. प्राकृतं बर्हिराक्रमणं न करोति । अध्वर्युवशादुपांशु-  
चरणं वशब्दात् ।

१९. प्राकृतानां जपानामुत्सर्गः शास्त्रान्तरात् ।

२०. येषु कर्मसु करणमन्त्रप्रयोगो अपवदुपांशु भवति तेषु  
मन्त्राणामुत्सर्गः । कर्माणि तु कर्तव्यानि । तद्यथा । भूमिसंमर्गना-  
ध्वर्युसंमर्गनबर्हिव्यञ्जलिनिधानानि ।

२१. वक्ष्यति । उपसदा चरन्तीति । तत्राप्यथं धर्मः । आचार्य-  
ग्रहणं विकल्पार्थम् ।

२२. पित्रायामविकल्पार्थं वचनम् । प्रकरणात्कर्तव्यान्वेव  
जपमन्त्राणि कर्माणि । अनुत्सर्ग इत्येष न्यायः । एतद्युक्तरमित्यर्थः ।

२३. उग्रन्तस्तानि धीमहीत्येकां सामिधेनीं चिद्वक्षार्थं यमुमुञ्च  
देवेद्भ इत्यादि ब्रूयात् ।

२४. बर्हिर्वर्जिताग्रयाजानिद्धा ततः आ नो अग्ने त्वं सोममित्ये-  
तावाग्नभागौ । जीवनवन्ताविति मन्त्रा आयुष्कामस्य सार्वकामिक्यार्था ।

२५. इत्तां नेति सिद्धे उपह्वयेति वचनमोष्टाञ्जनप्रयोगार्थम् ।  
प्राश्रन्तीति सिद्धात्कदेहो मा भूत् ।

२६. भागानवघ्रायोष्कन्ति । उत्तरेलायामण्वेवमेव । भाग-  
त्वाविशेषात् । वज्रवचनं पूर्वकारिवशात् कदाचिद्वचनमपीति  
नियमार्थम् ।

२७. अनन्तरमध्वर्युर्यजमानो वा पिष्टम्भ उदकादि ददाति ।  
तस्मिन्दत्ते मार्जनम् । तथैव श्रुतत्वात् ।

## १७.

१. यत्र सर्वे दक्षिणाग्निः प्रणीयते तत्र दैवरक्ताः किंशुकाः ।  
भागश्वेदया विष्टेत्येवमादिकं मन्त्रं जपन्त उत्तरेणान्वाहार्यपचनं  
गत्वा । कथम् । माहाहविषीं वेदिमयेण ततः मध्येनावृत्त्यापरेण  
गार्हपत्यं यजमानसंचरेण प्राङ्गताहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

२. सुमंदृशं वा वधं पक्लिः प्राचम्यात् । अचन्नमीमदन्त  
उपोयु श्मण्णही गिरः । एताभिराहवनीयमुपस्थाय । आहवनीयश्चात्र  
महाहविषः । यत्पुनराहवनीयप्रेक्षणं प्राचक्षिप्तहोमश्च तत्परिमितस्यै  
ऽग्नौ । कुतः । दक्षिणाग्निराहवनीयवदिति कात्यायनवचनात् ।

३. मनो आ ऊवामह इत्यादिना ह्येन दक्षिणाग्निमुपतिष्ठन्ते ।  
उपन्यासाभावः सर्वप्रणयने । समाप्ते पुनरानीतो ऽग्नौ दक्षिणाग्नि-  
र्भविष्यतीति चेत् । नत्यम् । तावदवावाहवनीय एव ।

४. आ त एतु मनः पुनरित्यस्याः स्थाने आ म एतु मनः पुन-  
रिति ब्रूयुः ।

५. अग्निं तं मन्त्रे यो वसुरित्यादिना ह्येन । अग्ने त्वं नो  
अन्नम इति च द्वैपदेन ह्येन गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इति वाक्यशेषः ।

६. तच्चतुर्द्वैहितं शुक्लमुष्णरदित्येतयादित्यमुपतिष्ठन्ते । अथ  
यत्प्राह उपनिष्कम्यादित्यमुपतिष्ठन्त इति (कौ० ब्र० ४.७) श्रुतेः ।

८. देवं बर्हिर्नरिति वर्जयित्वा अनुयाजौ यजेत् । अथ यत्रया-  
जानुयाजेभ्यो बर्हिर्नन्ता उत्सृजन्तीति (कौ० ब्र० ५.७) श्रुतेः ।

८. नामनी यजमानस्याभिव्याद्यत्येति चोदकप्राप्तस्य प्रतिषेधः ।  
अथ यत्सूक्तवाके यजमानस्य नाम न गृह्णातीति (५.७) श्रुतेः ।

८. शंखनैवेयमिष्टिर्भवति । अथ यत्पक्षीमंथाजैर्म चरन्तीति  
श्रुतेः ।

१०. जुहोतिममुदायस्यम्बका इति ! ताम्भंस्याय ततो मैवस्यहः  
अथ यदुदस्यः पर्येत्यम्बकेचरन्तीति श्रुतेः । ब्रह्मन्तार्थं उपदेशः ।  
पाकयज्ञोऽयम् । मैवस्यहरिति हविरुपदेशादयमेधे नैतद्देवताः पशुः ।

११. वागब्धो विकल्पार्थः । अदितये वा चरुर्भवति । अथ  
यदन्त इद्रेष्टा यजत इति श्रुतेः ।

१२. मित्रस्य चर्यणीधृतो मित्रस्य पुरोनुवाक्या । महां  
आदित्यो नममोपसद्यो धान्या । ननु अदित्या अयेते कस्मात्  
भवतः । वैलक्ष्ण्यनिर्देशात् । एकत्र तद्धितः एकत्र चतुर्थी ।

१२. मंक्षितायां चरुहविरिष्टां पौष्णमासं पर्वं भवत्येवमेव  
श्रुतत्वात् ।

## १८.

१. शुनामीर्यमिति चतुर्थस्य चातुर्मास्यपर्वणो नामधेयम् । तत्र  
विधिं वक्ष्याम इति वाक्यगोचः ।

२. पौष्णपर्यन्तानि वैश्वदेविकानि वैश्वदेवधर्मकाणि हवींषि  
भवन्ति ।

३. शुनासीर्यः पुरोस्तामः । वायव्यं पयः । पयोवचनं वाज्या-  
पुरोनुवाक्योर्नियमार्यम् । सौर्यं एककपान्नः ।

४. शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनासीरीयस्य पुरोनुवाक्यां ।  
शुनं नः फास्ता विरुपन्तु भूमिं याज्या ।

५. तव धायदृतस्यते वायोः पयोहविषि पुरोनुवाक्या । अन्न-  
यवदृष्टवांसो मधूनि याज्या<sup>१</sup> ।

६. तरणिर्विन्दर्गतः सौर्यस्य पुरोनुवाक्या । दिवो हस्य  
उरुषवा उदेतु याज्या । इतिकरणाच्चैते वपायाः ।

७. सौर्यो याग उपांशु कर्तव्यः ।

८. शुक्रो ज्यो दक्षिणा भवति । अथ यच्छेता दक्षिणेति श्रुतेः ।

९. श्वेत एव । यद्ययं श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति  
श्रुतपथे ।

१०. आयोगो युगं बलीवर्दाभ्यां सञ्चितमुच्यते । ते आयोगा  
वाद्यश्चक्षिन् सौरे तद्वादशायोगम् । सौरं हस्तमुच्यते । सा वा  
दक्षिणा भवति । दिवांशन्दाश्च चतुर्विंशतिरपि गावः श्वेताः ।

११. समानमन्यद्वैश्वदेवेनेति प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

१२. अग्निमन्त्रनादि ।

१३. अमथ्यमाने तद्यौ प्राप्तमपि वैश्वदेविकं तन्त्रं न भवति ।  
किं तु पौर्णमासं भवति । कुतः । न मन्यमथ्यं पञ्च प्रयाजा  
भवन्ति चयोऽनुयाजा इति श्रुतपथे । स्रश्रुतिश्च यद्यु न मथ्यते  
पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति । ननु एवं श्रूयमाणे पाचदशं प्राप्नोति ।

नेत्युच्यते । एवं श्रुतायामेवोदवसानीयायां पौर्णमासीविकारवचना-  
त्प्राप्तदृश्यं यथा तद्वदिहापि । अध्वर्युवशान्तु सहापि मन्यनेन पौर्णमा-  
समेतत्तन्त्रम् । दक्षिणा तु सोदकप्राप्तापि विशेषश्रुतया बाध्यत एव ।

१४. अध्वर्युवशात्पक्षे शुनासीराविन्द्रवन्तौ तथोरियं पुरोनु-  
वाक्या ।

१५. याज्या ।

१६. इन्द्राय वा शुनासीराय कात्यायने । तस्येन्द्रस्य शुना-  
सीरस्येयं पुरोनुवाक्या ।

१७. याज्या ।

१८. शुनं जवेम मघवानमिन्द्रं इन्द्रस्य शुनस्य पक्षे इविः ।  
केषां चिदध्वर्यूणां तदग्नादियमिन्द्रस्य शुनस्य पुरोनुवाक्या । अस्या-  
यन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो याज्या ।

१९. साकमेधाख्यं पर्वं परिसमाप्य तस्मिन्नेव विहारे शुना-  
सीर्यं पर्वं कार्यम् । ननु अन्वत्तगद्वात्तस्मिन्नेव क्षण इत्येतत्स्थिति  
न तु तस्मिन्नेव विहार इति । उच्यते । सिद्धं वैजवापकादचनात्प्राक्  
पौर्णमासात्सिद्धो ऽधिकार इति । तत्र पच्यते । प्राक् पौर्णमासात्  
शुनासीर्यम् । अतस्तस्मिन्नेव विहार इति सिद्धम् । पशुमस्तु धूपो  
ऽपि स एवाविशेषात् ।

२०. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । शुनासीर्यस्य माय्यां वा करणम् ।  
पौर्णमासीग्रहणान्मुखामुख्ययोरनियमः ।

२१. सोमेनाग्निष्टोमेन । उत्सर्गो अतोऽभ्युपगमः । अयं तावत्प्र-  
थमः कल्पः । तदभावे पशुना दद्याद्वा । तुल्यो विकल्पः । एव-



मेवाश्वलायनवचनात् । ननु कथमेतत् ज्ञायते । अग्निष्टोमेनेति । प्रत्यवरनेहणीयः सौमिकानामुत्सर्गः । तत्र संकल्पविकृतस्योपदेशात् । ऐकाहिकमनादेश इति वचनात् । अग्निष्टोमेनाग्नेयेन पशुनाग्नेष्वे-  
त्येति शाखान्तरात् ।

२२. सांवत्सरिकाणि चातुर्मास्यान्युक्तानि सश्रुतिपाठक्रमे-  
णैव । पञ्चवर्षप्रयोगाणि शाखान्तरीयाणि । तेषु वैश्वदेवात्पूर्वेषुः  
शुनासीर्यमपरेद्युर्वैश्वदेवं भवति । आरस्यमानसंयोगाद्वैश्वानरीय-  
पार्जन्या<sup>१</sup> आदावेवान्तत एवोत्सर्गः ।

### १८.

१. विधिः कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपादकः शब्दः । तत्प्रतिपादितस्य  
कर्तव्यो अपराधे भेषे प्रायश्चित्तं भवति । अथ यत्प्रायश्चित्तप्रतिनि-  
धौ कुर्वन्ति यदाहुतीर्जुहुतीति शुनासीर्योदनम्भरं श्रुत्वात्  
तेनैव क्रमेण सूचितम् । लक्षणसूत्रमेतत्पूर्वकार्यकस्यापि करणार्थम् ।  
ब्रह्मण यानि होतव्यानि तान्येवाचोच्यन्ते । अन्यच्च यथाधिकारं  
कर्तव्यवक्ष्या । ततश्चाग्निहोमहोमे तत्कर्तव्यं । शुलगवपठितानि  
अनेकपशूयानि<sup>२</sup> । अयोदशाध्यायविहितानि होतुरेवेति वृद्ध-  
संप्रदायः । सश्रुतौ ब्रह्मणस्तत्र होमवचनात् ।

२. प्रायश्चित्तं प्राकृतमेव । तच्चेष्टिपशुधोमदर्विहोमानां विध्य-  
पराधर्जं नैमित्तिकमङ्गम् । तस्य यथाचोदितस्यासंभवा<sup>३</sup> ऽयंजोषः

१ C चारिहमा । २ C has मावायस्यैति instead । ३ A C (see. b)  
•राधे जाते निमित्तः ।

कर्तृद्रव्यकालाभावलक्षणस्तत्र प्रतिनिधिर्भवति । आनुकल्पिको विधि-  
र्भवतीत्यर्थः । तद्यथा । सर्वप्रायश्चित्तं सर्वैः प्रत्यक्षविहितैः सह विक-  
ल्पेनापि भवति । तुल्यत्वात् । न चायं<sup>१</sup> द्रव्य एव नियमः प्रतिनि-  
धिरिति<sup>२</sup> । कुतः । एष प्रतिनिधीनां धर्म इत्यविशेषवचनात् ।  
अतश्चाभावविकल्पाः प्रतिनिधिशब्देनेहोच्यन्ते । तद्यथा<sup>३</sup> । प्रायश्चि-  
त्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादित्याश्रयायनस्य ।  
यान्यापुरोनुवाक्याभ्यामृग्भ्यामिति चरकाणाम् । तथा च स्मृतिः ।

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदंब्दपर्यन्ते ।

क्षुप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ॥ (मनु ११. २०.)

३. असंयुज्यविधानात्सिद्धे<sup>४</sup> संज्ञार्थं वचनम् । सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञे  
आहुतौ इत्यभिप्रायः । महाव्याहृतिमवप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमि-  
त्येवमाद्यर्थमदोषेष्वपि संज्ञाकरणम् । आहुतौ इति लिङ्गसिद्धे  
वचनं परिसङ्ख्यार्थम् । आहुतौ एव केवले । नान्यदाधाराधारादुप-  
कारकमङ्गम् । परिसमूहनादि तु संनिपत्योपकारकं भवत्येव । मनु  
ज्ञास्या<sup>५</sup> विशेषः । उच्यते । गार्ह्याणां कर्मणां कालातिक्रमादिभेषः<sup>६</sup>  
प्रतिश्रुतस्तन्नाद्वहिः । अन्तस्तन्नेषु<sup>७</sup> तु गार्ह्याणु श्रौतेषु वा होममाचम ।  
परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्रा इति कात्यायनवचनन्यायात् । मनु  
श्रौतविष्णुपदेशो गार्ह्यं संभवं भवति<sup>८</sup> । गार्ह्यं च परिसमूहनादि  
श्रौते इत्येतत्कथं लभ्यते । न्यायसूत्रप्रणयनादृद्धमंप्रदायाच्च । तत  
स्त्वभिधानारण्यकयोरप्येतत्समानम् ।

१ B न मयायं । २ B नियमाः A नियमः । ३ C ins अपि वा । ४ B विधी-  
यमानात् । ५ C नम कस्य विषयः । ६ A ०क्षेपप्रति B C ०क्षेप । प्रतिश्रुतम् ।  
७ B अतश्च । ८ A om ०भवन् ।

४. आहवनीयो ऽग्निराधारः सर्वाङ्गतीनां न केवलं प्रायश्चित्ता-  
ङ्गतीनामेवेति सर्वग्रहणम् । परिभाषासूत्रमेतत् । एवं चेत् प्रथमा-  
ध्यायादौ सूत्रमेतद्युज्यते । नेति ब्रूमः । सार्वयज्ञिकमिति तत्र  
वचनादाहिताग्नेराहवनीय एव पाकयज्ञाङ्गतयो मा भवन्नितीह  
सूचितम् । आहवनीय इति प्रथमाभिर्देशाद्यो यवाहवनीयः स्नाना-  
पत्न्या वचनेन वा तत्संबन्धा एव प्रायश्चित्ताङ्गतयो ऽपि कर्तव्या  
इत्येतत् सिद्धं भवति ।

५. चण्डः सर्वग्रहणानुकर्षणार्थः । सर्वाङ्गतीनां होमपात्रं  
जुहोर्भवति । ननु पाकयज्ञेषु कथम् । उच्यते । को ऽत्र विशेषः ।  
स्मार्ता जुहोतयः पाकयज्ञा उच्यन्ते । तेन सर्वाङ्गतीनामित्युच्यमानं  
जुहोतिषामाभ्यान्तत्रापि भवत्येव । यत्र त्वग्निविशेषस्य पात्रविशेषस्य  
वा स्मरणमस्ति तत्र तदेव भवति । तद्यथा ।

कर्म स्मार्ते विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृह्ये ।

दायकास्मादृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

इति याज्ञवल्क्ये (१, ८७) । तथा च गृह्ये । सुवः पाचमाभ्या-  
ङ्गतिषु । ननु कथं ज्ञायते आग्याङ्गतिस्थिति । उच्यते । आग्ये  
हविषि सव्ये पाणौ ये कुशास्तान् दक्षिणेनाग्रे संगृह्य मूले सव्येन  
तेषामग्रं सुवे समनक्ति मथ्यमाज्यस्त्रास्यां मूखं चेति सुवस्याभ्याङ्ग-  
तिषु दर्शनात् । अथ चेत् स्त्रासौपाकेषु सुच्यतं मध्यं सुवे मूलमाज्य-  
स्त्रास्यामिति विशेषदर्शनादाभ्याङ्गतिषु सुवः पाचमित्यवगम्यते ।  
ननु पूर्णाङ्गतिहोमो ऽग्निहोत्रहोमो ऽपि वा स्त्रासौपाकमेवेत्याययक-  
चहः मूलमवस्य पाकयज्ञधर्मकाशेषु वै सव्येणाभ्याङ्गतीरिति नियमात्

प्रायश्चित्तानि पार्वणवत् सुवेण प्राप्नुवन्ति । सत्यम् । तदपवादार्थ-  
मेव सूत्रमारब्धम् । इह सूत्रपठितानां जुह्वश्च पात्रमिति । परि-  
धिकर्मणि तु पाकयज्ञधर्मके प्राप्तस्य सुवस्य वारणेन सुवेणेति  
पुनर्ग्रहणात्प्रायश्चित्तहोमेऽपि जुह्वनं भवति । पिण्डपितृयज्ञे  
जुह्वरेव दर्शाङ्गत्वात् । एतेनैव धर्मेणानाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञ  
इत्येतावन्मात्रातिदेशादनाहिताग्नेः प्रायश्चित्ताङ्गतिषु, सुव एव  
पात्रं धर्मवचनात् । पूर्णाङ्गतिषु सर्वत्र सुचा पूर्णया चतुर्गृहीत-  
माज्येनोपायेन संपाद्य जुहुयात् । कुत एतत् । तन्त्रान्तरे  
दर्शनात् ।

६. चतुर्गृहीतमाज्यं प्रायश्चित्तेषु जुहुयाद्दोषमिति नियमः ।  
कुतः । श्रुतेः । प्रायश्चित्तवचनमधिकारार्थम् ।

७. अनन्तरमवहितं दोषादपराधात्प्रायश्चित्तम् । कुतः ।  
यस्मादनिर्हतदोषेण सहोत्तरस्य संबन्धो नास्ति । क्रमकोपपरिहारार्थो  
होतुः । दोषवचनाद्भवद्विज्ञातस्यापि दोषनिर्घातो युक्तः । अतश्च  
ग्रहणादुपवचने समाप्य प्रवृत्तस्य चाङ्गकर्मणोऽन्ते प्रायश्चित्तहोमः ।  
प्रवृत्तिनिषेधात् ।

८. दोषविशेषे मन्त्रविशेषेणैव साक्षाद्विहितं स्वशाखायामन्यत्र  
चास्ति । तत्र तस्मिन्नुभे कुर्यात् । के उभे । किं शाखान्तरीयं च स्वशा-  
खोत्थितं च । नेत्युच्यते । सर्वप्रायश्चित्तम् चाधिकारिकं च । विशेषा-  
धिकारविहितमाधिकारिकम् । तत्त्वात् ततः सर्वप्रायश्चित्तम् । सूत्रे

तु सर्वप्रायश्चित्तस्य पूर्वपाठादगंभवे सर्वप्रायश्चित्तेनापि दोषोपपातः ।  
द्विचशब्दाद्धोमप्रायश्चित्त एव समुच्चयो नेतरस्मिन् ।

८. यस्य प्रमादादुद्धरणार्थं आहवनीये अनुद्धृते आदित्यो  
ऽभ्यस्तमियात् सो ऽग्नेन याज्ञिकेन ब्राह्मणेन श्रीचिषपुत्रेणोद्धरणं  
कारयेत् । तस्य च कुर्वतः सुवर्णं दर्भप्रबद्धमशतो नयेयुस्त्वैर्वर्षिकाः  
परिचारकाः । रजतमभ्युदिते । अन्यत्पूर्ववत् । उद्धरणकर्त्तव्यो देवः ।  
ग्राखान्तरात् ।

१०. यद्यग्निहोचहोमार्थमुद्धृत आहवनीयो ऽनुगच्छेत् ततो  
गार्हपत्यादुद्धरणं मन्त्रेण कृत्वा तन्मन्त्रेवोद्धरणे तत्काल एवाग्नये  
ज्योतिभते दष्टिं कुर्यात् । ग्राखान्तरश्रुतेः । यस्याहवनीय उद्धृतो  
ऽग्निहोच उपयायासो ऽग्नये ज्योतिभते ऽष्टाकपालं निर्वपेदिति ।  
ननु पौर्णमास्याममावास्यायां वा कथ्यमाणायां ज्योतिभत्यां चोदको  
ऽनुग्रहकतो भवति । किमर्थे निमित्तादगन्तरं क्रियते । उच्यते ।  
नत्यमेव यदि इयमभ्युत्पत्त्यर्था न स्यात् । अभ्युत्पत्त्यर्था तु ज्योति-  
भती । तस्मान्तन्मन्त्रेव काले कर्तव्येति । प्रायज्ञिके तु दर्शपूर्ण-  
मासार्थं उद्धृत उद्धरणकाले ऽप्यनुगते ज्योतिभती न कर्तव्या । कुतः ।  
प्रायज्ञिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वादिति न्यायात् । नित्यधृते  
ऽप्यनुगते न ज्योतिभती । पुरुषार्थत्वाच्चित्यधारणस्य । तथा  
कैमिनिः । धारणे च परार्थत्वादित्याह ।

११. उदमे शुचयस्तवाग्नेर्ज्योतिभतः पुरोनुवाक्या । वि ज्योतिषा  
वृषता भात्यग्निर्वाक्या ।

१२. अभ्यस्तमिते ऽभ्युदिते च प्रकरणात् । गार्हपत्ये ऽनुगते पूर्वमुद्धृतमाहवनीयं गार्हपत्यत्वेनाध्यवसाय दक्षिणाग्निमण्यपतो नीत्वा आहवनीयं विना मन्त्रेणान्यं प्रणीयाग्निहोत्रं जुहुयात् । होमः प्राप्त एवानूद्यते प्रायश्चित्तहोमप्रतिषेधार्थम् । होमार्थमेव गार्हपत्याध्यवसानम् । ततः परिसमाप्ते होमे ऽन्यस्य मन्यनम् । जुहुयादिति वचनादिष्वर्थे विहारे नैतद्भवति । तत्र मन्यनं कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा गार्हपत्यस्य स्थापनं कार्यम् । अथ यदि गार्हपत्यो ऽनुगच्छेदरणी वाव स गच्छत्यरणिभ्यां हि स आहतो भवतीति शतपथ-श्रुतेः ।

१३. अयमपरः पद्यः । आहवनीयं समारोहोत्तरतः स्थित्वा निर्मथ्य गार्हपत्यमाहवनीयं प्रणीय दक्षिणाग्निं च विहृत्य तत्र होममध्यवहेत् । परिसमापयेदित्यर्थः । कथं चासौ परिसमापितो भवति । यदि सायं तर्हि प्रातस्तनो ऽपि होमस्तत्रैव क्रियते । प्रातश्चेन्निमित्तं प्रातस्तन एव केवलो होमः । परिसमाप्ते प्रातस्तने होमे ततः समारोथाग्नीमरण्यानिर्मथ्य चिरंतनेभ्यो ऽग्निस्थानेभ्यो भस्मोद्धरणं कृत्वापलिप्य गार्हपत्यमुपस्थापयेत् । तथा च शतपथः । रत्नमेव कुर्यादरक्षोरग्नीन्समारोहोदङ्कुद्वसाय निर्मथ्य जुहुदसेत्तथाह न कां चन धरिचर्वा करोति नवावसान उ अस्याभितोराधं ऊतं भवति (शतपथम् ० १२-४. ३-१०.) ।

१४. उभयोर्गार्हपत्याहवनीययोरभ्यस्तमितयोरभ्युदितयोर्वा-

१ A तत्र गार्हपत्यस्य मन्त्रं कृत्वा संस्थाप्याहवनीये जुहुयात् प्रायश्चित्तम् अथ C (in marg.) स्थापनं कार्य instead of मन्त्रं कार्यं of B C.

न्यतरस्मिन् सन्धाकाले गार्हपत्योष्णं कमधरारणिं कृत्वा उत्तरारणां  
मन्यनं कुर्यात् । एवमेव शास्त्रान्तरे श्रुतत्वात् ।

१५. अथ चेद्गार्हपत्योष्णं मन्यनयोग्यं न विद्यते ततो ऽरणीं  
गार्हपत्यभस्मना संस्पृश्याद् गार्हपत्यं भयित्वा विहृत्याग्नये तपस्वते जन-  
हते पावकवत्गुणयेष्टिं कृत्वा ततो होमः ।

१६. पुरोनुवाक्या ।

१७. इति याव्या । पुनरेतच्छ्रुत्यन्तरम् । यस्योभावनुगता-  
वादित्यो ऽभिनिष्कोषेदभ्युदित्यादां पुनराधानमेव तत्र प्रायश्चित्ति-  
रिति वचनसामर्थ्यात्तेन सह विकल्पः । वक्ष्यमाणसूत्रोक्तो वा  
तस्यापि विषय इति ।

१८. इत्येवंप्रकार एवान्यभावे सायमभ्यस्तमितयोरनुगतयो-  
स्तदवस्थयोः प्रातरभ्युदितयोः प्रायश्चित्तमुच्यते । किं तत् । अन्धा-  
धेयेनोत्पादयेत् । अनन्तरमेव । न वक्षन्ताद्यपेक्षेत । तथा अभ्यस्त-  
मितयोरिति निमित्तान्तरम् । प्रातर्होमकाले ऽनुगतयोरभ्युदित-  
योस्तदवस्थयोरेवाभ्यस्तमितयोरन्धाधेयमेव तत्र प्रायश्चित्तम् । तथा  
अनुगमादन्त्येन कारणेन नष्टयोर्दस्युभिरदर्शयं शीतयोरनुपलभ्यमा-  
नयोर्महता वा भयेन पुनराधानाप्राप्तयोरन्धाधेयमेव प्रायश्चित्तम् ।  
के चिदध्याहारेण सूत्रावयवं वर्णयन्ति । अन्धेन वा कारणेनोत्पन्न-  
योर्नष्टयोरिति कारणशब्दमध्याहारं कृत्वा । अरणीं एकं कारणं  
प्रतिज्ञमेव । अन्यत्कारणमुपावरोहणमन्तः । उपावरोह जातवेदः  
इति । तत्र श्रौतिके ग्रानुपावरोहणे कृते प्राक् समारोपादनुगम-

योरन्याधेयमेव प्रायश्चित्तम् । द्विवचनमत्राविवक्षितम् । अन्यभाव-  
मात्रं विवक्षितमिति ।

२०.

१. उपसृष्टा सवस्रीकृता यद्यग्निहोत्री धेनुरा दोहनिष्पत्ते-  
र्वाग्नेत ततः सूयवसाङ्गवती हि भूया इत्यनेन मन्त्रेण ग्राममुष्टिं  
तस्यै दद्यात् । तदाङ्ग्यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाग्नेत किं तत्र  
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्वाम्वाच्छिद्य ग्रामयेदेतदेव तत्र कर्मेति  
ग्रतपथे ।

२. यद्युपसृष्टैवोपविशेत्तत आर्द्रदण्डप्रहारेणोत्थापयेत् । यस्मा-  
द्भीषेत्येवमादिना मौल्लुष इत्येवमन्तेन मन्त्रेण उत्थाप्य च । उद-  
स्याद्देव्यदितिरित्येवमादिना वरुणाय चेत्येवमन्तेन मन्त्रेण तामेवानु-  
मन्त्रयेत् ।

३. अथवा येयमुपविष्टा तामुत्थाप्यादुग्धां देष्ट्याय ब्राह्मणाय  
दद्यात् । अर्थादनृत्तिजे । ऋत्विक् तु नैव देव्यो ऽनाचारात् । तथा  
च जैमिनिः । देव्यो वा चोदनादित्याह ।

४. इविरेव संस्कृतं होमार्थं द्रव्यम् । तस्मिन् भूमौ पतित इदं  
प्रायश्चित्तम् । अच्चायं वो मरुतः श्लोक एतु एतयर्था । तथा  
ययोरोजमेत्यादिना पूर्वहतावित्यन्तेन अङ्गिरूपनिनीचाम्नायेत्यर्थः ।  
ततो ऽस्नानधितेत्यादिना अङ्गित्यन्तेन स्कन्धमनुमन्त्रयेत् ।

५. यद् ब्राह्मणो भोज्याभोज्यनिन्दकः साधुकारी न भवयेदेत-



दुष्टस्य लक्षणम् । अनेन दुष्टमध्यवस्थेनान्येन । लक्षणपक्षकात्वेनको-  
टावपक्षस्य हविषो न मृत्प्रवेपेण शुद्धिः । \*

६. तस्य दुष्टस्य प्रतिपत्तिमन्त्रपेक्षस्यापि प्रवेप इत्यर्थः ।

७. दुष्टादन्यस्मिन्नदुष्टे शेषे विद्यमाने प्रयोजनसमर्थे तेन समा-  
पनं कार्यम् ।

८. यत्र तु मध्यादवधति पूर्वाधादवधतीत्यादिवचनं तत्र मन्त्र-  
पूर्वाधादिनाग्रदोषापहारे शेषस्य निष्प्रयोजनत्वादभाव एव । अतस्त-  
वान्यदुत्पादयेन्मध्यपूर्वाधाद्यर्थतात्संस्काराणाम्<sup>१</sup> ।

९. प्रकान्तश्रुतद्रव्यापहारे तज्जातीयासंभवे यद्रूपतो रसतश्च  
सामान्यतमं तत्कार्यत्वमं च मन्येत तत्प्रतिनिदिध्यात् । कुतः । याग-  
चोदनयैव द्रव्यस्य प्राप्तिनामिधममात्रं व्रीक्षादिश्रुतयः । न च निष्प्र-  
मानुरोधेन प्रधानकर्मणो हानिर्युक्ता तस्मात्प्रतिनिधिनापि प्रकान्तं  
परिचमापयितव्यम् ।

१०. वाचनिकानामपि प्रतिनिधीनां एव एव धर्मा यः पूर्व-  
रूपोक्तस्ततो नेदिष्टिनो यजमानधर्माः । तथाच कात्यायनः । स  
तद्गर्भकर्मयोगादिति ।

११. अयं चापरः प्रतिनिधिधर्मः । अविकारः अनूहः शब्दा-  
नाम् । श्रुतद्रव्याभिधायिनां शब्देनाभिधानं न प्रतिनिधिद्रव्याभि-  
धायिनाम् । तच्चया । कृताभावे मेव उपादीयमाने होता यच्चद-  
ष्टीधोमौ कृतागच्छेत्येव म्रूयात् । मन्वेवमनभिधामात्मन्प्रयोगानर्थक्यं  
स्यात् । उच्यते । तद्धि प्रतिनिधिद्रव्यं श्रुतद्रव्यबुद्धौ उपादीयते ।

न द्रव्यान्तरवृद्ध्या । ऊहस्य क्रियमाणो द्रव्यान्तरवृद्धिं जनयेत्तस्माद-  
विकारः शब्दानाम् ।

१२. अप्रतदेवतं यावद्देवतामुद्दिश्य न प्रक्षिप्तं तादृशे दुष्टे  
हौत्रस्यानावृत्तिः । किं कारणम् । असंस्पर्शितत्वात् । प्रोक्षणादेस्तु  
संस्कारस्यावृत्तिर्भवति । सांनिपातिकत्वात् । अत उच्यते । अन्यद्वि-  
संस्कृत्य प्रयच्छेद्देवतायां इति ।

१३. प्रक्षिप्तावदानश्रेयं यदि दुष्टं स्यात्ततस्तस्मिन्प्रतदोषे सति  
हविरन्तरस्यानावृत्तिः । अनुत्पादनमित्यर्थः । प्रधानार्थं हि हवि-  
रुत्पाद्यते न गुणार्थमतः श्रेयभाजां स्विष्टकृदादीनां लोपो भवति ।

१४. यत्परं कार्यमारादुपकारकं न प्रतिपत्तिकर्म तदाज्येन  
कर्तव्यम् । तद्यथा निष्काषहोम उच्यते । १ पयसाग्निहोत्राद्यन्ता प्रव-  
र्ग्यश्रेयहोम इत्येवमादीन्युदाहरणानि । यत्पुनः पुरुषार्थं यथा  
हविरुच्छिष्टाशनो हविःश्रेयमच इति तत्र प्रतिनिधिर्युक्तः । समाग्निः  
श्रेयसीति ह स्माह कौषीतकिरिति ( ८. ८ ) श्रुतेः ।

१५. चोदिताभ्यो या अन्यास्तासु देवतास्विष्टासु अज्ञानाद्वा  
दुष्टद्रव्येणैष्टासु अपरिसमाप्ते तन्ने प्रदानमावर्तते । पुरोनुवाक्या  
प्रैषो याज्या च । प्रदीयते अनेनेति प्रदामम् ।

१६. अश्रेषे तन्ने सकला इष्टिरावर्तते दुष्टादुष्टसमुदाये ऽप्या-  
वृत्तिः श्रुतत्वात् ।

१ A पयसा अग्निहोत्राद्यन्ताप्रवर्ग्ये C पयसा यज्ञो ऽग्निहोत्राद्यन्ताप्रवर्ग्ये, sec. h.  
del. यज्ञो B पयसायज्ञोऽग्निहोत्राद्यन्ता ।

१७. यो यस्योपकरोति स तस्य गुण उच्यते । यथा उद्धरणमन्त्रो ऽग्नेः । अवद्योतनादयश्च संस्कारा हविषः । तत्र प्रमादादुद्धरणमन्त्रस्य लोपे उद्धरणस्यावृत्तिर्न भवति । अवद्योतनादीनां च प्रमादादकरणे ऽन्यस्य हविषः युनःक्रिया न भवति । कुतः । संनिपातप्रधानत्वात् । संनिपतन्ति यस्मिन्गुणाः स संनिपातस्तस्य प्रधानत्वादनावृत्तिः । प्रधानवग्रवर्तिनो हि गुणाः । न गुणवग्रवर्ति प्रधानम् । ननु सर्व एव धर्माः प्रकरणात्प्रधानात्पूर्वप्रयुक्तास्ततश्चावद्योतनादयस्तादर्थ्येन कस्माच्च क्रियन्ते । उच्यते । संनिपात्य हि ते प्रधानस्योपकुर्वन्ति । नान्यथेति ।

१८. यच्च मन्त्रेणाहुतिरुक्ता यथा प्रजापत इति चतुर्थीति सा प्रमादात्प्रजापतये स्वाहेति हुतां प्रजापते न त्वदिति मन्त्रो न प्रयुक्तः । कश्चित्प्रदानं चाव्यापुरोनुवाक्याभ्यां विना प्रत्तम् । तच्च पञ्चान्मन्त्रः प्रयोक्तव्यो न प्रयोक्तव्य इति मंदेह आह । मन्त्रं नानुजपेत् । कुतः । अभिधानसंस्कारद्वारेण स्मरयन्त उक्ता मन्त्रा उपकुर्वन्ति । अतिजान्तश्च स कावस्तस्मात्प्रानुजपेत् ।

१९. अनुजपेन्मन्त्रमित्येवं जातृकर्यं आचार्यो मन्यते । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् । उभयथा श्रुतेः । प्रयोगनिधमाददृष्टम् ।

२०. चोदिताभ्यो वा अन्यास्ताभ्यो हविर्ग्रहणे ह्यते ऽन्यासु वा आवाहितासु न ग्रहणं नावाहनं चाङ्गीकुर्यात् । किं तर्हि चोदिताभ्यः प्रयच्छेत् । कुतः । चोदितायाः प्राधान्यात् । यास्तावाहिता हविर्ग्रहणे वा भ्याम्वा संकीर्तितास्ता आन्वेन यजेत् । अत्यन्तरात् ।

२१.

१. दृष्टयो दर्शपूर्णमासाद्याः । पशुवन्धा अग्नीषोमीयप्रभृतयः । ब्रह्मवचनं पशुवन्धानामनेकप्रकारत्वात् । सोमे चेति जातावेकवचनं । एतेषु प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोति । कुतः । एतेष्वेव ब्रह्मणो वरणं लिङ्गात् । तदाहुः किंविदं किंछन्दसं ब्रह्माणं वृणीतेत्यध्वर्युमित्येके स परिक्रमाणां चेत्रज्ञो भवतीति । छन्दोगमित्येके तथा हास्यं त्रिभिर्वेदैर्हविर्यज्ञाः संस्क्रियन्त इति । प्रायश्चित्तं ब्रह्मा जुहोतीत्येतदपि श्रुतेरेव । यद्वै यज्ञस्य स्वस्तिनं वोस्वणं वा भवति ब्रह्मण एव तन्नाजस्तस्य चय्या विद्यया भिषज्यतीति (कौ० ब्र० ६. ११. १२) ।

२. दृष्टिपशुवन्धेषु सोमे चेत्यनुवर्तते । चत्वेदविहिते कर्मणि यदि विध्यपराधो भवेद्भूः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहुयात् । अथ यद्युच्युस्वणं स्वाञ्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भूः स्वाहेति (६. १२) श्रुतेः ।

३. यदि यजुर्वेदविहितकर्मसंबन्धी विध्यपराधः स्यात्ततो भुवः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेण प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयादन्वाहार्यपचने ऽग्नौ ।

४. सोमे तु वितत आध्वर्यवे भेष आग्नीध्रीये जुहुयात् । अथ यदि यजुष्युस्वणं स्वाञ्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा न्वाहार्यपचने प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात् हविर्यज्ञ आग्नीध्रीये मौम्ने ऽध्वरे भुवः स्वाहेति (कौ० ब्र० ६. १२) श्रुतेः । प्रागाग्नीध्रोत्पत्तेर्दक्षिणाग्नौ । आहवनीय इत्यपरे ।

५. सामवेदविहिते कर्मणि चेद्विध्यपराधः स्यात्सः स्वाहेत्येतावता मन्त्रेणाहवनीये जुहुयात् । आहवनीयग्रहणं पूर्वयोराग्र-

ज्ञानितृत्त्यर्थम् । अथ यदि माम्युत्त्वं स्याच्चतुर्गृहीतमाख्यं गृही-  
त्वाहवनीये प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयात्स्वः स्वाहेति श्रुतेः ।

६. यव वेदविशेषत्वेन दोषो न विज्ञायते । यथा । यज्ञोप-  
वीतिना कर्तव्यं बहुशिक्षेन कर्तव्यमिति तस्यापराधे भर्भुवः स्वः  
स्वाहेत्येतावता मन्वेणाहवनीय एव जुहुयात् । आहवनीयः सर्वा-  
हुतीनामिति परिभाषितत्वात् । अथ यद्यविज्ञातमुत्त्वं स्याच्चतुर्गृ-  
हीतमाख्यं गृहीत्वाहवनीय एव प्रायश्चित्ताहुतिं जुहुयाद्भर्भुवः स्वः  
स्वाहेति श्रुतेः ।

७. उपस्थानासंभवे प्रतिनिधिरथम् । प्रायश्चित्तप्रतिनिध्नोः  
प्रकरणात् । यदि कथं चित्प्रवत्यस्यग्रीन्समीक्षत इत्येवमादिकं विधि-  
मकृत्वा प्रवासे भवति ततोऽनुपस्थाय प्रसर्गं ऽग्निभिः सह विद्योने  
प्रवासे इत्यर्थः । प्रतिदिग्मुपस्थानम् । यस्यां दिग्गग्निहोत्रगृहं  
तत्प्रत्यभिमुखः कुर्यात् ।

८. अग्नीनुपस्थानायाप्रसर्गं यथा प्रोथ्यायचित्युक्तं तथैव कुर्यात् ।  
प्रतिदिग्मुपस्थानायाप्रसर्गं प्रतिदिग्मेव कुर्यात् । तत इह सूचा-  
रम्भान्तृणापचयनमभिदाधाने न भवतोऽर्थकोपात् ।

९. समारोह्यमाण इत्यादिना समारोह्याप्रवासे सति न लौ-  
किक उपारोह्योपस्थानम् । किं तर्हि मन्थनं कृतोपस्थानं कुर्या-  
दिति वाक्यशेषः ।

१०. अनुपस्थाय प्रसर्गं । यथा गार्हपत्यस्तयोराहवनीयदक्षि-  
णाम्योरुपस्थानं तयारक्षोरपि प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

११. अहोमेन कारणेन अनिष्टथा वा निमित्तभूतथा प्रक्ति-

हीनो ऽपि कर्मभ्यो ऽग्रीचोत्सृजेत् । कर्मार्था अग्नयस्तदशक्तौ निः-  
प्रयोजनं धारणमिति कृत्वा कस्य चिदुत्सृष्ट्वा स्यात्तन्नित्यर्थं  
वचनम् ।

१२. अनुत्सृजन् किं कुर्यादित्याकाङ्क्षित आह । यदाक्रिया-  
ममर्थस्तदा कालातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा । तुशब्दाच्छा-  
खान्तरास्त्रातमपि । ततो ऽतीतानि कर्माणि प्रतिनिदध्यात् ।  
प्रतिनिधिञ्च शाखान्तरे विहितः । तद्यथा ।

चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सहदुजयते हविः ।

एका समित्सकृद्धोमो ऽर्धमासाय कल्पते ॥

तस्यायमेव विषयः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टा-  
चारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये तृतीये

ऽध्यायः समाप्तः ।

## अथ चतुर्थोऽध्यायः<sup>१</sup> ।

१.

उक्तानि प्राक्क्षौभिकानि कर्माणि । तेष्वेव याजमानं वक्तव्यम् । तदुच्यते ।

१. प्रत्यमिति वक्ष्यमाणनियमवद्भोजनाद्युच्यते<sup>२</sup> । तत्पक्षीयज-  
मानो चरतः । तयोर्हि याजमानमिति व्यापसिद्धत्वात् । तच्च  
भोजनस्य कालनियमं तावदाह ।

२. वत्सापाकरणमिति गोमिनां प्रसिद्धः कालोऽपराहः ।  
ततः प्राग्वक्ष्यमाणमश्रीयाताम् । किं पुनस्तद्रत्यमित्याकाङ्क्षित  
आह ।

३. उक्तेभ्यो यदन्यत्तद्रत्यम् । मांसादीन्यभत्यानि । तस्मादितेषां  
यथाविषयमुपभोगवर्जनम् । अन्यथाकरणेऽप्रत्यं वा चरित्वेति प्रात-  
पत्नीष्टिः । येन च द्रव्येण वक्ष्यमाणः स्यादिति प्राधान्येन यद्याग-  
साधनं तज्जानीयात् । यदन्यत्तद्रत्यं तदश्रीयात् । वक्ष्यमाण इति  
च भविष्यत्कालनिर्देशाद्यागात्पूर्वेषु प्रत्यक्षरणम् ।

२.

१. अग्न्यन्वाधानमिति नाम्ना कर्म शाखान्तरे प्रसिद्धम् । तदुच्यते । यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । न पत्न्या. सामर्थ्यात् । अग्नीन्विद्यत्य प्रादुष्कृत्य वा नित्यधारौ तानन्वादधाति समिधः । कथमेतत् ज्ञायते समिध इति । आदधातिशब्दात् । कैतत्कर्म । उच्यते । इष्टिपशुबन्धेषु । कः पुनरखेष्टिपशुबन्धाङ्गस्य कर्मणः<sup>१</sup> कालः । उच्यते । पूर्वेषु । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थो ऽर्थादिभक्तिर्विपरिणम्यते । इष्टिपशुबन्धेभ्यः पूर्वेषुरिति । उपदिष्टः कर्ता होमद्रव्यं कालश्च । विधिभिदानीमुपदिशति ।

२. आहवनीये ऽग्नौ महाव्याहृत्योत्तमया स्वरित्येतया समिधमादध्यात् । समिदाधानमन्त्राणां चेत्यन्ते स्वाहाकारः । महाव्याहृतयो विशिष्टक्रमाः सार्थवादाः व्यस्ताः समस्ता उक्ताः । ततः सूचकारस्य व्यवहारः ।

३. गार्हपत्ये ऽग्नौ प्रथमया महाव्याहृत्या समिधमादध्याहूरित्येतया ।

४. मध्यमया महाव्याहृत्या भुव इत्येतया दक्षिणाग्नौ समिधमादध्यात् ।

५. देवे चिखण्यग्निषु चशब्दात्समुचिताः<sup>२</sup> प्रत्येकं मन्त्रवत्या सह तूष्णीमादध्यात् ।

६. पूर्वोक्ताः समिधो नव । दशमौ समिधमाहवनीय आद-

१ A om. शब्दः । २ A •शब्दात्समिधन्ताः प्र० B •शब्दात्समुचिता C •शब्दात्समुचितशब्दाः प्र० ; in marg. समिदिनाः ।



धात् । समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिर्भुवःस्वरिति । एतत्पञ्चममन्व-  
न्वाधानम् ।

७. पश्चान्तरमेतदमन्वन्वाधानम् । महाव्याहृतीनां मन्त्राणां  
स्थाने तेनैवाग्निक्रमेण चतस्रश्चो विहव्यस्य ऋषेरेकदेशभृताः ।  
आधायक्रमेण प्रथमा प्रयोक्तव्या समिदाधानमन्त्रत्वेन । तद्यथा ।  
ममाग्ने वर्षा विहवेषु अस्त्वित्यनयाहवनीये समिदाधानम् । तत-  
स्तृष्णीं दे । मम देवा विहवे सन्तु सर्व इत्यादिकया गार्हपत्ये ।  
ततस्तृष्णीं दे । मयि देवा द्रविणमा यजन्तामित्येतया दक्षिणाग्नौ ।  
ततस्तृष्णीं दे । महां यजन्तु मम यानि इत्येत्यादिकया दशमी-  
नाहवनीये ।

८. यो विहव्यस्य श्रेपो देवैः धनुर्वीरु नः कृणोतेत्येवमादिकः  
यस्यैः सह खेलिकया विहव्यस्येत्युपनिर्देशात् तेन श्रेवेणाग्नीना-  
मुपस्थानं प्रकरणात् । एतत्कौषीतकमन्वन्वाधानम् । अपरः कश्यो  
ऽमन्वन्वाधानस्य उच्यते ।

९. अग्नौ नः शोशुषदघमित्येताः मन्त्राः । अग्ने नय सुपया राये  
अस्मानित्येका । यस्वा इदा कौरिणा मन्यमान इत्येका । त्वं नो  
अग्ने अधरादुदक्तादित्येका । एवमेता दश । एताभिर्वा दशभिरा-  
हवनीयादिषु पूर्वोक्तेन क्रमेण समन्विकालिस्तस्मिन् समिध  
आधाय दशम्याहवनीय आदध्यात् ।

१०. प्राग्रये वाचमीरयेति पञ्चकं सूक्तम् । इमं स्तोममर्हते  
जातवेदस इति षोडशकम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुपस्थानमग्नीनाम् ।  
आरुणमेतदमन्वन्वाधानम् ।

११. पूर्वोक्तेनैव क्रमेण दशापि समिधस्त्वष्णीमादध्यादित्येत-  
प्रागहोममन्यन्वाधानम् । आचार्यग्रहणं विकल्पार्थम् ।

१२. यत्पूर्वमुक्तं महाव्याहृतिभिरन्यन्वाधानं तत्पैङ्गं मतम् ।  
आचार्यग्रहणं कौर्त्यर्थम् ।

१३. विद्येन यदुक्तमन्यन्वाधानं तत्कौषीतकं मतम् । आ-  
चार्यग्रहणं पूजार्थम् ।

१४. अप नः श्रोतुचदघमित्येवमादिकमन्यन्वाधानमाहणं  
मतम् । तदेतदनेकविकल्पमन्यन्वाधानं आखान्तरादाचार्यणोपम-  
हतम् ।

### ३.

१. पिण्डयिद्वयज्ञ इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं शास्त्रसंख्य-  
हारायै पिण्डप्रदानप्राधान्यदर्शनार्थं च । कालमिदानीमाह । अपराह्णे  
ऽमावास्यायां कर्तव्य इति वाक्यशेषः । कथमित्याकाङ्क्षित आह ।

२. स्वसंचरेण पात्राणि नयेत् । यथोद्दिष्टान्यविरोधान् ।

३. गार्हपत्यस्याग्नेः पथादक्षिणायेषु दर्भेषु स्पर्शं प्राप्तं निदध्यात् ।  
कुत एतत् प्राक्षमिति । दक्षिणायेषु कुशेभ्य इति न्यायप्राप्तस्य पुन-  
र्वचनात् ।

४. तस्यैव स्पर्शस्योपरिष्ठात्पात्राधाराग्नौहोत्रिदध्यात् ।

५. तस्यैव स्पर्शस्य पुरस्तादक्षिणामुखे शूर्पं स्पर्शं निदध्यात् ।

६. आद्यं मयं जानुभूमौ निपात्य । नीचा मुष्टिना अधो-

सुखहस्तमुष्टिनेत्यर्थः । ग्रीहीन्गृह्णाति । सकृदिग्नेवावचनात् । पितृ-  
न्यनसमुत्सरन्<sup>१</sup> । क गृह्णाति । स्त्रात्र्यां शूर्यस्त्रार्था । संनिधामात् ।  
स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनापवीती<sup>२</sup> भूत्वा दक्षिणाग्नेन एवं  
गृह्णातीति च श्रुतपथे । क्रियत्परिमाणान्<sup>३</sup> गृह्णातीत्यत आह ।

७. नीचा मुष्टिना सकृदपि गृह्णन् आर्येनोपायेन तथा गृह्णी-  
यात् यथा स चरुर्भवति । न यवागूः । कुत एतत् । स इति वच-  
नात् । किंविमिष्टस्रः । अधोविज्ञाश्रुतः । स्त्रास्त्रीविज्ञादध आश्रु-  
तश्च । आहोपदर्धे । ईषच्छ्रुत इत्यर्थः । अधोविल आश्रुतसेत्यधो-  
विज्ञाश्रुतः । अपूर्णस्त्रास्त्रीको<sup>४</sup> मन्दस्त्रिज्ञसेत्यर्थः<sup>५</sup> । एवमवस्थो यथा  
भवति तथा ग्रीहीन् गृह्णीयात् ।

८. पक्वा एकवारं कण्डितानित्यर्थः<sup>६</sup> । ईदुग्मांस्तण्डुलान् ।

९. पूर्वोक्तलक्षणं चरुम् ।

१०. असंस्कृतेन घृतेन चरुमभिधार्य । कुत एतत् असंस्कृते-  
नेति । अदेवत्वान्<sup>७</sup> ।

११. तं चरुं प्रतीच्या दिग्बुद्धावधेत् ।

१२. अवसवि अग्रदक्षिणमित्यर्थः । परिसमुच्च गृह्णोक्तेन  
विधिना । प्रकृतत्वाद्दक्षिणाग्निं परित्सीर्यान्नियतापेदंभैः । सर्वतः  
पर्युच्छ<sup>८</sup> । क्रियात्रयमप्येतदग्रदक्षिणं कुर्यात् । यावदुक्तं चात्र कर्म-  
प्रकृतिविकारामावात् ।

१ A B अनसमुत्सरन् । २ A om. च । ३ A B क्रियत्परिमाणान् C परि-  
माणेन । ४ A C (sec. h) स्त्रास्त्रीको । ५ A स्रष्टृश्रुतेः B मन्दश्रुतसे ।  
६ A C (orig) कण्डितानि B कण्डिता । ७ A B अदेवत्वान् । ८ C (sec. h.)  
पर्युच्छ ।

१३. दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा ।

१४. यज्ञोपवीती विप्रिष्टविन्यासशरीरसूत्रादिः<sup>१</sup> । प्राङ्मुख  
आसीनो मेक्षणेन दर्श्याकारेण प्रादेशमात्रेण प्राङ्मुखेन यज्ञियेन  
वक्ष्यमाणा आहुतीर्जुहोति । इह यज्ञोपवीतीति प्राङ्मनस्य इति  
वचनात्सर्वं प्राचीनापवीती<sup>२</sup> दक्षिणामुखः कुर्यात् । पद्या सकृत्फली-  
कृतानित्यारभ्य जुहोतीत्यन्तं सूत्रम् । तथापि क्वाप्रत्ययान्तानि  
खण्डग्रो व्याख्यायन्ते । सौचान् होममन्त्रानिदानीमाह ॥

#### ४.

१. स्वाहाकारान्तेस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मेक्षणेनाहुद्वयपर्वमाच-  
मवदाय तिस्र आहुतीर्जुहोति ।

२. इत्यारम्भावाचीनपाणिनेति सूत्रान्तः । खण्डग्रस्तु व्याख्या-  
यन्ते क्वाप्रत्ययान्तानि प्रतिपत्तिलाघवार्थम् । होमान्ते मेक्षणमनुप्रहरेत् ।  
अग्नौ मेक्षणमभ्यादधाति तत्स्विष्टकृद्भाजनमिति शतपथश्रुतेः  
(२.४.९.) । आहुत्यङ्गत्वादनुशब्दाच्च यज्ञोपवीतीत्येव ।

३. दक्षिणग्रेर्दक्षिण्यां दिशि स्थेनोद्धृत्वादपहता इत्येव-  
मादिना मन्त्रेण वेदिषद् इत्येवमन्तेन । विभर्जनीयान्तो मन्त्रः ।  
आध्वर्यवे तथा दृष्टत्वात् । दक्षिणसंस्थं सकृदुन्माज्जनम् । दक्षिणा-  
न्यायानि पित्र्याणीति परिभाषितत्वात् । अथ दक्षिणेनान्याहर्ष-  
पचनं सकृदुन्निष्यति तदेदिभाजनमिति शतपथश्रुतेः ।

४. तदुन्मृष्टमुदकेनोपमिश्रेत् ।

५. ये रूपाणीत्यादिना मन्त्रेण दक्षिणाम्युष्मुकं चाग्नि उच्य-  
 दृष्ट्य दक्षिणार्धं निदध्यात् । कुत एतत् दक्षिणाम्युष्मुकमिति ।  
 प्रकृतत्वात् । आग्नीति<sup>१</sup> मन्त्रवर्णात् । अथ परस्तादुष्मुकं निदधाति  
 च निदधाति ये रूपाणीति श्रतपथश्रुतेः (२. ४. ९. १४) ।

६. तस्मिन्नुच्ये कुशादिदध्यात् । किंविशिष्टान् । मूले सक्त-  
 च्छिन्नान् । अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्तीति श्रतपथे ।  
 दिनानि च्छिन्नानि ।

७. असाविति सर्वनामः स्थाने । पित्रनामामन्त्रितमुच्चार्य  
 अग्नेनेति यं च नामधातुः अग्नेन मन्त्रेण कुमेष्वाधारेण्यपी  
 निविद्धेत् । अवाचीनयाणिना अवाचीनहस्तेन<sup>२</sup> पित्रतीर्थेन इत्यर्थः ।

८. एवमवस्थेनेव हस्तेन दक्षिणतः पूर्वस्मादवनेजनप्रदेशात्पिता-  
 महस्यमन्त्रितनामोद्देशः । पूर्वकेण मन्त्रेणावनेजनं कुर्यात् ।

९. एवं दक्षिणत इति वर्तते । प्रपितामहस्यमन्त्रितनामोद्देशः  
 पूर्ववत् ।

१०. अयमपि पित्रनामोद्देशपूर्वकोऽवनेजनवत् । एतत्त इत्ये-  
 तावता भिन्नः । तथापि ब्रह्मेह्युदाहार्यः सकलः पठितः । अग्नेन  
 मन्त्रेण ऊतमेव पिष्टान्<sup>३</sup> यथावनेजितमिति वचनात्तेनैव क्रमव्या-  
 सेन निदध्यात् ।

११. उभौ पिष्टौ निदध्यादेकस्मिन् स्थाने । पिष्टभेदे पिष्ट-  
 द्वित्वे । पुष्टिकापुष्टादिविधयं च पिष्टद्वित्वम् । तथा मनुनोक्तम् ।

१ A inserts तु । २ C अवाचा हस्तेन—C inserts in marg. दक्षिणतः  
 पूर्ववत् । ३ Cadds in marg. यदार्त्तम् ।

दौहित्रो ह्यस्त्रिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरन् ।

स एव दद्यात्तन्पिण्डं पित्रे मातामहाय च ॥ इति

(८. १३२) एवं दिङ्गोत्रत्वे पितामहप्रपितामहस्थानयोरपि दौदौ पिण्डौ निदध्यात् । अत्रनेजनमप्येवं तादृश्यात् ।

१२. जीवपितृकस्यैतत्कर्म न भवति । प्रेतेभ्यो ददातीति तन्मन्त्रान्तरदर्शनात् वाक्यशेषात् । अथो परासु वै परावतं पितरो गता इति ।

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि

मैषां तु गादपरो अर्थमेतम् ।

शतं जीवन्तु श्रदः पुरुषीर्-

अन्नमर्ह्युं दधतां पर्वतेन ॥

इति जीवेभ्यश्चैवेतां पितृभ्यश्च मर्यादां करोत्यसंभेदाय । तस्माद् जीवस्मोवाय पितरस्य न दृग्गता इति लिङ्गात् ।

१३. जीवतान्तर्हितो जीवतान्तर्हितः । को ऽसौ । पितामहादिः पित्रादौ जीवति<sup>१</sup> । तस्मा अपि पिण्डदानं न भवति । कुतः । न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेः ।

१४. जीवपितृकस्य पचान्तरम् । येभ्यः पिता पिण्डान्ददाति तेभ्यः पुत्रो ऽपि दद्यात् । तयो च श्रुत्यन्तरम् । पितापुत्रौ चेदाहिताग्नौ स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रो ददातीति ।

१५. न जीवपितुरस्तीत्यस्यैतत्पचान्तरम् । होमान्तो वा पिण्डपितृयज्ञ<sup>२</sup> भवति ।

१६. अत्र पितर इत्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अत्र जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभागं पितर आदृषायध्वमिति । यथाभागम-  
श्रीतेत्येवैतदाहेति शतपथश्रुतेः । मन्त्रवर्णान्धानुदेशोऽप्यवगम्यते ।

१७. अमीन एव पर्यादृत्योदङ्मुखो भवेत् । अथ पराङ्पर्या-  
वर्तते तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्य इति श्रुतेः (श. २.४.२.२१.) ।

१८. आ तमनात् को ऽर्थः । आ उच्छ्वासाभिकाङ्क्षणात् । एवं  
चिराशित्वा ततः ।

१९. पिण्डाभिमुखो भूत्वा अमीमदन्त पितर इत्येवमादिकं  
मन्त्रं जपेत् । स वा आ तमितोरासीतेत्यु वैक आङ्गरेतावान्  
ह्यसुरिति स वै मुहूर्तमेवाशित्वाथोपपत्य जपत्यमीमदन्त पितरो  
यथाभागमवौदृषतेति शतपथश्रुतेः (२.४.२.१७) ।

२०. यथापूर्वमवनेजनं कृतं तेनैव प्रकारेणावनेज्यानन्तरम् ।

### ५.

१. नमो वः पितरो जीवायेत्यादिना दत्तेत्यन्तेन मन्त्रेण  
पितृभ्यो नमस्कृत्यान्तिपण्डेषु पितृग्ननमारोपयन् ।

२. एतद् इत्यादिना मन्त्रेण त्रयाणामपि पिण्डानामेकं धृत्वा-  
मुपरि बिभेत् । कार्यासमविशेषात् । तथा द्वितीयम् । तथा तृती-  
यम् । शास्त्रान्तरोपदेशात् ।

३. ऊर्जमित्येवमादिना पितृनित्येवमन्तेन मन्त्रेणावनेजनो-  
दकशेषं पिच्छं निधौ निनयेत् ।

४. पिण्डान्ययानुष्ठानेनावजिघ्रेत् । शाखान्तरश्रवणात् । यत्पुनः  
 शातपथमयावजिघ्रति प्रत्यवधाय पिण्डानित्यवधायावजिघ्रतीत्येतस्य  
 प्रतिपादकम् । तेन सहास्य विरोधः । इत्येवं सर्वशाखाप्रत्ययत्वेऽपि  
 प्रतिशाखं व्यवस्थयेव<sup>१</sup> याजिका अनुष्ठानमिच्छन्ति । शाखानानात्वा-  
 न्ययानुपपत्तेः । इतरथा सर्व एवोपदेशः सापेक्षः<sup>२</sup> स्यादिति । विकल्प-  
 पक्षेऽपि स्वशाखोक्तविधिः पक्षेऽपि भवत्येवेति न दोषः । तथा च ।

जनो वाण्यधिको वापि यः स्वशाखोत्थितो विधिः ।

तेन संतनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रिकमिति ( गोभिलपरिशि.  
 १. ६९.) ।

५. पिण्डानित्येतदधिकृतम् । निर्वाणप्रदेशादादाय पिण्डान् पात्रे  
 ऽवधाय प्राञ्चीयात् । प्राशनविधानादवधानमर्थप्राप्तमुच्यते । कर्म-  
 समाप्तौ प्राशनं यथा स्यादिति ।

६. अथवा तापिण्डान् ब्राह्मणाय दद्यात् ।

७. अप्सु वा पिण्डान् क्षिपेत् ।

८. पुत्रार्थिनी पत्नी मध्यमपिण्डमञ्चीयादाधत्तेत्येवमादिना  
 अमदित्येवमन्तेन मन्त्रेण ।

९. पिण्डानवग्रायानन्तरमुल्लुकं दक्षिणाग्नौ कुर्यात् ।

१०. सकृदाच्छिन्नान् कुशान् दक्षिणाग्नावेवानुप्रहरेत् । अयं  
 क्रमः शाखान्तरात् ।<sup>१</sup> शातपथश्रुत्यानुक्रमान्यत्वं अग्नौ सकृदाच्छिन्ना-  
 नभ्यादधाति पुनरुल्लुकं विसृजतीति तथापि यथासूत्रमेव कर्त-  
 व्यमित्यत्राभिहित एव न्यायः ।

१ A प्रतिशाखाव्यवस्थयेव B व्यवस्थयेव C प्रातिशाखं व्यवस्थयेव । १ A सापेक्षः ।

२ A inserts यद्यपि ।



११. पिण्डपितृयज्ञोऽपराधेऽमावास्यायामित्यमावास्याधिका-  
 रसुपजीवन्नाह । अथामावास्यायां यवाम्बैवाग्निहोत्रं जुहुयात् । सायं-  
 प्रातर्होमद्रव्यनियमार्थं वचनम् । एवमेव शास्त्रान्तरे श्रुतत्वात् । ननु  
 संनयतोऽयं नियमो यवाम्बैवाग्निहोत्रहोमः संनयतस्त्वां रात्रिमिति  
 (का० ४. २. १७.) श्रुतिश्च शातपथी सायंदोषप्रकरणेवाह ।  
 अथ यवाम्बैवैतां रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति (१. ७. १. १०.) ।  
 सत्यम् । अस्ति सन्याश्रुतिरविशेषेणामावास्यां प्रकृत्य मैवापथी-  
 यानाम् । यवागूमग्निहोत्रं जुहोतीति । सैवाचार्येण सूचिता ।

१२. पर्वाणि पर्वण्यनसंवत्सरमन्वयः । पर्वणीति जात्यपेक्षमे-  
 कवचनम् । तथौपवस्यप्रयुक्तोऽयमनेन स्वयंहोमः कर्तव्यः । तथा  
 औपवस्यप्रयुक्तां स्वयंहोमशेकश्च शातपथी श्रुतिर्दर्शयति ।  
 यदि धाम्ना ओषधौरन्नाति पुरोडाशस्य मेधमन्नाति यद्यारणा  
 ओषधौरन्नाति बर्हिषो मेधमन्नाति यदि धानस्य मन्नातीभस्य  
 मेधमन्नाति यदि पयः पिबति सानाथस्य चाज्यस्य च मेधमन्नाति  
 यद्यपः पिबति प्रणीतानां मेधमन्नाति यदि नाय्नाति पिहदेवत्यो  
 भवति । तदाहुः । किमशनमिति स्वयं हवैतां रात्रिमग्निहोत्रं  
 जुहुयात् यद्धुत्वा प्रात्राति तेनापिहदेवत्यो भवत्याहुतिर्वा एषा  
 स यदेवैतामात्मन्याहुतिं जुहोति तेनो एतेषां मेधानां नात्रातीति ।  
 ननु यद्येवं अग्निहोत्रायस्मिन् यौर्णमास्यमावास्यायोः स्वयंहोमो न  
 प्राप्नोति । सत्यम् । अविशेषेणैव श्रुतिरन्यत्रास्ति । तथा भविष्यति ।

१ ० वाच्यः । १ A C (by marg. add.) मैवापथीयानां । २ A तथो-  
 पवस्यः । ३ A औपवस्यप्रयुक्तः । ४ यौर्णा A ।

तद्यथा । एते ह वै रात्रौ सर्वा रात्रयः समवयन्ति या आपूर्यमाण-  
पचस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति या अपचीयमाण-  
पचस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावास्यां समवयन्ति स यो हैवं विद्वान्  
स्वयमुपवसथे जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयं ऊतं भवतीति श्रुतपथे ।  
नक्षत्राण्युपवसथ इति श्रुतिः । नेत्युच्यते । पौर्णमास्यामावास्यायोर्नि-  
गमनमाचमेतत् । स्वयंहोमश्च पर्वणीति चमृदादम्यश्च पदश्च ग्राह्या-  
न्तरोक्तम् । किं च तत् । स्वयंहोमाग्रतौ उपासीनो उपसर्पणा-  
ग्रहावाचनमधः<sup>१</sup> ।

१६. एतेनैव धर्मेणेत्येवकारकरणाञ्च गार्हपत्ये । ततश्च दक्षि-  
णतः प्रथमं प्रयते । अनाहिताग्नेः कृतावमयस्येत्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञो  
भवतीति वाक्यशेषः । तथा च द्रुत्यन्तरम् । अयनाहिताग्निना  
कार्यः ।

१७. पिण्डपितृयज्ञ इति वर्तते । विनापि दर्शान्नतया पिण्ड-  
पितृयज्ञो ऽवश्यं कर्तव्यः । तथा चानुग्रहदर्शनम् । तदा ऊर्ध्वत्वं स्व-  
राद्यं संवत्सरमदो दीक्षन्ते कथमेवां पिण्डपितृयज्ञो ऽनन्तरितो  
भवतीत्यौषामनैरिति (१२.२.५.५) श्रुतपथे ।

६.

१. अग्नीमन्वादधातौ हि पशवन्धेषु (४.२.१) पूर्वद्विरित्येतस्मा-  
त्सूत्रादि हि पशवन्धेष्वित्यधिकारो ऽनुवर्तते । अग्निहोत्रं यवान्नैव  
सायंप्रातरिति सायंप्रातर्गृहणस्येत्यप्रयोजनम् । कथं नाम प्रातरग्नि-

अग्निहोत्रे श्रुतो ब्रह्मा कुण्डपात्रे ऽपि तत्तथा ॥ ६ ॥

कर्मणः क्रिममाणस्य प्राय आसनसंचरौ ।

दक्षिणान्यायतः सूत्रे अग्नीनां चायवायतः ॥ ७ ॥

ऊते हिरण्यवद्भोमे अनुगच्छति दक्षिणः ।

परौत्यानः क्रपे वृत्त आ निधानात्तथा भजेत् ॥ ८ ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवे पश्चाद्दक्षिणाग्नेरुदङ्मुखः ।

आसित्वा चानुसंधाने यायात्प्राग्दक्षिणेन तम् ॥ ९ ॥

आसीतोदङ्मुखो नित्यं वेद्यंसाद्दक्षिणादग्निः ।

वेदिमानप्रभृत्यान्मात्सति साध्यस्य संभवे ॥ १० ॥

अग्निप्रणयनं साग्नावन्यत्र च यथोदितम् ।

प्रवर्ग्यात्सादने त्वेति दक्षिणेनाविरोधतः ॥ ११ ॥

आग्नीध्रे यदि धर्मः स्याद्दक्षिणेनाग्निमासनम् ।

स्वरत्याचोत्तरेणेत्य आसुवादेश संचरः ॥ १२ ॥

अनुव्रज्य ततो धर्मं गत्वा तीर्थेन चासनम् ।

यज्ञसंचर एष स्यात्प्रात्यगगमनमिच्छतः ॥ १३ ॥

अध्वरं दक्षिणेनैव शास्त्राग्नीनपरेण तु ।

मध्यन्दिने चेदाग्नीध्रे धर्मस्तत्रैव संचरः ॥ १४ ॥

प्रविश्य दक्षिणेनैव तत्रैवास्त उदङ्मुखः ।

यज्ञसंचरमास्यायानुयायात्सदसः पुनः ॥ १५ ॥

तेनैव शीघ्रमागत्य प्राग्धोमात्तत्र चासनम् ।

प्राप्ते तेनैव निःसर्पेर्हर्मोत्सादनकर्मणि ॥ १६ ॥

परिस्नन्दमनुव्रज्य प्रत्येयाञ्च यथागतम् ।

यज्ञसंवर एष स्यात्पर्येत्येवाभिवेषने ॥२८॥

कुर्वता न्यायत्रचनं च्यायं प्रतिषेधता ।

उक्तमेव सुयज्ञेन तदेवेदमुदाहृतम् ॥२९॥

२. पित्र्यायामिष्टौ पश्चात्त्यायम् । सुगन्धः स्वमतप्रकाशकः ।

शाखान्तरे कश्चित्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ ब्रह्मयजमानावासाते । कश्चि-  
दक्षिणत उदङ्मुखौ । तथा च कात्यायनः । पितृयज्ञ उपाङ्गसंवरणं  
पुरस्तादुपचारो ब्रह्मयजमानयोः पूर्ववदेति ।

३. ब्रह्मकर्मत्येतस्माद्ब्रह्मण इत्येतत्प्रकृतम् । शाखान्तरेषु पित्र्या-  
यां ब्रह्मयजमानयोर्विपर्ययश्रवणमस्ति । तद्यथा वाजसनेयके । इत्थं  
यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नीत् । तथा हविःप्रचा-  
रकाले । यजमानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चादग्नीत् । सुनर-  
मुयाजप्रचारे । यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीत इति । ईदृशो  
विपर्ययो यजमाननिमित्तः । यजमानहेतुको<sup>१</sup> यजमानाभिप्रायो  
ब्रह्मणः । कुतः । शाखान्तरमवलम्बन्याचार्येण सूचितम् । दक्षिणतो-  
न्यायं याजमानमिति । विपर्ययश्च पित्र्यायां ब्रह्मयजमानयोः शाखा-  
न्तरे संनियोगशिष्टसंज्ञाद्यजमानवशाद्भवत्येति ।

४. ब्रह्मण इति वर्तते । श्रपेण पूर्वणेत्यर्थः । तथा च कात्यायनः ।  
दक्षिणतो ब्रह्मयजमानघोराशने पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृगित्याह ।

५. निरस्ताः परावसुर्योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विशस्तेन सहेति  
शुष्कं हणमुभयतः प्रतिच्छिद्य दक्षिणापरमवान्तरदेशं निरस्ताप  
उपस्पृश्येतदुपदिष्टम् ।

प्राकृतेषूच्यमानस्तु वैकृतेष्वातिदेशिकः ॥ ७ ॥  
 आ विमोकात्प्रणीतानां कृतः सांतपनीयकः ।  
 न कार्यो गृहमेधीये पूर्णदर्वे तथैव च ॥ ८ ॥  
 पित्र्यायामादितो वेदेः क्रियायामग्निसंचरे ।  
 विपर्यये च कर्तव्यस्यमन्त्रेष्वपरस्तथा ॥ ९ ॥  
 उखासंभरणे सध्वे करणे धूपपाकयोः ।  
 आच्छर्दने सहोद्वापे महावीरा उखासमाः ॥ १० ॥  
 निर्घृतिस्तम्बयजुषोः शीरस्य च नियोजने ।  
 सोमकथादावासीत पदे देशे क्रयस्य च ॥ ११ ॥  
 परिधाने च शालायां तूष्णीमेव कृतो यतः ।  
 चयने गार्हपत्यस्य चितिप्रणयने तथा ॥ १२ ॥  
 चयनादौ पुरीषादौ कुम्भंचपे तु चेषते ।  
 प्रवर्गादौ च सर्वत्र अनुप्रव्यासनं ततः ॥ १३ ॥  
 अग्निमित्ते ऽपि कर्तव्यो यश्च रात्रिर्यवायिका ।  
 आदौ तंतमनुप्रज्य घर्मात्सादे समुक्षणे ॥ १४ ॥  
 अग्निप्रणयने चैवमुक्तो ऽप्रतिरघे यथा ।  
 वैश्वानरस्य शालायां मास्तानां च तन्मतः ॥ १५ ॥  
 पुनरचेत्य होमादौ देशभेदादि हासनम् ।  
 स्वासनस्यो हविर्धानि नभस्ये चेदनाहृत्ते ॥ १६ ॥  
 आदौ नोपरवाणां तु प्रविष्टो यदि नभयोः ।  
 आगारमासनस्यैक्यात्तूष्णीमेव सहत्क्रिया ॥ १७ ॥  
 औदुम्बर्यास्तु संमाने संस्कारः स्यात्समन्वकः ।

तस्माद्यावद्वचा यजुषा साम्ना कुर्युस्त्रुषीं तावद्वद्वाभीतेति श्रुतेः ।

१२. ष्वत्विजामयं नियमः । वज्रत्वयुक्तेन वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । सर्वेषां वेति च दर्शनात् । सर्वासु गतिषु समन्त्रिकासु । मन्त्रवत्स्त्रिति प्रकृतत्वात् । येन प्रकारेण व्रजन्ति । यथा आनुपूर्व्यां देशान्तरमृत्विजो गच्छन्ति । ततो देशादन्येन प्रकारेण समागन्तव्यम् । यथा मैत्रावरुणप्रभृतयः सदः प्रविष्टा अष्टावाक-प्रभृतयो निःसर्पन्ति । एवमन्यास्त्रपि गतिषु द्रष्टव्यम् । सर्वशब्दा-त्सर्वासु समन्त्रिकासु । अमन्त्रिकासु चेत्यपरे । कुतः । अयं प्रत्या-गमननियमः शाखान्तरात् ।

१३. अग्निप्रणयनं विशिष्टधर्मकमुक्तमेव । तस्मिन् क्रियमाणे ब्रह्मानुसमिधात् ।

१४. स यदा इध्मः संभारेषु प्रतिष्ठायते तदा ब्रह्मणो ऽप्युपवेशनम् ।

१५. प्रत्यङ्गदक्षिणाग्न्याधेये ब्रह्मणो अथो भवति । तच्चापि सङ्क्षेपेनोपवेशनमित्यनेन संबन्धेनेदमायातम् ।

१६. सर्वेषां वाग्न्याधेयिकानामृत्विजामथो भवति ।

१७. कर्मानुज्ञापनार्थमामन्त्रितो ब्रह्मन्त्रिति संयुह्यन्ते<sup>१</sup> संबोधित ओमितिः श्रुतमुक्ता<sup>२</sup> यथाकर्म प्रसौति । यद्यत्पृष्टस्त-देवानुजानाति ।

तस्मादावदूचा यजुषा साम्ना कुर्युस्त्रुष्णीं तावद्ब्रह्मासीतेति श्रुतेः ।

१२. षट्त्विजामयं नियमः । वङ्गत्वयुक्तेन वाक्येन प्रकरणस्य वाधितत्वात् । सर्वेषां वेति च दर्शनात् । सर्वासु गतिषु समन्विकासु । मन्त्रवत्स्विति प्रकृतत्वात् । येन प्रकारेण व्रजन्ति । यथा आनुपूर्व्या देशान्तरमृत्विजो गच्छन्ति । ततो देशादन्येन प्रकारेण समागन्तव्यम् । यथा मैत्रावरुणप्रभृतयः सदः प्रविष्टा अच्छावाक-प्रभृतयो निःसर्पन्ति । एवमन्यास्त्रपि गतिषु द्रष्टव्यम् । 'सर्वशब्दा-सर्वासु समन्विकासु । अमन्त्रिकासु चेत्यपरे । कुतः । अयं प्रत्या-गमननियमः शाखान्तरात् ।

१३. अग्निप्रणयनं विशिष्टधर्मकमुक्तमेव । तस्मिन् क्रियमाणे ब्रह्मानुसमिध्यात् ।

१४. स यदा इध्मः संभारेषु प्रतिष्ठाप्यते तदा ब्रह्मणो ऽप्युपवेशनम् ।

१५. प्रत्यङ्गदक्षिणाम्याधेये ब्रह्मणो अथो भवति । तत्रापि सहेधेनोपवेशनमित्यनेन संबन्धेनेदमायातम् ।

१६. सर्वेषां वाग्याधेयिकानामृत्विजामथो भवति ।

१७. कर्मानुज्ञापनार्थमामन्त्रितो ब्रह्मश्चिति संवृद्धान्तेन<sup>१</sup> संबोधित ओमिति श्रुतमुक्ता<sup>२</sup> यथाकर्म प्रसीति । यद्यत्पृष्टस्त-देवानुजानाति ।

## ७.

१. प्रणीताप्रणयनकाले ब्रह्मणो वाग्यमनं भवति । कालवचना-  
दस्यपि प्रणयने भवति । आक् पात्रमादनात्प्रकृतिवत् ।

२. हविष्कृदेहीत्युच्यमाने वाग्विषर्गो ब्रह्मणः । प्रणीतास्तु  
प्रणीयमानास्तु वाचं वक्षत्या हविष्कृत उदादनादिति श्रुतेः ।  
पशौ हविष्कृतो ऽभवात्प्रणीताप्रणयने वाचं घत्वावधेरभावादनन्त-  
रनेव विद्वजेत् । ननु पशुपुरोक्षामे हविष्कृदस्ति । सो ऽवधिर्भवि-  
ष्यति । सत्यम् । यद्यप्यप्रणीतासंयोगेन वाग्यमनं कृतम् । न च तत्र  
हविष्कृदस्ति । अत एवोक्तं संयोगाद्भवतिष्ठत इति ।

३. इष्टे च स्विष्टकृति ब्रह्मणो वाग्यमनम् । किमवधिकम् ।  
उच्यते । अनुयाजप्रसवेन वाग्विषर्गः । वक्ष्यति । ओं प्रतिष्ठेति  
प्रचौतीति सो ऽनुयाजप्रसवः । इष्टे च स्विष्टकृत्यानुयाजानां प्रसवा-  
दिति श्रुतेः । वाग्यमावधिनियमः ।

४. प्राग्निषाख्यमवदानमध्वर्युणा पाचक्षमाहनं मिषक्ष स्वेत्या-  
दिना मन्त्रेण ब्रह्मा प्रतीचते ।

५. प्रतीक्षणादनन्तरं देवस्य स्वेत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ।  
तदक्षजिना प्रतिगृह्णातीत्याश्वलायनसूत्रम्<sup>१</sup> ।

६. प्रतिगृह्ण ततः श्विव्यास्वेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राग्दण्डं  
भूमौ स्थापयेदपोक्ष दर्भान् । तद्गृह्ण तृणानीति (६.१४) श्रुतेः ।

७. निधानादनन्तरमुपकनिष्ठिकयाहुष्ठेन च प्राग्निचं गृहीयाच्च  
पाचम् ।



८. तत आदाय पाचादग्नेर्वासेन प्राश्रामीत्यनेन मन्त्रेण प्राश्रीयादसंचूर्णयन् । दनौरनुपस्पृशन्नित्यर्थः ।

९. प्राग्निचं प्राग्याचामेच्छान्तिरसीत्यनेन मन्त्रेण ।

१०. आचमनादनन्तरं वक्ष्यमाणान्प्राणान्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः संमृशति । ननु उभयं यदि सर्वमेव वक्ष्यमाणं को ऽस्य सूत्रस्यार्थः । उच्यते । प्राणसंमर्शनसंज्ञाकरणम् । अतो यच्चयवोच्यते समानं प्राणसंमर्शनमिति तच्चतचैतदुपस्थापितं भवति ।

११. प्राणपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण युगपत्पञ्चिकाविश्वर-  
प्रदेशं मुखविवरप्रदेशं च सलोमकं दक्षिणेन पाणिना संमृशेत् ।

१२. चक्षुष्या इत्येवमादिना मन्त्रेण चक्षुषी युगपत्संमृशेत् ।

१३. श्रोत्रपा असीत्येवमादिना मन्त्रेण श्रोत्रे संमृशेत् ।  
प्रतिश्रोत्रं मन्त्रावृत्तिः । युगपत्संमर्शनाशक्तेः ।

१४. इन्द्रस्य त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण नाभिमभिमृशेत् ।

१५. को ऽदात्कसा अदादित्येवमादिना मन्त्रेणावाह्यार्थं  
ब्रह्मा प्रतिगृह्णीयात् । उपस्पृशतौतरदिति वचनादुपस्पृशन् ।

१६. ब्रह्मा प्रकृत एव अध्वर्युणा ब्रह्मग्रस्यास्यामीति प्रचो-  
दितः किं कुर्यादित्यत आह ।

१७. देव सवितरित्येवमादिकं मन्त्रं अपित्वा ततः उत्तमया  
वाचा ओं प्रतिष्ठेति प्रसूयात् । ओकारो ऽत्र प्रुतः । अधोदः । तेन  
यज्ञपतौ इति द्वियजमानके । तेन यज्ञपतीनिति वज्रयजमानके ।  
तथा इहस्पतिर्ब्रह्मेति तस्मिन्नपि मन्त्रे । स यज्ञपतौ इति द्विय-  
जमानके । स यज्ञपतीनिति वज्रयजमानके ।

१८. प्रणीतासु विमुक्तास्त्रिभुवधौ ब्रह्मण उत्कर्जनमव्यावर्त-  
नादीनां<sup>१</sup> नियमानाम् । कश्चित्कर्मान्तरेऽन्यस्मिन्नपण्यमन्यस्मिन्वि-  
मोकः । यथा सांतपनीयाप्रणीतानां दर्विहोमान्ते विमोकः । यथा  
च महाहविःप्रणीतानां अम्बकान्ते । यथा चाग्निचित्पायामहरन्ते  
विमोकः । अन्तरोपसदौ चिनोतीति श्रुतेः । एवमादिषु ब्रह्मण  
आ विमोकादनुत्सर्गः ।

१९. ब्रह्मभाग इति समाख्यात आध्वर्यवे । ब्रह्मभागो  
यजमानभाग इति । तस्य प्रणीतासु विमुक्तासु ब्रह्मणा प्राग्नं  
कार्यम् ।

## ८

१. इष्टिपशुवन्धाधिकारोऽनुवर्तते । अदध्नेनेत्येवमादिना  
मन्त्रेणान्यमवेक्षते पञ्च । कुतः । शाखान्तरात्<sup>१</sup> । शाखान्तर एव  
चावेक्षयितुर्हर्षदेमान्नप्रयुक्तमवेक्षणम्<sup>२</sup> । अतश्च यूपश्रद्धादिषु न  
भवत्यवेक्षणम् । अग्नेर्जिह्वासीत्यथमौपमिकस्य आज्यस्य गुणस्तेन  
विकारेष्वनूहः । आत्मार्यां लिङ्गात् । अतो मुख्यः क्षुर्यात्पराया-  
नीत्ययं न्यायो न भवति ।

२. आज्यमवेक्षत इत्यनुवर्तते । तेजोऽमीत्येवमादिना मन्त्रे-

१ A C (acc h) अग्रावर्तना- । २ om. in A । ३ A adds अर्धं नूनेन  
यूपश्रद्धादिषु इति वाक्यावयवः ।

णाज्यमवेक्षते यजमानः । वेद्यासादनमध्वर्युकर्तृकं । तस्मिन्निवृत्ते ।  
अतो न युपाङ्गत्यादिषु । परार्थः । आशीर्यागाभावात् । इत  
उत्तरं यजमानाधिकारः ।

१. वाचं यच्छतीति सूत्रान्तः । खण्डशस्त्रेण । क्रमवर्तिता-  
दाचः । भुवा असदन्नित्येवमादिना मन्त्रेणाभिमृशेद्वर्षेण सहाज्यै-  
र्घङ्गवचनात् । आमन्त्रानि । आसादनक्रमेणेत्यर्थः । अत्र न्यायविदः  
प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति । तेषामसमवेतार्थत्वात्प्रकृतौ विकारेष्व-  
मूहः । याज्ञिकास्तु सक्तुश्चारितेनैव सर्वेषामभिमर्शनमिच्छन्ति ।  
तेषां समवेतार्थत्वादिकारेषु ययार्थमूहः । भुवा असदभुवाष्वसद-  
न्नित्यर्थः । यदा त्वेकं तदा भुवमसदत् । यदा द्वे तदा भुवे अस-  
दताम् । ता विष्णो पाहि तानि विष्णो पाहीत्यर्थः । तत एक-  
हविष्के तद्विष्णो पाहि । द्विहविष्के ते विष्णो पाहि<sup>१</sup> । यज्ञपति-  
शब्दो यजमानवचनस्तस्य विकारेषु ययार्थमूहः । यज्ञपतौ द्वियज-  
मानके । यज्ञपतौग्वज्जयजमानके । देशकालयोस्तु भेदे<sup>१</sup> पृथगभिम-  
र्शनम् । तद्यथा । वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरयोर्विहारयोर्देशभेदात् ।  
पश्चावाज्यानां वपायाः पुरोलाशस्याङ्गानां च पृथक्पृथक्कालभेदात् ।  
पथङ्गाभिमर्शने यद्यपि बह्वन्यङ्गानि तथाप्येकप्रदानत्वादेकवचनम् ।  
कुतः । तयोर्नानैव हविषी अपयित्वेति दर्शनात् । सौचामण्यां  
सुरापहाणामभिमर्शनं पुरोलाशविकारत्वात् । पथोघहाभिमर्शनं  
सांनाय्यविकारत्वात् । अवमृथहविषो नाभिमर्शनमासादनाभावात् ।

१ C (orig) om from. द्विहविष्के to पाहि and adds (in marg.) यज्ञो  
द्विहत्याके । यज्ञाम् वज्जये । १ C तुष्यभेदे ।

परार्थो ऽयम् । कुतः । अथ हि यजमानो हविःपालनाय विष्णुम-  
धीच्छति ।

४. हविरभिमर्शनादनन्तरं यजमान आत्मानमुपसृशेत्पाहि  
मामित्येवमादिना मन्त्रेण । हृदयदेशस्याभिमर्शनमात्मायतनप्र-  
विष्टेः । भिक्षकाले हविरभिमर्शने सर्वान्तस्थानन्तरमात्मोपसर्शनं  
प्रकृतिवत् । आत्मार्यो ऽयम् ।

५. आत्मोपसर्शनादनन्तरं वृष्टिरसीत्येवमादिना मन्त्रेणावा-  
मेत् । एतावानेव मन्त्रो मा विज्ञायीति सकलपाठः । प्रत्यागा-  
शीर्षांमादात्मार्यः ।

६. आचमनादनन्तरमग्रे प्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहव-  
नीये समिधमाधाय वांग्यमनं कुर्यात् । अथ हि यजमानेनाहव-  
नीयो ऽधीष्यते । हे भगवन्नग्रे प्रतपते दुःशकमप्येतद्भूतं त्वत्प्रसादा-  
दहं चरिष्यामि । तत्र मे शक्तिरपरिहोणा भवतु । तच्च मे यथा-  
भिलषितफलसंपत्त्या सन्वध्यताम् । यत इदमनृताभ्यामुपास्यत्यं देव-  
त्वमहमुपैमि । मनुष्येभ्यो देवतामुपैमौत्यर्थः । ततश्च सत्यानृतयो-  
रिहान्यार्थत्वात्सत्ययि सत्यवादित्वे प्रतलेनाभ्युपगते चातुर्मांसादि-  
ह्यपि प्रयोक्तव्य एवायं मन्त्रः । बरुणप्रधासेष्वाहवनीयदित्वे ऽन्यतर-  
क्षिप्तमिदमधानमुपैमौत्यभ्युपगतत्वात् । अवष्टये त्वभाव एवैवमादे-  
र्यथा सोम इति वचनात् । सांतपनीया चेत् पूर्वकारिवशात् समि-  
द्यजुरन्ता ततस्तथाविमुक्तत्वाच्च गृहमेधीयार्थां प्रत्यग्रहणम् । सोमा-

नस्तन्त्रे न व्रतग्रहणं कृतत्वात् । तथा च कात्यायनः । अग्न्या-  
धानव्रतोपायनारण्यमोजनदानब्रह्मवरणानि दौर्घणीयाप्रमृति प्रागु-  
दवसानीयाया न भवन्ति<sup>१</sup> सोमे कृतत्वादिति । पित्र्यायां न व्रत-  
ग्रहणं महाहविषो ऽन्तर्भावात् । आत्मार्थं व्रतग्रहणं वाग्यमश्न ।  
सुखपार्थत्वात् । आचमनव्रतग्रहणयोः साहचर्यम् । मेध्यो भूत्वा  
व्रतमुपायानीति शतपथे श्रुतत्वात् ।

७. अग्ने वायवित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्मन्त्रार्थं मनसा ध्यायेत् ।  
हे अग्न्यादयो देवा वो युष्माकं सलोकतामहं प्राप्नुयामिति । अकामो  
ऽप्युपदेशसामर्थ्यात् । प्रधानयागानन्तरमयं जपो ऽनिर्दिष्टस्यानत्वात् ।  
आत्मार्थं आग्नीर्योगात् ।

८. यत्कामो वा यजमानः प्रधाने भवेत्तं कामं ध्यायेत्सलो-  
कतां व इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने । तद्यथा । कारीर्याम् । अग्ने वायो  
विद्युश्चन्द्रमो वृष्टिमग्नीयेति ।

९. अनुपदस्यमित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्नाकाग्रं समुद्रं वा  
मनसा ध्यायेत् । अस्यार्थं उच्यते । अनुपदस्यं न उपदस्यतीत्यनुप-  
दस्यम् । अनुपचयार्हमित्यर्थः । किं तत् । अज्ञाद्यम् । आप्नवानीति  
प्राप्नुयामहमित्यर्थः । उपदेशसामर्थ्यात् कामान्तरेष्वपि । निष्कामो  
ऽपि यथोक्तं ध्यायेत् । आत्मार्थं आग्नीर्योगात् ।

परार्थो ऽयम् । कुतः । अत्र हि यजमानो हविःपास्तनाय विष्णुम-  
धीच्छति ।

४. हविरभिमर्शनादनन्तरं यजमान आत्मानमुपसृष्टेत्यादि  
मामित्येवमादिना मन्त्रेण । हृदयदेशस्थाभिमर्शनात्मायतनप्र-  
सिद्धेः । भिक्षकाले हविरभिमर्शने सर्वान्तस्थानन्तरमात्मोपसृष्टं  
प्रकृतिवत् । आत्मार्यो ऽयम् ।

५. आत्मोपसृष्टनादनन्तरं छट्ठिरीत्येवमादिना मन्त्रेणावा-  
मेत् । एतावानेव मन्त्रो मा विज्ञायीति सकलपाठः । प्रत्यागा-  
शीर्ष्येणादात्मार्यः ।

६. आचमनादनन्तरमग्ने प्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाहव-  
नीये समिधमाधाय वाग्यमनं कुर्यात् । अत्र हि यजमानेनाहव-  
नीयो ऽधीष्यते<sup>१</sup> । हे भगवन्मग्ने प्रतपते दुःश्रममयेतद्भूतं त्वत्प्रमादा-  
दहं परिष्यमि । तत्र मे शक्तिरपरिहीणा भवतु । तस्य मे यथा-  
भिलषितफलसंपत्त्या समृद्धताम् । यत इदमनुतान्मानुषात्स्वयं देव-  
त्वमहमुपैमि । मनुष्येभ्यो देवतामुपैमीत्यर्थः । ततश्च भत्यानृतयो-  
रिहान्यार्यत्वात्तद्यपि सत्यवादित्वे प्रतप्तेनाभ्युपगते चातुर्मास्यादि-  
ष्वपि प्रयोक्तव्य एवार्चं मन्त्रः । वह्णप्रघासेष्वाहवनीयदित्वे ऽन्यतर-  
स्मिन्समिधाधानमुपैमीत्यभ्युपगतत्वात् । अवस्ये त्वभाव एवैवमादे-  
र्यथा सोम इति वचनात् । सांपत्नीया चेत् पूर्वकारिवशात् समि-  
ष्टयजुरन्ता ततस्तत्राविमुक्त्वास्त गृहमेधीयायां प्रतप्रहणम् । सोमा-

न्तस्तन्त्रे न व्रतग्रहणं कृतत्वात् । तथा च कात्यायनः । अग्न्या-  
धानव्रतोपायनारण्यभोजनदानव्रद्धावरणानि दौर्घणीयाप्रभृति प्रागु-  
दवसानौयाया न भवन्ति<sup>१</sup> सोमे कृतत्वादिति । पित्र्यायां न व्रत-  
ग्रहणं महाहविषो ऽन्तर्भावात् । आत्मार्यं व्रतग्रहणं वाग्यमश्न ।  
पुरुषार्थत्वात् । आचमनव्रतग्रहणयोः साहचर्यम् । मेधो भूत्वा  
व्रतमुपाधानीति शतपथे श्रुतत्वात् ।

७. अग्ने वायवित्येवमादिकं मन्त्रं जपन्मन्त्रार्थं मनसा ध्यायेत् ।  
हे अन्यादयो देवा वो युष्माकं सलोकतामहं प्राप्नुयामिति । अकामो  
ऽप्युपदेशसामर्थ्यात् । प्रधामयागानन्तरमयं जपो ऽनिर्दिष्टस्थानत्वात् ।  
आत्मार्यं आग्नीर्योगात् ।

८. यत्कामो वा यजमानः प्रधाने भवेत्तं कामं ध्यायेत्सलो-  
कतां व इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने । तद्यथा । कारीर्याम् । अग्ने वायो  
विद्युच्चन्द्रमो वृष्टिस्पतैरिति ।

९. अनुप यथा सूरिर्दिदेकं मन्त्रं जपन्नाकाशं समुद्रं वा  
मनसा ध्यायेत् । अस्यार्थ उच्यते । अनुपदस्य न उपदस्यतीत्यनुप-  
दस्यम् । अनुपदयार्हमित्यर्थः । किं तत् । अन्नाद्यम् । आप्नवानीति  
प्राप्नुयामहमित्यर्थः । उपदेशसामर्थ्यात् कामान्तरेष्वपि । निष्कामो  
ऽपि यथोक्तं ध्यायेत् । आत्मार्यं आग्नीर्योगात् ।

षष्ठेषु पराक्रमध्वं षष्ठाः सप्तमेषु पराक्रमध्वं सप्तमा अष्टमेषु परा-  
क्रमध्वं अष्टमा नवमेषु पराक्रमध्वं नवमा दशमेषु पराक्रमध्वं  
दशमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ईदृशस्य ग्राह्यान्तरे पठितस्य  
प्रयोक्तव्यस्य संक्षेपमाह ।

१. एवं ब्रह्मातुपूर्वेण प्रत्यादायोत्तरं प्रथमया विपरिणम्य ततः  
सप्तम्यन्तेन संदधदेकोत्तरमेकोचयेनेत्यर्थः । आ एकादशभ्यो यावद्-  
शमा एकादशेषु पराक्रमध्वम् । ततः ।

२. अग्रे वृथिव्या इत्यारभ्य स्वाहाकारान्तो मन्त्रः । अयमि-  
त्यस्य स्थाने यत्कामो यजमानस्तं ब्रूयात् । यद्यथा । स्वर्गप्राप्तिर्न  
समृद्धताम् । स्वर्गो नै कामः समृद्धतामित्यपरे ।

४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्यनया चतुर्थी होतव्या । ब्रह्मा-  
वचनं नियमार्यम् । अनेकयजमानके ऽपि न प्रतियजमानो होमः ।  
ऊहस्यत्यते । अयं नो कामः दियजमानके । अयं नः काम इति  
वज्रयजमानके ।

११.१

१. आ ध्यायतामित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः समिष्ट्य-  
जुर्होमसंनिधौ सुचमाज्येनाप्याचयेत् परार्थः<sup>१</sup> ।

१ A \*म । १ A adds चितार्था । आध्यायतां० इत्यः स्वर्गोपा० न चसंपन्नं ना  
नामाङ्गं प्रति । देवयङ्गो देवान्मोमुमिच्छाः सर्वज्ञेन हतेनेयं भुवा आ ध्यायताम् ।  
पुनःपुनः पूर्यताम् । स्वर्गोपा० स्वर्गप्राप्ता उवाचा मोक्षपधारिणा ऊह । पयःपूर्वसमसंवात  
२२. आध्यायतां । किं च । अदित्या वेदिकपावा इतिवा उत्पद्ये वर्तमाना भुवा  
उपधारा महाधारा पुनः पुनः चिन्मन्त्राभिषाभाभिषदेना अत एव । १ C भुवाम्  
instead of कृचम् In margin. अयं हवेन पूरयित्वा भुवाभिधी सुचं वर्धयति ।



२. अध्वर्युकर्तृकः समिष्टयजुरित्याख्यो होमः । तत्र यजमानः पात्रमन्वारभते । सामर्थ्यात्परार्थः ।

३. मदमि सन्म इत्येवमादिना मन्त्रेण पूर्णपात्रमध्वर्युसमर्पित-  
मभिमृश्या यास्तत्रापस्ताभिर्दिशो व्युदुचति । वक्ष्यमाणकैर्मन्त्रैस्ता  
अभिपिञ्चतीत्यर्थः । आत्मार्य आशीर्योगात् ।

४. वक्ष्यति । सकृत्सहस्रमन्त्रेण द्विर्दिस्त्रणीमिति । अतश्च  
प्राचेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशं व्युदुचति । मन्त्रसिद्धात् ।  
मन्त्रेणैकवारममन्त्रकं दिः ।

५. अपसव्यं कृत्वा पूर्ववदक्षिणां दिशं व्युदुचति । दक्षिणयेत्येव-  
मादिना मन्त्रेण ।

६. प्रतीचेत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं दिशं व्युदुचति । यज्ञो-  
पवीती पूर्ववत् ।

७. उदीचेत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिशं व्युदुचति पूर्ववत् ।

८. ऊर्ध्वयेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वां दिशं व्युदुचति । मन्त्र-  
सिद्धात् । इतिकरणो मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः । अर्थभेदान्तु प्रतिदिशं  
यथोक्तो मन्त्रभेदः ।

९. उक्तार्थमेतत् । पूर्णपात्राभिमर्शनमाशीर्योगादात्मार्यम् ।  
दिशां व्युदुचणमपि तत्संयोगात् ।

१०. विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्तं सूत्रम् । ल्यवन्तानि खण्डशो  
व्याख्यायन्ते । क्रमार्थश्चायं प्रत्ययः । आपो हि एा मयोभुव इत्येव-  
माद्याभिस्तिसृभिर्व्युदुचणशेषा अपो ऽभिमृश्या ।

११. अच्चायं वो मरुतः शोक एतु । ययोरोजसा स्तुमिता

रजांभौत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदीचीर्वेति दिग्वि-  
कल्पः ।

१२. समुद्रं व इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृता अपो ऽभिमन्त्र-  
येतानुपसृशेत् । अभिमन्त्रणं तदभिमुखेन भक्त्या मन्त्रोच्चारणम् ।

१३. शं नो देवीरभिष्टथ इत्येवमाद्याभिद्यतष्टभिहरो ऽभि-  
ष्टयेत् ।

१४. समिन्द्र णो मनसा जेषि गोभिः संवर्चसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां  
प्राणानुपसृशेत् । ब्रह्मालोकेन क्रमेण ।

१५. अतु म इत्येवमादिना मन्त्रेण मुखमण्डलं पाणिना  
विशोधयति ततः ।

## १२.

१६. विष्णुकर्माख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः । क पुनस्तत्करोतीत्यत  
आह ।

१. वेदेर्द्यौ दक्षिणश्रोणिदेशो दक्षिणापरः कोणः । तस्मादा-  
रभ्य क्रमते तावद्यावदाहवनीयः ।

२. स्थानादक्षिणं पादं गमनाभिमुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागभाषे  
स्थापयेत् । दिवि विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण । तस्मादध्वनो  
हीनतरं ख्यं स्थापयेत् ।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं  
कुर्यात् ।

४. पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयं क्रमणं कुर्यात् ।

५. दिक्षु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पादं निदधाति ।  
न तु कामति परस्मैपदोपदेशात् ।

६. तमहमित्येवमादिक<sup>१</sup> उदर्को वाक्यशेषः । समानस्तुत्यः ।  
सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

७. अग्नम् स्वरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशमीक्षते ।

८. ईक्षत इत्यनुवर्तते । सं ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहव-  
नीयमीक्षते । वरुणप्रघासेष्वाहवनीयौ द्वौ । तयोर्द्वयोरपीक्षणम-  
विशेषात् । ऊहय न भवति । ज्योतिःशब्दस्य दौर्गन्धिवचकत्वात् ।

९. ईक्षत इति वर्तते । समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव  
दिशमीक्षते । एवकाराच्च पूर्वेण सह विकल्पः ।

१०. जपतीति सूत्रच्छेदः । ज्यवन्तानि तु खण्डशो व्याख्या-  
यन्ते । एवं च निर्देशः क्रमार्थः । स्वयंभुरित्येवमादिना मन्त्रेणा-  
दित्यनुपतिष्ठते । दर्शनगोचरं गत्वा । कुत एतत् । अथात्रैवेत्येव-  
मादिना धन्येन महामते विशेषात् ।

११. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणं बाहुमा-  
वर्तमानमन्वावृत्य । होत्वदिति शोक्तम् । तत्रावर्तनमात्रमत्र तु  
भ्रमणमिति विशेषात्<sup>१</sup> ।

१२. सव्यावृद्धत्वा एव गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः । कथ-  
मुपतिष्ठते दृष्णीं मन्त्रेण वेत्यत आह ।

१३. अग्रे गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने ।

अमुयादित्यस्य श्याने पञ्चम्यन्तं पुचनाम गृहीयात् । प्रत्येकम् ।  
 सर्वेषां तु पुत्राणाम् । नामानीति वज्रवचनात् । नामग्रहणप्रयोग  
 उच्यते । अस्यूरि नो गार्हपत्यानि सन्तु शतं हिमा मह्यं देवदत्तात् ।  
 अस्यूरि मह्यं यज्ञदत्तात् । एवं यथापुत्रमस्युयादिरावृत्तिः सामर्थ्यात् ।

१४. भर्भुव इत्यादिना मन्त्रेणास्य प्रकृतस्य गार्हपत्यस्याङ्गार-  
 मुपसृजेत् ।

१५. यज्ञो यभ्रयेत्येवमादिकं मन्त्रं स्वदेशे स्थितो जपेत् ।

१६. यथा प्राग्वत्तद्वचनात् ।

प्राग्वत्तद्वचनात् १७. अग्ने प्रतपत इत्येवमादिना मन्त्रेणाश्वनीये सन्निधौ-  
 १५. अतु न इत्येवमादिना मन्त्रेणाश्वनीये सन्निधौ-

दध्यात् ।

१८. विष्टवगनन्तरं कुर्यात् ।

१३.

१८. यो नो दूर इत्येवमादिना मन्त्रेणाश्वनीये सक्तानि  
 विक्षामाणि वृषकाष्ठादीनि दग्धशेषाणि तस्मिन्नाश्वनीये प्रक्षिपेत् ।

१९. गोमां अग्ने विर्मा अथी यज्ञ इत्येवमादिकं तच्च यज-  
 मानदेश आशीनो जपति ।

१. प्रजातिकाम इति सूचान्तः । स्यन्तानि तु खण्डग्रो व्याख्या-  
 यन्ते । उदयं तमसस्यरि । तच्चतुर्देवहितं शकमुच्चरत् । संदृशत  
 इत्येवमादिकं यज्ञः । एतेस्त्रिभिर्मन्त्रैरादित्यमुपस्थाप ।

२. यथा पूर्वमुक्तं दक्षिणं बाह्वमन्वावृत्त्येति ।

३. मध्याह्नलोपविशत ततः ।

४. ददं हविरित्येवमादिना मन्त्रेण पयोभचं कुर्यात् । प्रजा-  
तिकामः प्रसूतिकाम इत्यर्थः ।

५. मंभूतिर्दृष्टिस्तामिच्छन् संवृष्टपन्नित्युच्यते । दधिकाव्णो  
अकारिपमित्यनेन मन्त्रेण दधिभचं कुर्यात् । वाग्भ्यासमुच्चय-  
प्रतिषेधः ।

६. सं यज्ञपतिराशिषा । अनेन मन्त्रेण यः समाख्यातो  
यजमानभाग इति तं प्राश्नाति ।

७. प्रवसति सति यजमाने समिष्टयजुषा सहाध्वर्युर्जुहुयात् ।  
न प्रातिनिधिकः<sup>१</sup> । पत्नी वा भक्षयेत् । एवमर्थो होमोपदेशः ।

### १४.

१. यजमानाधिकारो ऽनुवर्तते । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातु-  
र्मास्यादीनि कर्माणि सुमूर्षार्यजमानस्य यथाचोदितकालानपेक्षया<sup>२</sup>  
जीवतो यजमानस्य शीघ्रं प्रधानकरणमात्रेणापि संस्थाप्यानि ।

२. यद्यपि प्रक्रान्तापरिसमाप्ते<sup>३</sup> कर्मणि यजमानो धियते  
तथापि तदन्तं तत्कर्म । नास्ति तस्य समापनम् । समापयितुर-  
भावात् ।

३. एवमाद्याः क्रिया नैरन्तर्येण कृत्वोपोहन्यग्निभिः । ताः  
क्रियाः क्रमेषोच्यन्ते । यानि यत्र प्रक्रान्ते कर्मणि हवींषि  
संभवन्ति तानि तत्र यो ऽयं आहवनीयो मुख्यस्तत्कार्यं वा वर्तते  
तत्र प्रचेष्टव्यानि ।

४. संहार्य वापयित्वेत्यर्थः । रोमनस्वानीति रोमशब्दः केश-  
ग्रन्थोरप्युपलक्षणार्थः । प्रेतयद्वयं पत्न्या अपि पूर्वमारिष्याः  
क्रियार्थम् ।

५. आमुष्य<sup>१</sup> प्रेतममुलेपनपुष्पादिभिरलंकृत्य । एतद्गृहे कृत्वा  
अन्यदंष्ट्र्यन्तर्देशे कर्तव्यम् । कः पुनः स देश इत्यत आह ।

६. किं कुर्यादित्यत आह ।

७. इत उत्तरं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम् । कुत एतत् ।  
आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः । श्वेत वीत वि च सर्पतात इत्या-  
दिना पूर्वोक्तं देशं पलाशग्राखया विमृश्य ।

८. ह्येन करणभूतेन उन्मृष्य उद्धृत्येत्यर्थः । अभुक्ष्य ।  
अह्निरुपविष्टेत्यर्थः । कृत्वेवं देशसंस्कारं ततः ।

९. प्राग्दक्षिणाभिमुखीं प्राग्दक्षिणायैः काष्ठैश्चिति<sup>२</sup> कृत्वा ।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात् ।  
पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम् । ग्रह एवोद्धरणं कृत्वा  
प्रकटेन नीयन्ते । अग्नयो यजमानस्य ग्राखान्तरात्<sup>३</sup> ।

११. काष्ठचितिमारोपयितुं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण  
यजमानप्रदीर्घं नयेत् । मनु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संचरः ।  
उच्यते । प्रवासे मृतस्याहवनीयं ब्रूतेतोऽग्नीन् प्रवमति तेन धैवोत्सृज्यत  
इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाग्राह्या स्नात् तन्निरुत्थये  
वचनम् ।

१ A C आमुष्य । २ Com. काष्ठैः । ३ A om. the words from ग्रह to  
ग्राखान्तरात् ।

१२. काष्ठचितौ उत्तानं श्वं निपात्य ततः ।

१३. दक्षिणतश्चितेः पश्चादा गां चानुस्तरणीमजां वा । अनुस्तरणीति तस्याः संज्ञा । वक्ष्यति । अनुस्तरण्या गोश्वर्माधिषवणमिति । अजां ह्यगीं रोहिणीमेव । अन्योरन्यतरां दक्षिणमुखीं प्रोभ्य प्रकर्षेण गले गाढं बद्धेत्यर्थः । ननु उभः कुम्भपूरणे स्मर्यते । सत्यम् । अनेकार्यां हि धातव इत्यदोषः । प्रयोगश्च संदृश्यते । दासा यदीं सुसमुन्ममवाधुरिति । ननु च्छान्दसप्रयोगदर्शनान्तचैवायं साधुः कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः । उच्यते । वेदार्थव्याख्योन्मुखानां नायं दोषः ।

१४. तस्या अनुस्तरण्या जीवन्त्याः संज्ञप्ताया वा वृक्षावूरु-  
संलग्नावूरुभ्यामुद्धरेत् । वृष्टतः वृष्टेनेत्यर्थः ।

१५. तौ वृक्षौ दक्षिणग्रावीषदुष्णौ कृत्वा तत अति द्रव  
मारमेयौ श्वानाविति द्वाभ्यामृग्भ्यां हस्तयोः प्रेतस्य निदध्यात् ।  
अनाहिताग्नेरौपामने ऽन्वाहार्यविकारत्वात्<sup>१</sup> । पिण्डपिण्डयज्ञवदिति  
सर्वमेतद्भवतीति वृद्धसंप्रदायः ।

१६. प्राणायतनानि<sup>२</sup> मुखं मासिके चक्षुषी कर्णौ तेभ्यैकैकं  
क्षिरण्यग्रकलं निदध्यात् ।

१७. अग्नेर्वर्म परि गोभिर्ययस्तेत्यनया च्छवा अनुस्तरणीवपथा  
शयस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य ततः ।

१८. दक्षिणे हस्ते ऽप्राष्ट्याग्नेय्यभिमुखानि कार्याणि प्रेतपादौ  
चेति देवयुवं जुह्वमाग्नेय्यां सादयतीति शेषः<sup>३</sup> । जुह्वादीनामनेकत्व-

१ B C (in marg.) पूर्वाधिकारत्वात् । २ B om. प्राणायतनानि । ३ C has only दक्षिण हस्ते जुह्वं सादयतीति; in marg. अप्राष्ट्याग्नेय्यां । देवयुवं corrected A देवय ।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात् । सत्तेषु सत्तिष्ठां साधार-  
णान्यन्यानि पाचाणि भवन्ति । तेषां सत्त्वान्त उत्सर्गः । तादर्थ्यात्<sup>१</sup> ।  
अतश्च सत्तिष्ठो मृतस्य सौरेव पाचैर्दाहः । अपि वान्यानि पाचाणि  
साधारणानि कुर्वीरन्निति मीमांसकाः । संस्मितदर्शपूर्णमासस्य  
हृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय । अनाहिताग्न्यग्निहोत्रायणिनोः  
स्वालोपाकपूर्णाहुतिसुप्तौ जुह्वविकारत्वात् । हृतेन प्रषदाज्येन च  
पूरयित्वा सादयेच्छ्रुत्यन्तरात् । आनुलोम्येन च न्यायात् ।

१८. सद्ये पाणौ श्वस्योपधतं कुर्यात् पूर्ववत् ।

१९. भुवां हृतेन प्रषदाज्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणाक्षीमेवो-  
रसि<sup>२</sup> सादयेत् ।

२०. तद्यैव पूर्णमनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत् ।

२१. अग्निहोत्रसुवमैष्टिकं च वषाया उपरि नाभिकयोः  
प्रदेशे स्थापयेत् । ननु नाभिकयोरित्युक्ते वषाया उपरीति कथं  
गम्यते । वषाया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात् । एवं च सत्यन्येष्वपि  
प्रदेशेषु वस्तान्तरितेषु सादनं युज्यत<sup>३</sup> एव ।

२२. प्राग्निवहरणपाशं दक्षिणे कर्णे निदध्यात् ।

२३. मणोतामणयनं सद्ये कर्णे निदध्यात् ।

२४. पुरोक्षाग्रकपालानि शिरसि स्थापयेत् ।

२५. दक्षु<sup>४</sup> यावाण इति केचित्पठन्ति । स च पाठः सम्यग-  
सम्यगिति श्रुतिनो निर्णयः ।

१ D om मेवां तादर्थ्यात् । २ C (in marg) आदेव्ययात् । ३ C (sec. h.)  
प्रयुज्यत । ४ C दक्षः in marg. सु ।



२७. समवत्तधानीमिलापाचीमुदरे कुर्यात् ।

२८. निदध्यात् । पात्र्यावित्यविवक्षितं वचनम् ।

२९. पूर्ववत् ।

३०. क्रत्यर्थस्य कृष्णाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य ।

३१. उपस्य उत्सङ्गः । तस्मिन्नरणी निदध्यात् । अत्रापि द्विवचनमविवक्षितम् ।

३२. ऊर्वोर्दधोरप्यलूखलं निदध्यात् । अष्टौवतोर्मुसलम् । अष्टौवच्छन्देन<sup>१</sup> शुष्कसङ्गे उच्येते ।

३३. शूर्पं च शकटं च शूर्पशकटे । ते पादयोर्निदध्यात् ।

३४. पादतो ऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेपस्यालीकृषादीनि । अनादिताग्नेः<sup>२</sup> पार्वणपितृयज्ञपात्राणि । विकारैकत्वात् ।

३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरीकृत्योक्तं<sup>३</sup> तानीति । हतेन पृथदा-  
ज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयत्वात् । सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि  
च । तानीति वचनात् ।

३६. अयं वै तत्त्वमित्येवमादिकया षट्पदया उपोहन्ति ।  
प्रापयन्त्यग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याख्यैर्यजमानशरीरम् ।  
पुत्रादयो यथाधिकारम्<sup>४</sup> । अस्मै स्वाहेत्यसावित्यस्य स्थाने प्रेतमा-  
मग्रहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात् ।

१ A inserts here अष्टौवनो जाननी इति पदमाहके यदिजानन्निति मन्त्रभाष्ये ।  
अष्टौवद्व्या प्रागुभ्यामित्यहमे कवभ्यामिति मन्त्रभाष्ये च । २ B \*ग्नेः सर्वेण पितुं  
पितृ\* । ३ C सर्वेणि पुरीकृत्य The reading of B I have not noted. ४ B  
यथाधिकारम् ।

१५.

१. नैनमग्रे वि दक्षो माभि श्रोच इत्येवमाद्या दग्धं जपित्वा  
मय्यादृतः सत्त्वं वाङ्मन्वावृत्यानवेद्यमाणाः<sup>१</sup> पृष्ठतो ऽनिमीलयन्तः  
शीघ्रं प्रक्रामन्ति । प्रागुदङ्मुखाः ।

२. मृत्योः पदं योपयन्तो यदैतेति द्वाभ्यामृग्भ्यामनुमन्त्रयते  
प्रक्रामतः पुरोहितो ऽन्यो वा ।

३. आपो हि द्वा मयोभुव इत्येतत्सूक्तम् । सना च सोम  
जेधि चेति सूक्तम् । आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संस्पृशन्ति । क्षान्ती-  
त्यर्थः । कथं क्षान्ति । शिरांसुदके नमनेनाप्रवेष्टयन्तः असंभाव-  
मानाः परस्परमङ्गान्यननुघर्षयन्त इत्यर्थः ।

४. प्रत्यायनीति सूचच्छेदः । स्थावन्तानि तु अण्डम उच्यन्ते ।  
अवाविति नामपादं सपिण्डा उदकाश्चक्षिमेकं दद्युः ।

५. उदकादुत्क्रामन्ति । आपो अस्मात्प्रातरः शुन्ध्यन्स्वित्येव-  
मादिना मन्त्रेण ।

६. अहतमधीतं नवं वासः परिधायानकारम् ।

७. तच्चक्षुर्देवहितं शुकमुषरदित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमु-  
पस्थाय ततः ।

८. कनिष्ठो ऽग्रत इतरे तमनु । एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान् ।  
सपिण्डा वङ्गवचननिर्देशात् ।

९. एकस्मिन्नुदपात्रे दूर्वाकाण्डानि यवा धान्यत्वेन प्रसिद्धाः ।  
मर्षपा ओषधिविशेषाः । एतत्तयं निक्षिप्यार्द्रं अशुष्के गोमये

निधाय ततः अश्वन्वतौ रीयते संरभध्वमित्येवमादिना मन्त्रेणाभ्य-  
क्तमश्वानमग्निं च यच्च पूर्वोक्तमुदपात्रमेतत्तथमपि संपृशन्ति  
सपिण्डाः ।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम् । आसनमप्यध एव । अन्यत्र  
साहचर्यदर्शनात् । हवित्यमक्षरालक्षणं तद्वचना । भावप्रत्ययनिर्देशो  
लिङ्गसद्वययोरविवक्षार्थः । ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्वियस्य व्रतानि  
कुर्युः । प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां सन्ध्योपासनादीनां  
दृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च ह्यपिनिकर्तनादीनाम् । किमवि-  
शेषेण । नेत्युच्यते । वैतामवर्जम् । वैतानं चेताग्निकर्म । तस्याप्रति-  
बन्धः<sup>१</sup> । कियन्तं कालमेतानि व्रतानि । उच्यते । एकरात्रमेकमहो-  
रात्रमित्यर्थः । चिरात्रं वा । एवमेव नवरात्रं वेति विकल्पः ।  
आ वा संचयनाद्भूतानि । अस्त्रिसंचयनं वक्ष्यति । अपरपक्षे संचि-  
त्येत्यादिषु । आ वा तस्माद्भूतानि भवन्ति । स्मृतिसिद्धस्य वचन-  
मन्यथाकरणे प्रातपत्यर्थम् ।

११. अद्यशब्देनात्र मरणमुच्यते । येव्यहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं  
तान्यघाहानि । कतमानि पुनस्तानि । मरणादारभ्यैकरात्रादीनि ।  
यानि व्रतैर्याज्ञान्युक्तानि तानि न वर्धयेयुर्नाभ्यधिकानि कुर्युः ।  
कर्मानधिकारव्रतैर्न व्याभ्युचित्यर्थः । एतदनेनोच्यते<sup>२</sup> । यद्यपर-  
पक्षो ऽन्तर्नवाहं<sup>३</sup> भवति तत आ वा संचयनादित्ययं पक्षो ऽङ्गी-

१ C तस्य प्रतिषेधः । २ A C (orig) अनेनोच्यते E C (sec. 1) अनेनोच्यते ।

३ B जैरक् नवाहं C orig अरं वाहं ।

कर्तव्यः । अथ चेदूर्ध्वं नवाद्यान्नादस्तव्यः । वर्णचयस्याप्येतदसंयोग-  
विधानात् । इति च स्नाह कौपीतकिरिति स्वपक्षदृढीकरणार्थं  
श्रुतिप्रदर्शनम् ।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः । अपरपक्षः कृष्णपक्ष-  
स्मिन् वा अयुजो विषममङ्गुलीका रात्रयो मरणादारभ्यैकत्रिपञ्च-  
सप्तसु संक्षयनमस्यां संगोपनं पूर्वं पलाशगुप्ते तन्मन्त्रान्तरदर्शनात् ।

१३. यं त्वमग्ने समदह इत्येतमभ्यामृग्भ्यामुदकेन सौरमित्रेणा-  
स्त्रीनि निर्वाण्यान्त्रां तापमुपग्रभयेत्यर्थः । विगततापानामपि निर्वा-  
पणमविशेषात्<sup>१</sup> ।

१४. शरीरशब्देनावास्त्रीन्युच्यन्ते । तान्यगन्तरं पुराणे घटे  
प्रक्षिपेत् ।

१५. उक्ते सन्नामि इयिवीं तत्परित्यजेन मन्त्रेण तं घटं  
हृत्तोष्ट्रेनापिदध्यात् ।

१६. उच्छ्वस्य स इयिवि मा निबाधया इत्यनेन मन्त्रे स्नाते  
सुरंगयामित्यर्थः । गच्छां निष्ठाप्य प्रवेश्य ततः ।

१७. उच्छ्वस्यमाना इयिवीं च तिष्ठत्वित्यनेन मन्त्रेण परिमिते  
वदध्यात् । परिमितं चित्यकं कुलकं शस्त्रानमित्येको ऽर्थः । तच्च  
परिमितदारं क्रियते । तच्चास्थिकुम्भं सुरङ्गायां<sup>२</sup> प्रवेश्यावस्थापयेत् ।

१८. यदेतत्संक्षयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति ।

१९. अग्निभिः संस्कुर्वन्तीति सूत्रान्तः । उपलभ्यमानानि  
शरीराण्येवाहृत्य यथोक्ता क्रिया । शरीरेष्वदृश्यमानेषु पुरुषास्त्रि-

समानमद्वाकैः पलाशवृक्षैः प्रतिनिधिकरणम् । तदुच्यते । त्रीणि  
पष्टिशतानि पलाशवृक्षानि विन्यस्तव्यानीति वाक्यशेषः । कथमि-  
त्याकाङ्क्षित आह ।

२०. वक्ष्यति । पुरुषाकृतिं कृत्वेति । तस्या आकृतेः शिरसि  
कर्तव्ये चत्वारिंशत्पलाशवृक्षानि निदध्यात् ।

२१. प्रीवायां कर्तव्यायां दश यथाप्रदेशं निदध्यात् ।

२२. वाङ्मोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात् । किं विगृह्ययोर्वाङ्मोः ।  
अंसात्वंसयोः । एकोऽस्यशब्दोऽस्यफलकवचनः । अपरोऽस्यतिर्धातुरनु-  
शब्दपूर्वा गत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । अंसातुगतयोः अंससहित-  
योरिति यावत्<sup>१</sup> ।

२३. उरःस्थले कल्पयितव्ये विंशत्पलाशवृक्षानि निदध्यात् ।

२४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपलाश-  
वृक्षानि निवेद्ययेत् । पलाशवृक्षानि लौकिकेन शब्देन पलाशवि-  
टकान्युच्यन्ते ।

२५. वृषणप्रदेशे षट् पलाशवृक्षानि अवस्थापयेत् ।

२६. चत्वारि पलाशवृक्षानि शिघ्रे कल्पयेत् ।

२७. ऊर्वाः कर्तव्ययोः शतं पलाशवृक्षानि निवेद्ययेत् ।

२८. द्वयोरपि जातुजडाष्टौवत्समुदाययोः विंशत्पलाशवृ-  
क्षानि निदध्यात् ।

२९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं विंशतिपलाश-  
वृक्षानि निवेद्ययेत् ।

३०. अविकलाङ्गे यजमाने प्रभीत एवं चौणि षष्टिगतानि ।  
विकलाङ्गे ऽपि सङ्ख्याद्यानिराकृतेः प्रतिनिधित्वात् ।

३१. उक्त्या पलाशवृत्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्णा-  
सूत्रैः स्यूतास्यूतमध्यमैः स्नायुवत्परिवेद्य क्रमेण यवचूर्णैर्मांसवद-  
स्थिभिर्नैः प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्यानन्तरमग्निभिर्दाहादिसंस्कारेण  
संस्तुर्वन्ति पुषादयः । एवमेव ग्राह्यान्तरविहितत्वात् । जीवतः  
कर्माणीथुक्तम् । यदा पुनर्जीवत एव पत्नी क्षियेत ततो यजमा-  
नेन किं कर्तव्यमित्यत आह ।

३२. अग्निश्वाक्ये नियोगचयमुत्प्रेक्षते । पूर्वमारिष्या अग्नि-  
संस्कारौ ऽन्यानयनमाधानं<sup>१</sup> च । तच्च पूर्वमारिष्या अग्निसंस्कारा-  
द्यायाक्तान्यं वचनात् । अन्यानयनमर्थाच्चित्रं पुनराधानं तु विधीयत  
इति । संतापनेन वेति । संतापजैरित्यर्थः । संतापजैरितिकर्तव्यता<sup>२</sup>  
यजमानदाहविवक्षा प्रतपये पश्यते । इहाप्यविरोधात्तैव द्रष्टव्या ।  
इत्यनेन लुप्यान्तिष्ठ एव स्यात्तीरेष्टवै ब्रूयात्तासु गोमयानि च  
शुम्भलानि चावधाय नाना चिह्नमिषु प्रष्टव्यात् । ते ये ततः  
संतापादग्नयो जायेरंस्तैरेनं दद्वेयुरिति<sup>३</sup> (१२.५.२.२) । इत-  
रेषां परित्यागः कृतार्थत्वात् ।

### १६.

१. परिधिकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । परिधि-

१ A पुनराधानं च । २ A C संतापजैरितिकतः B not quite legible. ३ B दाहयेत् ।

मङ्गलं शान्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः । तदर्थं कर्म परिधिकर्म । तद्गतापवर्गे कर्तव्यम् । अतान्युक्तान्यधःशयादीनि । तदन्ते प्रेतकर्म कृत्वा प्रत्येनमा सपरिवारेण गृह्ये ऽग्नौ कर्तव्यम् । प्रत्येना मृतस्य प्रत्यनन्तरो विव्यभाग्यते । कथं कर्तव्यमित्यत आह ।

२. अग्न्यान् वस्त्रोवर्दः । तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः । तदप-  
द्यादग्नेरुदग्यौवं प्राग्यौवं वोपरिलोम चोपस्तौर्यं तस्मिन्विव्यभाजः  
सर्व एवोपविशन्ति । दर्भेषु चोदग्येषु प्राग्येषु<sup>१</sup> वा ।

३. जुहोतीति सूचान्तः । ये चर्मण्युपविष्टास्तांश्चाग्निं<sup>२</sup> चान्तरे-  
णाग्नात्तं हताभ्यक्तं स्थापयित्वेदमन्यत् प्रतिश्रुतहोमविधेरभ्यधिकम् ।

४. शम्या रथाङ्गत्वेन प्रमिह्नास्ताः परिधिवदावसथस्य पद्याद-  
क्षिणत उत्तरतश्च कृत्वावस्थाप्येत्यर्थः ।

५. कृत्वेति वर्तते । शमीमयमनियतसङ्ख्याकमिन्धनार्थं पालाशं  
वेधं च तूष्णीं प्रोक्षितमग्नौ प्रक्षिपेत् ।

६. वरणविकारेण कंसविकारेण वा क्षुवेण वक्ष्यमाणा आञ्ज्या-  
ङ्गतीजुहोति ।

७. दक्षिणं पादं तिर्यञ्चमितरस्य जहाया अधो न्यसेतरं  
चैवमेवेतरस्य एवमासीनः कृतोपस्य उपस्यकृत् उच्यते । इत्थंभूत  
क्षत्विक् जुहोति । किं चान्यत् । समन्वारभ्येषु यानि कर्माणि  
प्रत्येनमा सहोपदिष्टानि तेष्वन्वारभ्येषु । संग्रहदात् कृतोपस्येवन्वार-  
भ्येष्विति लभ्यते । कृतमे पुनस्ते आहुतिमन्वा इत्याकाङ्क्षित आह ।

८. इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम् । याजु-

वेदिका<sup>१</sup> परैतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम् । अप नः शोशच-  
दधमिति सप्ताग्रे नय चस्त्वा इदा त्वं नो अग्न अधरादित्येता<sup>२</sup>  
आरुणे इग्यन्वाधान उक्तास्ता इहातिदिष्टा थासारुणे दग्धान्वा-  
धान इति ।

८. तूष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम् । खण्डग्रस्तु व्याख्या क्रियते ।  
दादश ऊत्ता प्राक् स्त्रिएकतो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं सङ्ख्यावचनम् ।

१०. यथाहान्यस्तुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यासृग्भ्यां दक्षिणमंसमनु  
चर्मोपविष्टानीचते ।

११. अश्विनं चैककुदादि हतेन संस्पृश<sup>३</sup> ततः ।

१२. दर्भशलाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मशुपविष्टानाम-  
चौष्यनक्ति दक्षिणं पूर्वं सव्यमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपन्नोरि-  
त्यनेन मन्त्रेण ।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात् ।

१४. उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्य इत्याभ्यासृग्भ्यां हारवकोऽनुमन्तयते ।  
प्रत्येनःप्रभृतीनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्याम् । एवं  
च सति तैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्योत्थातव्यमिति गम्यते ।

१५. अग्नहुहो वा पुष्कमन्वारभ्यानुत्तिष्ठतोऽनुमन्तयते ।

१६. अग्नह्वान् प्रकटवीहः । नवं वस्त्रम् । कांस्यस्य सुवो यदि  
हृतः स एव देयः ।

१ Bom चाकुर्वेदिका । १० चधूपदिति वा दधमितिहेता आरुणे ।

१ B संध्यम् ।



१७. दक्षिणतो ओर्वस्तहिरण्यादिविज्जमवस्थाप्य<sup>१</sup> प्रत्येनाः  
पेहकर्णापाकरणसमर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति ।

१८. यदेतत्परिधिकर्माक्तमेतत्प्रत्येनसि सति भवति ।

## १७.

१. गार्होर्कर्मप्रसङ्गेनायं<sup>२</sup> शूलगवाख्यः काम्यः शाखापशुरिद्धो-  
च्यते । श्रुत्यन्तरोक्तत्वात् । स्वशाखायामप्यथ यत्स्वेरग्निभिर्यजमानं  
संस्थापयन्तीत्यस्यानन्तरं (कौ० ब्रा० ६. १०) प्रजापतिः प्रजातिका-  
मस्तपो ज्ञप्यतेत्युपक्रम्य भवगवादीनां ज्ञान्नां शूलगववपाहोममन्त्र-  
वृष्टानामर्थवाददर्शनादिहैव सूचकारेणोक्तः । तच्च रुद्रं गवा यजत  
इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते । स्वस्य-  
यनायानर्थोपशमनायेत्यर्थः ।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शाखान्तरेष्वप्येषा संज्ञा । रौद्राद्य भूरिगः  
शूलादयो रोगाः । या ते दिशुदवसृष्टा दिवस्वरौत्येवमादिभि-  
र्मन्त्रलिङ्गैस्तत्रतत्र दृश्यन्ते । तन्निवारणायै चैतत्कर्म भवतीत्येतदपि  
संज्ञया ज्ञापितं भवति । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

३. शुद्धपक्षे शुक्रपक्ष इत्यर्थः । उपोष्येति पूर्वोद्युक्तं यथोक्तं  
कृत्वा । पुष्ये नक्षत्रे पुष्यादौ । प्रागुदीच्यां दिशि एतत्कर्म  
भवति ।

४. क्रमेणैवमादीन्यदर्थान् कृत्वा नियुनक्ति मन्थनमावमथ-

वेदिका<sup>१</sup> परैतु मृत्युरित्येवमादिकां दिनीयाम् । अप नः शोशच-  
दधमिति सप्ताग्रे नय यस्ता हृदा तं नो अग्न अधरादित्येता<sup>२</sup>  
आरूपे ऽग्न्यन्वाधान उक्तास्ता इतिदिष्टा चास्वारूपे दग्धावा-  
धान इति ।

८. तृष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम् । खण्डग्रस्तु व्याख्या क्रियते ।

द्वादश ऊत्वा प्राक् खिष्टस्ततो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं सङ्ख्यावचनम् ।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यासृग्भ्यां दक्षिणमंसमनु-  
चर्मोपविष्टानीचते ।

११. अश्वत्थं चैककुदादि एतेन संमृश्य<sup>३</sup> ततः ।

१२. दर्भग्रस्ताकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मण्युपविष्टानाम-  
चीष्मन्ति दक्षिणं पूर्वं सव्यमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपञ्चौरि-  
त्यनेन मन्त्रेण ।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात् ।

१४. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याभ्यासृग्भ्यां हावको ऽनुमन्त्रयते ।  
प्रत्येनः प्रमृतीरुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं वाङ्मन्वारव्यान् । एवं  
च सति तैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं वाङ्मन्वारव्यान्भ्योत्यातय्यमिति गम्यते ।

१५. अनङ्गुहो वा पुष्कमन्वारव्यात्तुत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते ।

१६. अनङ्गान् शकटवाहः । नवं वस्त्रम् । कांश्चथ सुवो यदि  
छतः स एव देवः ।

१ Dom वाकुवेदिका । २ C अपपदिति वा दधमित्येता आरूपे ।

३ ॥ संमृश्य ।

१०. दक्षिणतोऽग्निं स्वहिरण्यादिवित्तमवम्याण्य<sup>१</sup> प्रत्येनाः  
पेदकणां पाकरणममर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति ।

१८. यदेतत्परिधिक्रमांक्रमेत प्रत्येनमि सति भवति ।

### १०.

१. गार्ग्यं तमप्रमङ्गेनायं<sup>१</sup> शृणुगवायः काम्यः गार्ग्यापयस्वरिहो-  
यते । श्रुत्यन्तरोक्तत्वात् । स्वगार्ग्यायामण्यं यस्त्वेरग्निभिर्यज्ञमानं  
मंग्यापयन्तीत्यम्यानन्तरं (कौ० भा० ६. १०) प्रजापतिः प्रजातिका-  
मसापोऽत्यतेत्युपक्रम्य भगवन्दीनां नागां शृणुगववपाहोममन्त्र-  
दृष्टानामयन्ताददर्शनादिभैव सूत्रकारेणोक्तः । तत्र रुद्रं गवा यजत  
इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यकौ यागो विधीयते । स्वस्त्य-  
यनायानयं पश्यमनायेत्यर्थः ।

२. प्रमिद्धा ह्यस्य गार्ग्यान्तरेष्वप्येषा मंशा । रौद्राय भूरिगः  
शृणादयो रोगाः । या ते दिक्षु दवसृष्टा दिवस्पर्तीत्येवमादिभि-  
र्मन्त्रन्निष्कृतवत्तत्र दृग्गन्ते । तच्चित्रारणायं चेतत्कर्म भवतीत्येतदपि  
मंशया ज्ञापितं भवति । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

३. शृङ्गपक्षे शृङ्गपक्ष इत्यर्थः । उपोष्येति पूर्वचुर्धतं यथोक्तं  
हत्वा । पुष्ये मघचे पुष्यादौ । प्रागुदीच्यां दिग्नि एतत्कर्म  
भवति ।

४. क्रमेणैवमादीन्यदार्थान् हत्वा नियुनक्ति मन्थनमावमय-

स्याग्नेररणिभ्यां समारोपपूर्वकम् । वैश्वकुसादाहृतस्यापि वचनात् ।  
प्राक्षं प्रणीय न प्रागुदञ्चम् । एकदेशस्य प्रणयनमुत्तरत्र पश्चिमे  
ऽग्नौ पूर्वं ऽग्राविति (१४) कार्यदर्शनात् ।

५. प्रणीतस्याग्नेः पुरस्तात्सपर्षां पलाशशाखां निक्षनेत् ।

६. तस्याः शाखाया उत्तरतः पशुं यथाचोदितमुपस्थापयेत् ।

प्रशवचनात्केचिच्छागमणीच्छन्ति ।

७. उपाकरणमाध्वर्यवं तस्यायं मन्त्रो सिद्धान्तात् ।

८. पूर्ववत् ।

९. इदं त्वा जुष्टं नियुनञ्जीत्यनेन मन्त्रेण पशुं नियुनक्ति  
पलाशशाखायाम् ।

१०. पर्यग्निकृतमाध्वर्यवेण पर्यग्निकरणेन तमेवोदक्षं नयन्ति ।

वज्रवचनमविवक्षितं शाखान्तरे शमितुः पशुनयनोपदेष्टात् ।

११. यं नयन्ति तं पशुं संज्ञपयन्ति । प्राक्शिरसं प्राच्यां  
दिशि शिरः कृत्वा । उदीच्यां पादाम् । प्रतीच्यां वा दिशि शिरः  
कृत्वोदीच्यामेव पादानिति । एवंस्थितं संज्ञपयन्ति । अत्रापि वज्र-  
वचनमविवक्षितम् । शाखान्तरे शमितुरेकत्वात् । प्रयोजकत्वेन वा  
विवक्षा । अरवमाणमवाश्रयमानमित्यर्थः ।

१२. यत्पशुरित्येवमादिना मन्त्रेण रवमाणे मति पशौ जुहु-  
यात् । प्रायश्चित्ताहुतिरेषा । ततश्च ब्रह्मा चतुर्ग्येहीतं जुहुयात् जुहु-  
यात् । कुत एतत् जुहेति । शाखापशोः सूत्रे उपदेष्टात् ।

१३. आध्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रच्छेदः । वपोद्धरणं नाभि-  
प्रदेशात्कृत्वा । तथैव वपाश्रपशोः प्रोर्षवमं कृत्वा ततः प्रक्षाल्य ।

१४. यो ऽसौ प्रणीतस्तस्मिन् वर्षा अपचिता ततः ।

१५. वर्षामभिघार्य प्रचरयित्वेत्यर्थः<sup>१</sup> । उदास्योपस्तीर्णायां पात्र्यां निधाय ।

१६. पूर्वमग्निं त्रिवंशिवमित्यनेन मन्त्रेण<sup>२</sup> चिः पर्युक्ष्या-  
नन्तरम् ।

१७. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः ।

### १८.

१. सुवेण जुहोति । सुवः पाचमिति गृह्ये<sup>३</sup> तद्धर्मकाणां परिभाषितत्वात् । या तिरस्त्रीत्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन ।

२. यस्त्रेदमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन द्वितीया-  
माज्याहुतिं जुहोति । इवामह इति मन्त्रान्तमंदेहव्युदासार्थं द्विती-  
यावचनम् ।

३. अग्ने पृथिव्या अधिपते वायो ऽन्तरिक्षस्याधिपत इत्येव-  
मादिना मन्त्रेण तृतीयामाहुतिं जुहोति । तृतीयाग्रहणं यादृशेन  
मन्त्रेण याजमाने तृतीया तादृशेनात्रायि यथा स्यात् ।

४. प्रजापत इत्येवमादिना मन्त्रेण चतुर्थीमाज्याहुतिं जुहोति ।  
चतुर्थीग्रहणात्प्रायश्चित्तमप्यन्तरा न होतव्यमिति ।

५. अतुप्रहरति पलाशानीति सूत्रान्तः । चौणि पलाशपक्षाणि  
मध्यमानि संवृत्तानि<sup>४</sup> संवृद्ध संसीव्यौत्तराधर्षेण सौकर्यात् । आज्ये-  
नोपस्तीर्य गृह्ये दृष्टत्वात् ।

१ C त्रययित्वेत्यर्थः । २ O adds स्वाहाकारान्तेन । ३ A B गृह्यते । ४ C संवृत्तानि A om.

६. उपस्तीर्णं वषामवधाद्य ततो ऽभिघारणमस्या अन्येन कुर्यात् ।

७. यावतामहमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन वषां  
ऊवा ततः ।

८. आहुत्यनन्तरं पलाशपर्णानि<sup>१</sup> तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेत् ।

९. वषाप्रपण्यौ चातुप्रहरेदाध्यर्च्यबोक्तक्षणे । तथैवातुप्रहरेद्यथा  
तेषामुक्तम् ।

१०. दद्याद्यत इत्यनेन मन्त्रेण वषाप्रपण्यतुप्रहरणादनन्तर-  
मुत्तराभाज्याहुतिं ऊवा तथेव पर्युचति । यथा पूर्वमुक्तं त्रिवंशिव-  
मिति चिः पर्युचति । आश्वपक्षमसंदेहार्थम् । उत्तराप्रहणमन्येष्वपि  
शाखापक्षेषु भावार्थम् ।

११. स्वासीपाकपक्षेण तद्धर्मप्राप्त्यर्थम् । पश्चिमाग्निपक्षेण पूर्वं  
ऽप्रावधिलतत्वात्मा भूत् ।

१२. तस्यैवाग्नेहतरतो ऽवदानानि अर्पयेत् । मांसमिति बोक्तम् ।  
कथं नामावदानधर्मा आध्यर्च्यबोक्ता भवेपुरिति ।

१३. यो ऽग्नौ स्वासीपाकः श्रुतः तं च दूयं च । दूयशब्देन  
वक्ष्यते । मांसमग्नेभ्यो ऽवखण्ड्याभ्यं<sup>२</sup> च वंक्षतं पाठकमेव पाचा-  
न्तरे<sup>३</sup> समस्य जुहुया स्वासीपाकधर्मवत्पूर्वं ऽग्नौ ग्रंथोःग्रंथोरिति  
मन्त्रेण<sup>४</sup> चिः पर्युचणं ऊवा जुहोति । कुत एतत् पूर्वं ऽप्रावधिति ।  
अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

१ G पलाशः । २ O अवखण्ड्याभ्य Band A are corrupt. ३ A inserts  
रक्षदेवतः । ४ From ग्रंथोः to खण्ड्या om. in G.

१६.

१. स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतयः । स्वालोपाक-  
धर्मेण जुहुयात् ।

२. ग्रंथोःग्रंथोरिति त्रिः पर्युद्धेत्यर्थः ।

३. तान्येवावदानानि स्वालोपाकादीनि । न तु जाघनीमेव  
केवलात् । न च संनीतावग्रिष्टं संनीयेति वचनात् ।

४. जुहोतीति शेषः ।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मेणैव । स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः  
पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा<sup>१</sup> आहुतीर्जुहोति ।

६. ग्रंथोःग्रंथोरित्यहुते हुते चाविशेषात्<sup>२</sup> ।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः<sup>३</sup> । पश्चिमादग्नेरारभ्य चावद्विक-  
र्तनप्रदेशस्तावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि<sup>४</sup> षट् पक्षाग्रपक्षाणि मध्यमानि  
निदध्यात् ।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमूवध्यमवदध्यात् ।

९. तदूवध्यं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्योऽनुदिशेत् । अनुदेश  
इदमस्येदमस्येत्यवधार्य समर्पणम् ।

१०. षडेता रुद्रसेनाः । षडेव पर्णानि निहितानि । तत्र  
यथासङ्गमनुदेशो युज्यते । आघोषिण्य इति स्त्रीलिङ्गमन्त्रित-  
वज्रवचनान्तः साकाङ्क्षः । तथा प्रतिघोषिण्यः । एवं मंघोषिण्यः ।  
तथा विचित्रित्यः । एवं श्वसनाः । षष्ठस्तु निराकाङ्क्षो मन्त्रः । तदीयो

१ A U om. धर्मे । २ C om. षड्वे । ३ MSS. om. चानु । ४ C (in  
marg.) चा instead of च ।

१६.

१. स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतयः । स्यात्तौपाक-  
धर्मेण जुहुयात् ।

२. ग्रंथोःग्रंथोरिति त्रिः पर्युक्ष्येत्यर्थः ।

३. तान्येवावदानानि स्यात्तौपाकादीनि । न तु जाघनीमेव  
केवलाम् । न च संनीतावशिष्टं संनीयेति वचनात् ।

४. जुहोतीति शेषः ।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मेणैव । स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः  
पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा<sup>१</sup> आहुतीर्जुहोति ।

६. ग्रंथोःग्रंथोरित्यहुते हुते चाविशेषात्<sup>२</sup> ।

७. अनुदिशतीति सूचान्तः<sup>३</sup> । पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विक-  
र्तनप्रदेशस्तावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि<sup>४</sup> पट् पलाशपक्षाणि मध्यमानि  
निदध्यात् ।... लक्षाः पाशवन्भिक्षा आहत उपोक्तेर-  
नारण्यपा अतिदिशन्ते । यत्रासामुपदेशस्ततो यहीतव्याः । अ-  
ध्यवे च सः ।

८. यद्यपि श्रौते पशौ यूष्णवृक्षविशेषाः<sup>५</sup> प्रमाणविशेषाश्च अभ्य-  
ञ्जनाष्टाश्रिनिधमाश्च सन्ति तथापि शाखापशुपु पलाशशाखैव ।  
इति देवतायै वयामिति । इतिकरणस्तद्धर्मप्रापणार्थः । देवतावचनं  
यावतामहमीश इत्यस्य<sup>६</sup> निवृत्त्यर्थम् । देवतायै हविः स्विष्टकृते  
चेति वचनात् वनस्पतियागवपापशुपुरोडाशनिवृत्तिरपि<sup>७</sup> । ननु केन

१ A दूरे instead of यूष्ण । २ B अये C अर्के instead of अयम् । ३ A  
om. वपापशु B om. वपा B has वपापशुपुरोडाशयोर्नि ।



वनस्थतिथागपशुपुरोस्ताग्रयोः शाखापशुषु प्राप्तिः । उच्यते । श्रौता  
अपि शाखापशवो<sup>१</sup> स्वकीर्णभिन्नस्तादीनां लौकिके ऽग्नौ भवन्ति ।  
तत्रास्ति प्राप्तिः<sup>२</sup> । ननु भूमौ पशुपुरोस्ताग्रपशु<sup>३</sup> कात्यायनेनोक्त-  
मवकीर्णपशोः । सत्यम् । मनुना तूक्तम् । (११.११८) ।

अवकीर्णं तु काणेन गर्दभेन चतुष्यये ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत मैर्द्धतं निग्नि ॥ इति ॥

ननु<sup>४</sup> पाकयज्ञविधानेन पशुपुरोस्ताग्रवनस्थयोः कुतः प्राप्ति-  
रिति । उच्यते । कात्यायनीये प्रत्यक्षा श्रुतिः । मानवे त्वानु-  
मानिकीति । सत्यमेव । तथापि वनस्थतेः प्रतिवेधार्थमेतद्वचनम् ।  
देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति । शाखं तु जानया परिसङ्ख्याया  
निवार्यते । अप्रकृतत्वान्तस्य । संनिपत्योपकारकमपि शूलगवोक्त-  
मन्येषां पशूनां न प्रतिविध्यते । कुतः । आरादुपकारकाणां परि-  
सङ्ख्यानात् । अतो ऽन्येष्वपि पशुषु यथाप्राप्तं कर्म लिख्यते ।  
तत्रार्थपशुवर्गे पूर्वशुरुपवासः आवश्यक्यसमारोपो भग्न्यनं प्रणयनं  
परिसमूहनं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनं प्रणीताप्रणयनं स्तरणं पवित्र-  
च्छेदनं आश्रयस्थानादानं पयिसे ऽग्नावधिययणमुदासनमुत्पवनं प्रोक्षणं  
शाखानिखननं उत्तरतस्तस्याः पशोरुपस्थापनं तृणमोपस्पर्शनं अमुष्मै  
त्वा जुष्टमुपाकरोम्यमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोचाम्यमुष्मै त्वा जुष्टं निधुन-  
ज्मीति यथादेवतं पलाशशाखायां नियोजनं पर्यग्निकरणं उद्ग्रयनं  
मंजपनं पुरस्ताद्वाभेर्वपोत्खेदनं वपाश्रयस्थोः प्रच्छादनं प्रक्षालनं

पूर्वे ऽग्नौ अयणं अभिधारणं उदासनं ततो विष्णोर्हस्तो ऽसीति  
 कुशसुवयोरादानं आघारौ महाव्याहृतिहोमः ततस्त्रिषु पलाश-  
 पर्णेषु संवृणेषूपस्तरणं<sup>१</sup> वपावधानं अभिधारणं ततो ऽमुष्मै स्वाहेति  
 देवतामुद्दिग्य होमस्ततः पलाशानुप्रहरणं वपायपण्योश्च ततः पश्चिमे  
 ऽग्नौ स्नालीपाकअयणं उत्तरतो ऽवदानअयणं स्नालीपाकयूपमांसा-  
 न्यादीनां संनयनं ततः सुचावदामधर्मणामुष्मै स्वाहेति देवतामु-  
 द्दिग्य होमस्ततः स्त्रिष्टुक्ततो महाव्याहृतयः ततः सर्वप्रायश्चित्तं ततः  
 प्राजापत्यान्तं ऊत्वा ततो दक्षिणादानं ततः सव्ये पाणौ ये कुशा  
 इत्यादि अग्नेर्वांसो ऽसीति ततः<sup>२</sup> पर्युचणमिति ।

६. ये पश्याः स्नालीपाका येषां वा पशुना सह विकल्पः  
 यथाष्टकायां गोपशुरजपशुः स्नालीपाको<sup>३</sup> वेति (श्रु० ३.१४.३)  
 तेषामाग्नेयः सौम्यद्याव्यभागौ । प्राप्तयोरेवाज्यभागयोः पुनर्वचनं  
 शाखापशुपु प्रतिपेधार्यम् । देवतायै वपामिति चरोरुपरि या त्वगिव  
 सा वपाकारसामान्येन<sup>४</sup> वपोच्यते । तां देवतायै जुहुयात् । देवतायै  
 हविः स्त्रिष्टुक्ते चेति परिसंख्यानात् स्नानापत्तेः प्राप्तानां पशु-  
 धर्माणां प्रतिपेधार्यं । अन्याहुतिर्येवंप्रकारेभ्येव स्नालीपाकेषु स्त्रिष्टु-  
 क्तदनन्तरं पाठकभादनुमतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण सुवः पाचमिति  
 गार्ह्येषु वचनात् सुवेण होतव्या ।

१ A सीवितेपु । २ B ins. धमिदाधर्म । ३ II अजः श्रु० । ४ A सा  
 वपाकारसामान्येन वपोच्यते ।

२१.

१. शाखापथनुक्तस्यसंबन्धेनेदमुच्यते । अतो यद्यप्याचार्याया-  
 प्रिय इत्येवमादयः शाखापथवो गृह्योक्तास्तथापि तेषामिह पाठा-  
 द्वैकस्विकमनुष्ठानम् । मधुपर्कस्तु १नियमतस्त्वेवर्षिकानामाचार्या-  
 दीनां परिमंथत्तरादृष्टहमागतानामवश्यं कर्तव्यः । तेनेहाभिधीयते ।  
 षत्वित्तौ कृणौत इत्यनेनापि वक्ष्यमाणेन यादृशस्तादृशो वास्य  
 संबन्धो नास्ति १ । तेनेहोपदिश्यते । आचार्यादयश्चत्वारः प्रसिद्धाः ।  
 छांतकस्यात्र समावृत्तमानो गृह्यते । प्रियश्च दुहितुः परिणयनार्थ-  
 मागतो वरः । एते ऽर्था भवन्ति । अर्थ इति विग्रिष्टेति कर्त-  
 व्यताको मान्य इत्युच्यते । प्रियशब्दो विशेषणं मा विज्ञायीति  
 यज्यहणम् ।

२. अहं वर्षीत्येवमादिना भग्न्येणाचार्यादिरर्थ उदङ्मुखः प्राङ्-  
 मुखो वा विष्टरमधिष्ठायास्ते तं वाधितिष्ठति । वक्ष्यति । कूर्चः  
 पाद्यमर्थमाचमनीयं मधुपर्को गौरिति वेदयेतेति । अतश्चार्घ्यप्रदाया  
 पूर्वमावेदितो ऽध्यासनाधिष्ठानयोर्विकल्पः । विष्टरं कूर्चं वोपादाय ।  
 ३. अर्घ्यदायावेदितं पाद्यं प्रतिगृह्णाति । विराजो दोह  
 इत्येवमादिना भग्न्येण पाद्यप्रचालनार्थमुदकं प्रतिगृह्णीयात् ।

४. अर्घ्यमित्युक्तो ऽर्घ्यदायानन्तरमपः प्रतिगृह्णीयात् ।

५. आचमनीयमिति प्रचोदितो ऽर्घ्यदायानन्तरमापो हि छा  
 मयोभुव इत्येवमाद्याभिस्तिसृभिः प्रत्येकं चिराचामेत् ।

६. मधुपर्कं इत्युक्तो ऽर्घदात्रा पाचसंपुट<sup>१</sup> सदधि मधु यथा प्राशिवं<sup>२</sup> ब्रह्मा ईक्षते तथेक्षं कुर्यात् । कथं च तत् । मित्रस्य त्वा घृत्तुया प्रतीच इत्यनेन मन्त्रेण । ततो ऽनन्तरम् ।

७. तथैव प्रतिगृह्णाति यथा ब्रह्मा । कथं च तत् । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाङ्मभां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । तत्रैतावान्मन्त्रो ऽत्र तु यग्रसे ब्रह्मवर्चसायेति मन्त्रोपजनः ।

८. तत्पाचं कांस्यमकांसं वा<sup>३</sup> कांस्यग्रन्देनोच्यते । तत्प्रतिगृह्णा सथे पाणौ निधाय तस्मान्मधुपर्कं गृहीत्वाङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकाया चाङ्गुल्या पूर्वार्धादुपहत्य पूर्वार्धं कांस्याख्यस्य पाचस्य निलिम्पेत् । वसवस्त्वेत्येवमादिना मन्त्रेणैकवारं द्वौ वारावमन्त्रकम् ।

९. पितरस्त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणार्धादुपहत्य दक्षिणार्धं निलिम्पति । अमन्त्रकं द्विः । कांस्यस्येतदनुवर्तत एव ।

१०. आदित्यास्त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण निलिम्पनमादानं च पूर्ववत् । पश्चार्ध इति विशेषः ।

११. रुद्रास्त्वेत्येवमादिना मन्त्रेणोत्तरार्धं निलिम्पेत् पूर्ववत् ।

१२. पाचमध्यान्मधुपर्कमङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामादाय विधे त्वा देवा इत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वं क्षिपेत्सहमन्त्रेण दिक्ष्ण्यौम् ।

१३. उक्तार्थमेतत् ।

१४. तं मधुपर्कं महाव्याहृतिभिर्मन्त्रैस्त्रिस्तुभिर्हर्षुवः स्वरिति प्रत्येकं प्राप्नीयात् ।

१५. महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तुभिरित्यनुवर्तते । समस्ताभिस्त्रि-

भिर्महाव्याधितिमिश्रतुषे पिबेत् । प्राशनत्रयस्य पश्यान्मधुपकंशेषस्य  
कियतो ऽपि यानं कृत्वा ततः ।

१६. मधुपर्कोच्छिष्टं ब्राह्मण्याय प्रदद्यात् । लिङ्गमवाविवक्षितम् ।

१७. सर्वे वा मधुपर्कं पिबेत् ।

१८. अशु वा प्रक्षिपेदिति शेषप्रतिपत्तिपक्षवचनम् ।

१९. शं नो देवौरभिष्टव इत्यादिकाभिष्टतष्टभिर्हन्मिहरः-  
स्त्वलमभिष्टयेत् ।

२०. समानं तुष्टमित्यर्थः । ब्रह्मत्वविहितेन वा धाजमान-  
विहितेन वा प्राणसंभर्गनमविशेषात् । अत एव च समानमुरोऽभि-  
मर्गनादौति नोक्तम् । साहचर्याधाजमानेनैव नियमो भा भूत् ।

२१. समानं चमन्दाधाजमानविहितेन । अन्यपक्षंभवात्<sup>१</sup> ।

२२. अनन्तरमर्घ्यदाया गौरित्येव वक्तव्यम् । यद्यपि गोखान-  
स्यासौपाकानां विकल्पितानामन्यतमसोपादानं कृतं तथापि गौर्गौ-  
रित्येवं वक्तव्यम् । अतः प्रामेयस्माद्वोप्रवदनात्तूष्णीमर्थं आसीत् ।

२३. इयं गौस्त्वर्घ्यमस्माभिर्हन्मव्येत्यनेनाभिप्रायेण गौरित्यर्थं  
हममर्घ्यं बोधितः ।

२४. अर्थः प्रतिब्रूयात् । ओं कुरुतेति । यथाभिलषितं<sup>२</sup>  
संपादयतेत्यर्थः । ओमित्येतस्य मुतिरभ्यादानार्थत्वात् ।

२५. माता वद्राणां दुहिता वसूनामित्येवमादिकाष्ट्यं  
अपित्वा ततः ओमुक्नुमतं द्रव्यान्यत्तु एवं वा ब्रूयात् ।

२६. कूर्चादीनि यथाकालमर्घप्रदो<sup>१</sup> वेदयेत् । विस्तिर्वेद-  
येतेति तन्वान्तरात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायु-  
य्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चतुर्थो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तोयो ऽकरोन्नवम्<sup>१</sup> ॥

## अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१.

१ उक्तानि प्रागैष्टिकानि कर्माणि<sup>१</sup> शौमिकानि कर्माणि ।  
शोमस्यावसरः । तदर्थमाह ।

१. श्रुताध्ययनपक्षधारणयौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवनो माह्वसा  
पक्षय इहोच्यते । कुतः । को न ऋषिर्भविष्यतीति त एतान्नु-  
चानानपक्षमिति निरुक्तदर्शनात् । श्रुतपक्षयुतेषु । यो वै ज्ञातो  
ऽनुचानः स ऋषिरिति । तेषां मुखा श्रव्येयास्तान्नुक्तारणान्नुचा-  
नानध्ययनव्याख्यानचमानृत्विजो यज्जहतो वृणीते । यज्ञव्यापाराया-  
भिप्रसादयतीत्यर्थः । शोमेन यक्ष्यमाणः । शोमेन यक्ष्य इत्यभि-  
प्रसक्तः<sup>२</sup> । (प्राय० गृ० १.२५.१) ।

२. चतुरो महर्त्विजो वृणीते । सर्वान् वा सदस्यसप्तदशान् ।  
उभयं शाखान्तरात् ।

३. चन्द्रमा जे देवी ब्रह्मा एतदुपांशु । तं मानुष एतदुच्चै-  
र्भूयात् । एवं ब्रह्माणं वृणीते भग्नस्त्रिङ्गात् ।

४. एवं सर्वान् वक्ष्यमाणानृत्विङ्नामानं भग्नमुपांशुक्ता गोष-  
सुचैरिति ।

१ B ins चय । २ B C add शौमिकानि कर्माणि, C has ऐष्टिकानि कर्माणि  
in marg. ३ C = प्राय० in marg instead of प्र ।

५. उद्गातारं वृणीते मन्त्रवर्णात् । नो देव इति द्वियजमानके ।  
नो देव इति वज्रयजमानके<sup>१</sup> । एवं सर्वेषु वरणमन्त्रेषु पूर्वेषु  
चोत्तरेषु च ।

६. अग्नेन मन्त्रेण होतारं वृणीते मन्त्रवर्णादित्युक्तम् ।

७. वायुर्म इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युं वृणीते ।

८. प्रजापतिर्म इत्येवमादिना मन्त्रेण सदस्यसंशकं वृणीते ।  
प्रजापतिर्नो देव इति द्वियजमानके । नो देव इति वज्रयजमानके ।  
अयमुपद्रष्टा<sup>२</sup> भवति । सर्पस्तु न शून्यं सदस्क्रुर्यादिति छन्दोगानाम् ।

९. ऋतवो म इत्येवमादिना मन्त्रेण होचाग्रंसिनो वृणीते ।  
होचका होचाग्रंसिन उच्यन्ते ।

१०. भर्गं म इत्येवमादिकं मन्त्रं वृत्तं ऋत्विक् जपित्वानन्तरं  
जपात्पृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो यो ऽयं यज्ञः कर्तव्यः । किमय-  
महीन उत नेति । कच्चिच्छब्दः किंशब्दस्यार्थः । अनुदिश्यः स  
उच्यते यः कृत्वा न्यसौ जीवते मृताय वा अनुदिश्यते । यथा  
कात्यायनेनोक्तम् । उखां चेद्विभ्रन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृता  
दग्ध्वा नेदिष्यमिं चित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येक इति<sup>३</sup> । न्यस्ता-  
र्त्विज्यस्तु न्यस्तं परित्यक्तमार्त्विज्यं घस्मिन्नन्येन केनचिद्यजमानस्य  
दोषेण । नीतासु दक्षिणासु यः श्रेयः स नीतदक्षिणो यज्ञश्रेयः ।  
एवं दृष्टादृष्टदोषपरिहारार्थम् । यद्येतेयामन्यतमो न भवति ततः  
प्रतिगृणोति । इतरथा प्रत्याचष्टे । प्रतिश्रवः क्रियाभ्युपगमः ।  
प्रत्याख्यानं तद्विपर्ययः ।



## २.

१. अग्निम्बरणादनन्तरं देवयजनजोषणम् । महर्तिजो यज-  
मानश्च प्राक्प्रवणं देवयजनं जोषयेत् । शाखान्तरात् ।

२. पूर्वोत्तरयोर्दिशोर्यदन्तरात् तदवनतं देवयजनं यज्ञका-  
मस्य कुर्यात् ।

३. यस्मिन्नेवयजने स्थितो होता सामिधेन्याद्यनुब्रुवन्नाहवनीय-  
मादित्यमपश्च नदीतडागादिष्ववस्थिताः पश्येत्तद्ब्रह्मवर्षकामस्य  
देवयजनं भवति ।

४. शुद्धपक्षे दीक्षाप्रक्रमः । पुष्टे नक्षत्रे पुण्यादौ समापनं च  
शोभस्य ।

## ३.

१. अपराधे दीक्षणीयावशका अग्राविष्णुदेवताका दृष्टिर्भवति ।  
संज्ञाकरणं त्रिष्टविष्ट<sup>१</sup> दीक्षणीयेत्येवमाद्यर्षम् ।

२. नियमायं वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भविरन्तरे ऽपि ।

३. पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति श्रुतेः ।

४. दृष्टिर्विशेष्यते । उपांशुष्वविरिष्यमिष्टिर्यथापि बहूनि  
हवींषि भवन्ति ।

५. मेद्धो अथ इमो अथ इति विराजौ स्विष्टकृतो याज्यानु-  
वाक्ये भवतः शाखान्तरात्<sup>१</sup> ।

६. नित्ये वा स्त्रिष्टुततो याज्यानुवाक्ये भवतः । विराजौ स्त्रिष्टुततो वेति सूत्रे कर्तव्ये विराण्निव्ययोमुञ्जताप्रज्ञापनार्थं सूत्रभेदः । अतश्च यत्र यातयामत्वदोष आगच्छते तत्राविनियुक्तयोः क्रिया मिद्धा भवति ।

७. उत्तरस्थां देवयज्यायामुपहृतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविर्जुषन्ताम् । एता इत्यायां तिस्र आग्निषः । एतामां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमगौय इत्येतानि<sup>१</sup> षट् पदानि भवन्ति । उपहृतो ऽयं यजमान इत्यस्य प्राहृतस्यैव पाठः मन्थ्यर्थः । इति-करणस्य विस्पष्टार्थः । इत्यायामुक्तो विगेषः । सूक्तावाके उच्यते । उत्तरां देवयज्यां भूयो हविष्करणमायुः सुप्रजास्त्वं दिव्यं धामेति पञ्चाग्निषो नामगृहणस्थानन्तराः । तामां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमगौयेति षट् पदानि भवन्ति । तच्च<sup>२</sup> वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण यजमाननामगृहणमुमुञ्ज्य तस्मात्पूर्वं पदचयं गृहीत्वा सूत्रकारेण प्रयोगः प्रदर्शितः । आशांस्त इति चावधानार्थं पठन्ति । एवं व्यवसितमित्यायां सूक्तावाके च कुर्यात् । प्राक्तातोयसवनिक्याः पुरोलाग्रेत्यायाः । तृतीयभवने भवा तातोयसवनिकी । पुरोलाग्रेला सवनीयपुरोलाशसंबन्धिनी इत्या । प्राक् तस्या आगुर उदृचमगौयेत्येवमादि यथोक्तं कर्तव्यम् ।

८. वक्ष्यत्याग्नेयः सवनीय इत्यादि । प्राक्स्मात् ये सूक्तावाकास्तेषु चोदकप्राप्तं यजमाननामगृहणं प्रतिषिध्यते ।

९. इयं दीक्षणीया इष्टिः पत्रीसंयाजान्ता भवति । तथेव

श्रुतत्वात् । आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमासीत्तदप्यनेन प्रतिषिध्यते ।  
अशब्दादयमपि दौक्षणीयाधर्मा न केवलं पौर्णमासीविकारादयः ।

## ४.

१. दौक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताञ्जनं निर्द्वन्वापनवाचनं  
त्यक्ताङ्गुलिं यजमानं आसां प्रवेष्ट्याध्वर्युरौद्भ्रमणानि जुहोति ।  
तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो न इत्यादिकेः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चेवाज्रती-  
रनुमन्त्रयेत् । याजमानमेतच्च हौषम् ।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

३. एकदौक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्भ्रमणानन्तरं कुर्यात् ।  
एतदपि याजमानं अशब्दात् ।

४. मनो दौक्षामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति  
वाक्यशेषः ।

५. वाचं दौक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते ।

७. बहवो दौक्षासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु । तदभिप्रायेणो-  
क्तम् । अपरिमिता दौक्षा इति । दौक्षाधर्मयुक्तान्यहानि दौक्षा  
इति उच्यन्ते । तासां दौक्षाणामपवर्गे परिसमाप्तावित्यर्थः । 'प्राय-  
णीयसंश्रुता इष्टिर्भवति' इष्टियहणं विस्मृत्यर्थम् ।

## ५.

१. यजतीति वाक्यशेषः । हविरुपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्थः ।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह । पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु । याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा ।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नय सुपथा राये अस्मान् । याज्या अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान् ।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति ।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं । याज्या य इमा विश्वा जातानि ।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुचामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् । याज्या महौनू यु मातरं सुमतानाम् ।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति ।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविद्वम् ।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात् ।

१०. त्वां चित्रश्रवस्तम स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । यदाहिष्ठं तदग्नय याज्या ।

११. शंखन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः । एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः । अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिशन्ते । नान्ये आग्निषामनिर्वचनमित्येवमादयः ।

६.

१. प्रायणीयानन्तरं सोमकयः । ततः परिवहनम् । तच्च होतुः  
संप्रेषितम्यानुवचनम् । तदेतस्मिन्नवधौ भवति । राजानमिति सो-  
मस्य पर्यायोऽन्यस्मिन्प्रदेशे संव्यवहाराय ।

२. शकटचक्रयोश्चस्ततोः प्रतिरुद्धे<sup>१</sup> वर्तनी उच्यते । तयोर-  
न्तरेण तिष्ठन् भद्रादभि श्रेय इत्यादिकामनुमूयात् ।

३. हमां धियं शिञ्जमाणस्य देव वनेषु यन्तरिचं ततान सोम  
पाप्ते मयोभुव इति वतसः । एताः पश्यन्तरेण वर्तनी अतुसंय-  
न्तुमूयात् ।

४. शालां पूर्वेणाध्वर्यवः शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति प्रवेष्टयन्ति  
शालायां सोमम् । दृश्येये तु ब्रह्मगारं नयन्ति । तत्रापि कथं  
नाम होताविद्यादित्याध्वर्यवस्य शालामयेषेत्यादेरुपदेशः ।

५. ऐनाध्वर्यादयो प्रजेयुर्यथाहवनीयं पूर्वेण वापरेण वा ते-  
नानुममियाद्होता ।

६. या ते धामानि हविषा यजन्तीति गृहीतसोमाग्रपद्य-  
मानाननुप्रपद्य ततः ।

७. येन प्रजेयुस्तेनानुममियादिति यद्यपरेणाप्याहवनीयं गत-  
स्तथापि प्रत्येत्यापेषाहवनीयं दक्षिणमुखः स्थित आगन्देव स्रतु-  
भिर्वर्धतु जयमिति परिदध्यात् ।

८. उपप्लुष्टाप उत्प्लुज्यते वाग्यभादेः ।

८. उपसर्जनीरधिप्रयति मदन्तीश्चेत्यातिथ्यायां । मदन्त्य आ-  
ध्वर्यवोक्ता<sup>१</sup> मदन्त्याख्या आपः । तामिदृदकार्यं उदकप्रयोजनमुप-  
सर्जनादि कुर्यादत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात् ।

## ७.

१. सोमपरिवहनादनन्तरमातिथ्यानामेष्टिर्भवति<sup>२</sup> । वैष्णवी  
विष्णुदेवत्यमस्यां हविः कर्तव्यम् । संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

२. वार्चस्नावाज्यभागावित्युक्तं भवति ।

३. प्रधानयाज्यानुवाक्ये । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति  
पुरोनुवाक्या । प्र तद्विष्णुः स्रवते वीर्येणेति याज्या ।

४. होतारं चिदरथमध्वरस्य यस्त्वा स्वयः सुहिरण्यो अग्न इति  
संथाज्ये इति श्रुतेः ।

५. अग्निमन्यनीयानुवचनमासन्ने हविष्यमिष्टु<sup>३</sup> इत्यभिप्रायः ।  
एवं व्रतयज्ञाभावानुवृत्तिर्यजमानस्य प्रदर्शिता भवति । तथा च  
कात्यायनः । अन्यन्वाधानप्रतोषायनारण्यभोजनदानव्रद्धवरणानि  
दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयायाः सोमे कृतत्वादित्यत आह ।

६. इयमिष्टिरेवंधर्मिका भवति ।

७. एवमेव श्रुतेः ।

१ B om. मदन्त्याख्या । २ C (in marg.) \*जयथावु instead of \*वहनाव  
३ C (in marg.) इ instead of अ ।

चरणमाग्नीध्रीये भवति तदा तस्मिन् प्रवेगो दक्षिणेन दारेण  
धवायात् ।

५. आहवनीयस्वरपात्राणामुत्तरत इति नोक्तम् । कृत्स्नसर्व-  
वामसंभवात् । तद्यथा । आग्नीध्रीये नाहवनीयो नापि द्वौ खरौ ।  
यथासंभवं संहर आहवनीयासमासाह्वयते<sup>१</sup> ।

६. प्रवर्ग्यप्रचारप्रदेशस्य पद्यात्मनिधावुपविशेत् ।

७. अभ्यर्चना ।

८. अर्धर्चं संदधदेकैकां भकारान्तप्रणवावसानयुक्तामभिष्टौति ।

९. एकशतसङ्ख्याको ऽयस्वृग्गणस्तस्येयं प्रथमा ।

१०. शाखान्तरीयत्वात्कलपाठः ।

११. विकल्पितान्तरं शाखान्तरं आश्रयान्तरं । अह्नौ जज्ञानं  
प्रथमं पुरस्तादिति प्रतीकपहणात् सावित्रीः प्रथमा अभिष्टौतीति  
च श्रुतेः (कौ० ८. १) ।

१२. अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्येतां महावीरमुखे  
ऽज्यमाने ऽभिष्टुयात् । स यज्ञेतां होताभ्याहाञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न  
विप्रा इति तदेतं प्रहरणीयं महावीरमाज्येन समनकीति शतपथ-  
श्रुतेः (१४. १. १. १३) । अभ्यर्च्युतिवशात्<sup>२</sup> पूर्वमभ्यञ्जनादारभ्यम् ।

१३. सं मौदस्य महर्षि<sup>३</sup> श्रुतेति स्वरस्ययोर्भुञ्जप्रज्वलथोरुपरि  
महावीरे साधमाने ऽभिष्टुयात् ।

१४. भवा गो अग्ने सुमना उपेतौ तयो यज्ञे अन्तरं<sup>४</sup>

१ A आहवनीयादीनामपराधान्ते, C (sec. 1.) यम over याम and म over म्य ।  
२ C (in marg.) दग्धेनात् । ३ C om नृति । ४ C महर्षि । ५ C अन्तरं ।

अभिचान् यो नः सनुत्यो अभिदासद्मे । एतास्त्रिस्तो ऽङ्गारेषूपोद्भ-  
मानेव्यभिष्टुयात् ।

१५. कृण्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्येवमाद्याः पञ्चाभिष्टुयात् ।

१६. परि त्वा गिर्वणो गिरः । अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं  
वचः । एते अभिष्टुयात् । ऐन्द्रावभिरूपे अभिष्टौतीति (८. ४)  
श्रुतेः ।

१७. शुक्रं ते अन्यजतं ते अन्यत् । अर्हन्विभर्षिं सायकानि  
धन्वेति । पौष्णीं च रौद्रीं चाभिरूपे अभिष्टौतीति श्रुतेः ।

१८. पतङ्गमक्रमसुरस्य मायया ह्वं सूक्तम् । स्रक्ते द्रुप्तस्य  
धमतः समस्तरञ्जिति भवकं सूक्तम् । एते अभिष्टौति ।

१९. पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते द्वे ऋचौ<sup>१</sup> ।

२०. वि यत्पवित्रमित्यादिकां कल्पजामभिष्टौति । ता द्वादश  
पावमान्य इति (८. ५) श्रुतेः ।

२१. अयं वेनस्रोदयत्पृश्निगर्भा इत्येतदष्टकं सूक्तमभिष्टौति<sup>२</sup> ।  
नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतां वर्जयित्वा<sup>३</sup> ।

२२. गणानां त्वा गणपतिं हवामह इत्येकोनविंशतिकं सूक्तम् ।

२३. हृहृददेम विदधे सुवीरा इति शतद्वयसप्तमातं पठन्  
वीरकामायै पव्यै यथाभिलषितं वीरं पुषं ध्यायात् ।

२४. का राघङ्गोचाश्विना वामिति एता नवाभिष्टुयात् ।

२५. आ नो विश्वाभिरुतिभिरित्येतास्त्रिस्तो ऽभिष्टुयात् ।

१ C adds ता द्वादश पावमान्य इति श्रुतेः । २ C om. अभिष्टौति । ३ C इत्ये-  
तामुक्त्याभिष्टुयात् ।



२६. प्रातर्योवाणा प्रथमा यज्ञध्वमिति पञ्च चं सूक्तं पौर्वाहिके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२७. आ भात्यग्निहृषयामनीकमिति पञ्चर्चमेवापराह्निके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात् ।

२८. ईले द्वावाष्टयिवी पूर्वचित्तय इत्येतत्पञ्चविंशतिकं सूक्तं सर्वमुत्तमेन खरेणाभिष्टुयात् । उत्सृज्य मध्यमां वाचम्<sup>१</sup> ।

२९. अग्रस्रतीमित्येतां पठित्वा शुभिरक्रुभिरित्येतां परिशि-  
व्याध्वर्युणा वृत्तितो घर्मं इत्युक्ते ऽरुचदुषसः वृत्रिरयिष इत्येताम-  
भिष्टुयात् । क्कानिर्देशः कमार्थः ।

३०. ईलेद्यावीयस्योत्तमयातुवचनं परिसमाप्य । अत्रापि परि-  
धायेति कमार्था निर्देशः ।

३१. अनुवचमान्ते मदन्तीरुपसृग्गोत्याय ततो ऽवकाशानाम-  
नुवाकेनाध्वर्यवोक्तेन महावीरमुपस्थाय मदन्तीरुपसृग्गोपविशति<sup>१</sup> ।

### १०.

१. चयस्तिग्मदुत्तरा अभिरूपा दोहनीया अभिष्टौतीति श्रुत-  
त्वात् । दोहनीयाद्यवसर इदानीम् । तत्र यदा गामाङ्गयत्यध्वर्युर्दो-  
हाय तदा उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतामित्येतामभिष्टुयात् ।

२. हिंक्षतती वसुपत्नी वसूनामित्यागच्छत्यां गवि ।

३. गवोत्यनुवर्तते । अभि त्वा देव सवितरित्येतामनुब्रूयात् ।  
अभिधीयमानायां बध्यमानायामित्यर्थः ।

४. समी वत्सं न मादभिः सं वत्स इव मादभिरिति द्वे ।  
अथेते अभिष्टुयात् उपसृज्यमानायां गवि । सवत्सौक्रियमाणाया-  
मित्यर्थः ।

५. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरित्येतामभिष्टुयात् । वत्से  
स्तनं गृह्णति मति ।

६. गौरमौसेदत्तु वत्सं भिषन्तमित्येतामभिष्टुयात् स्तनादुन्मुच्य  
वत्से नौयमाने ।

७. नमसेदुप सौदत संजानाना उप सौदन्नभिन्नु इत्येते  
दोग्धर्युपसौदत्यभिष्टुयात् ।

८. दोहेन गामुप शिवा सखायम् । दुहन्ति सप्तैकान् । आ  
दशभिर्विवस्त्रतः । आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः । समिद्धो अग्निर-  
श्विनेति कल्पजा । समिद्धो अग्निर्वृषणा रयिर्दिव इति कल्पजेव ।  
तदु प्रयत्नतममस्य कर्म । एताः सप्ताभिष्टुयाद्दुह्यमानायां गवि ।

९. अधुवत्पिपुषीमिषम् । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते । एते अभिष्टु-  
यादुत्तिष्ठति मति दोग्धरि ।

१०. उप द्रव पयसेत्यादिकां कल्पजामाहूयमाणयोः पयसो-  
रभिष्टुयात् । ननु कतमे एते द्वे पयसी । उच्यते । येनैव क्रमेणा-  
ध्वर्युगां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्थाता अजां मयूखे वद्धा  
दोग्धि । अतो गव्यं अजं च द्वे पयसी ।

११. केषां सिद्धध्वर्युणामानीय पयसी खरस्य एव महावीरे  
आसेकक्रिया । तचामिच्यमानयोः पयसोर्यथासंख्यमा सुते सिञ्चत  
अयमित्येकस्मिन्ना नूनमयिनोर्ह्यपिरित्यपरस्मिन्नभिष्टुयात् ।

१२. उदु ख्य देवः सविता हिरण्ययेत्युद्यम्यमाने खरान्महावीरे ।

१३. वाजसनेयके पयश्चाहरणादनन्तरं खरान्महावीरमुद्य-  
म्योपयमन्यामाधायासेकः । तचासेकोद्यमनकर्मणोर्विपयसि यथा-  
कर्माभिष्टुयात् ।

१४. अन्तरं यागार्यमध्वर्यादयः आहवनीयं व्रजन्ति तेषु  
प्रवृत्तव्रजनेषु मैतु मद्वाणस्पतिरित्येतामभिष्टुयात् ।

१५. नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतामृचमनुमंयन्नभिष्टुयात् ।  
काननुमंयन्निति चेत् । येषु प्रव्रजत्सु पूर्वाक्ता ।

१६. यत्र तस्य संभवः । क च तस्य संभवः । सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्ये  
क्रियमाणे सदसि होतृषदनमस्ति । तचाग्नीध्रीयाद्यजतिदेशमनुगत्य  
प्रत्येत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य होतृषदन  
उपविश्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति । अन्यत्रासनमाचम्य । आसीनन्याय-  
मिति परिभाषितत्वात् ।

१७. अध्वर्युणा संप्रेषितः ।

१८. उभा पिबतमग्निना गायत्री । तप्तो वा घर्म इत्यादिका  
कल्पजा विष्टुप् । आभ्यामेकीकृत्य मध्ये ऽगवस्त्वन् वयद्गुह्यात् । दाभ्यां  
यजेत् विष्टुस्वतीभ्यां पूर्वाह्ण इति (८. ७) श्रुतेः ।

१९. घर्मस्याग्ने वीहीत्यनेनानुवयद्गुरोतीति पूर्वाह्णे यौर्वाह्निके  
प्रवर्ग्यचरण इत्यर्थः ।

२०. यावदुक्तमेव । नाभ्यधिकं सामिधेन्याद्यपीत्ययशब्दस्यार्थः ।

२१. अस्य पिवतमग्निना गायत्री । यदुस्त्रियास्त्राहुतमित्येव-  
मादिका जगती कल्पजा । जगद्वतीभ्यामपराह इति श्रुतेः ।

२२. यथा पूर्वाह्णे ।

२३. स्वाहाहुत इत्येवमाद्युभयत्र अमंयुज्यविधानात् ।

२४. सखे सखायमभ्या वदस्वेत्येतामागच्छति सत्यभिष्टुयात् ।  
उत्तरपूर्वाधिं गत्वाध्वर्युरागच्छति । सो ऽस्माभिष्टुवावधिः ।

२५. साद्यमाने इति महावीरं खरे सादयत्यध्वर्युस्तस्मिन्नवधौ  
गत्स्वर्वं इत्या पदमस्य रक्षतौत्येतामभिष्टुयात् ।

२६. आवर्तनं महावीरपात्रस्य भुज्जताकरणम् । तत्कुर्वन्ति  
सत्यध्वर्यौ तं घेमित्या नमस्त्रिन इत्येतामभिष्टुयात् । प्रागाथम-  
ष्टमं मण्डलं तत्रभवा प्रागाथिका ।

२७. तत्राध्वर्यूणामग्निहोत्रावृता होमस्तः पुरा हविर्हविष्मो  
महि सप्त दैत्यमित्येतामभिष्टुयात् ।

२८. हुतग्रेषु प्राणभवो ऽवप्राणमात्रमित्यर्थः ।

२९. शाखान्तरादुभयोस्तानेव समुपह्वयेति ।

३०. एवमेव द्रष्टव्यम् ।

३१. हुतं हविरित्येवमादिको भक्षमन्त्रः । ययोरेव भक्ष-  
स्तयोरेवायं भक्षमन्त्रः । न केवलस्य यजमानस्यानन्तरत्वात् ।

३२. आ यस्मिन् सप्त वासवा इत्येवमादिकां कल्पजामभिष्टु-  
यात् । संसाद्यमानेषु अध्वर्यूणा महावीरपात्रेषु ।

३३. सूयवसाङ्गवती हि भूया इत्याग्नीर्वत्या परिदधातीति  
(८. ७) श्रुतेः ।

२४. मदन्तीरुपस्पृश वाग्यमादुत्सृज्यते । शान्तिकरणं शुक्रिय-  
मृचं (वा० २६. १) वाचमित्यादिकमध्ययुवशादाद्यन्तयोर्भवत्येव ।

२५. सुत्ये प्रवर्गो वा भवत्यह्न्यहनि यावत्सुत्यम् । आग्नी-  
ध्रीये प्रवर्जनम् । होमस्ताहवनीय एव । सुते बहिष्पवमाने पौर्वा-  
हिकः प्रचारः । माथ्यन्दिने पवमाने आपराहिकः । एवमेव अत-  
त्वात् । पूर्वकारिवशात् क्रिया ।

२६. आतिथ्यामन्तरं तानूनक्षसोमाप्यायनोरोभिर्मर्गमप्रस्तरेनि-  
क्ष्वनं तत्कालोपसदा चरन्ति । प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे । प्रवर्ग्यवति तु  
प्रवर्ग्यं संस्थाप्य ।

### ११.

१. उपसत्स्वरूपमिदानीमुच्यते । उपसद्याय मील्लुष इत्येता-  
स्त्रिस्तः सामिधेनौराह पूर्वाह्ने । पौर्वाह्निक्यामुपसदीत्यर्थः । कथं  
पुनराह । अर्धर्षे संदधदनुच्छसमेकैकां सप्रणवां सकारान्तप्रणवाव-  
सानां द्विरुक्ता द्वतीयेन वचनेनोत्तरां संधायावस्थेत् ।

२. सामिधेनौराहेति संबध्यते । इमां ने अग्ने सामिधमित्ये-  
तास्त्रिस्तः आपराह्निक्यामुपसदि ।

३. अनवानमेकैकां सप्रणवां द्विरुक्ता द्वतीयेन पूर्वस्या वचनेन  
शुद्धप्रणवान्तेनोत्तरां संधायावस्थति द्वे अनुच्छसन्पठतीत्यर्थः ।

४. द्वतीयायास्तृतीये वचने चः प्रणवस्तेनाग्निमावह सोममावह  
विष्णुमावहेति संदध्यात् । यथापठितमेवैतन्नाभ्यधिकं<sup>१</sup> परिसंख्या-

नात् । प्रणवेन संधानोपदेशात् अग्ने मह्यं असीत्येवमादेरावह  
देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः । तिस्र एव देवता व्यवसन्ना-  
वाहयेत् ।

५. सुगादापनेनाग्निर्हन्तेत्यादिना सकलेन सुचावादाप्य । आ-  
दाप्येति निर्देशः क्रमार्थः ।

६. तस्मादु तत्रोपांशु चरेयुरिति श्रुतेः (८.१) ।

७. अग्निर्दृवाणि जह्वनत् अग्नेः पुरोनुवाक्या । य उग्र इव  
शर्यहेति याज्या ।

८. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूः सोमस्य पुरोनुवाक्या । अपाह्वं  
युक्तु घृतमासु पप्रिमिति याज्या ।

९. यः पूर्याय वेधसे नवीयसे विष्णोः पुरोनुवाक्या । तमु  
स्तोतारः पूर्यं यथा विदेति याज्या ।

१०. यावदादिष्टं यावदुक्तमित्यर्थः । प्राकृतस्य स्त्रिष्टकदादेर्नि-  
वृत्त्यर्थं वचनम् ।

११. अग्रेयं उग्र इवेति पुरोनुवाक्या । अग्निर्दृवाणीति याज्या ।  
सोमस्यापाह्वं युत्सिति पुरोनुवाक्या । त्वं सोम क्रतुभिरिति याज्या ।  
विष्णोस्तमु स्तोतारंः पूर्यमिति पुरोनुवाक्या । यः पूर्यायेति  
याज्या । एवमापराह्निके उपसच्चरणे विपर्यासः । एवमियमिष्टिद्वये-  
नैकोपसङ्गच्छते<sup>१</sup> । इतरे अथेवमेव द्रष्टव्ये ।

१२. इमां मे अग्ने समिधमित्येतास्त्रिः सामिधेनीर्द्वितीये  
ऽहनि पौर्वाह्निक उपसच्चरणे ऽनुब्रूयात् ।

१३. द्वितीय एवाह्न्यपराष्ट्रे उपसद्याय मीरुष इत्येतास्त्रिषः  
सामिधेनीरनुब्रूयात् । श्रेवं ह्यस्तनवत् ।

१४. येनैव प्रकारेण प्रथमे ऽह्न्युपसत्तेनैव द्वितीये ऽह्न्यहनि  
कर्तव्या । एवमेतास्त्रिष उपसदः स्र्युतौ । श्रुत्यन्तरे तु ज्योति-  
ष्टोम एव दादयाप्याधातास्तत्र किमयमेव चिको दण्डकलितवत्  
चतुरावर्तते उत<sup>१</sup> स्वस्थानवृद्ध्या दादग्रसंख्यापूरणमिति संशय  
आह ।

१५. या प्रथमे ऽहनि सा चतुरहं क्रियते । या द्वितीये  
साथैवमेव चतुरहम् । या द्वितीये सा चतुरहमिति । एवमेताः  
स्वकास्ताः स्वस्थानस्था<sup>२</sup> एव विवर्धेरखेवं क्रमो न बाधितो भवति ।  
तुग्रब्दः संशयश्चुदासार्थः ।

१६. प्रत्यहं वा विपर्यासं कुर्यात् । यद्युपसदो विवर्धेरन् एव-  
मपि श्रुतत्वात् । केचित्तु श्रुतिमन्यार्थी मन्यमानाः पूर्वपक्षमेतदि-  
च्छन्ति । विद्वान्तसूत्रं<sup>३</sup> तु पूर्वम् ।

१७. शोभाविन्यां चतुर्थायां षट्श्लोदुपवसण्यब्दवाच्यम् ।  
तस्मिन्प्रातरहमे पौर्वाञ्चिकमुपसहरणमापराञ्चिकं च समाप्य । ततो  
ऽन्यत्कर्म ।

## १२.

१. अग्निप्रणयनं चातुर्मास्येषूक्तं तदिहोपवसये ऽहनि भवति ।  
प्रवर्ग्यरहिते घञे ।

२. 'उपवसथे प्रातः सप्रवर्ग्यं यज्ञे प्रवर्ग्यापसदौ समस्य<sup>१</sup> महा-  
वीरपात्रोद्वासनं भवति ।

३. तत्र महावीरपात्रोद्वासने प्रस्तोता सामगानं करोति ।  
किं ततः ।

४. तत्र तस्मिन्प्रस्तोतुः सामगाने होतुरपि निधनोपायः ।  
सामनिधनोपगमनं पठनं होतुरपि भवति । होतृवचनं ब्रह्मादि-  
निवृत्त्यर्थम् । तत्र प्रस्तोता साम गायति तत्र होतुर्निधनोपाय इति  
सूत्रद्वयकरणं सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यपसे तत्रैव प्रवर्ग्यात्सादनं तत्रापि  
होतुर्निधनोपाय इति ज्ञापनार्थम् ।

५. ननु भ्रष्टावसरत्वादप्रवर्ग्यं<sup>२</sup> च विधानाच्च प्राप्नोति । उच्यते ।  
श्रुतावविशेषेण व्याख्यातम् । ब्रह्म वा अग्निस्तद्यदुपवसथे ऽग्निं प्रणय-  
न्तीति । तत्रप्रवर्ग्यात्सादनादूर्ध्वमुपवसथे यथा स्यादिति सूचारम्भः ।  
येषामपि सौत्ये ऽहनि महावीरपात्रोद्वासनं तेषामप्युपवसथ एवाग्नि-  
प्रणयनम् । व्याख्यातवचनात् ।

### १३.

१. श्रुतिक्रमेणाग्निप्रणयनादनन्तरं हविर्धानप्रवर्तनमाह<sup>३</sup> । हवि-  
र्धानप्रवर्तनमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । तदर्थंमामन्वितो  
आहूतो होता यत्करोति तदुच्यते ।

२. हविः सोमाख्यं धीयते ऽवस्थाप्यत इति । हविर्धाने शकटे

१ C (in marg.) ज्ञेयं न वाधितो भवति । २ A C (sec. h.) समस्य । ३ C  
(in marg.) सप्रवर्ग्यं । ४ C om. श्रुतिं माह ।



उच्येते । ते प्राचीं शालामयेणाध्वर्युणावस्थापिते तथोर्दक्षिणसोत्तरं  
वर्त्मान्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-  
मानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेषितः । किं करोतीत्यत आह ।

३. अपेतो अन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण लोष्टं प्रचिपेत् । कथम् ।  
दक्षिणपादाघतत्वेन प्रतीचीं दिशं प्रति ।

४. प्रेतां यज्ञस्य ग्रंथुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात् । आसीमन्यायप्रति-  
षेधार्थं पुनस्तिष्ठद्वचनम् ।

५. घावा नः पृथिवी इमं तयोरिदृतवत्पथः । यमे इव यत-  
माने यदैतम् । एतान्निष्ठो दक्षिणस्य हविर्धानसोत्तरं वर्त्मानपसं-  
क्षमो ऽनुसंयम् अनुब्रूयात् । च प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानसोत्तरं  
वर्त्मानपनिग्रयेतेति (८.४) श्रुतेः ।

६. अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इत्येतामनुब्रूयात् हृदिषि  
कौशादावुपरि दीयमाने<sup>१</sup> ।

७. विद्या रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्येतामनुब्रूयात् । परि-  
श्रौयमाणयोः रज्जुभिर्वध्यमानयोर्हविर्धानयोः ।

८. नाभिर्यन्निष्कलके तत्त्वभ्यम् । तत्त्वयोर्हविर्धानयोरा वासु-  
पत्नमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात् । यदैने नभस्यो कुर्बुरथा वासुपत्नमद्रु-  
हेति (८. ४) श्रुतेः ।

९. केचिदध्वर्यवो नभस्यकर्म पूर्वं कुर्वन्ति । ततो मध्यमस्य  
हृदिष्य आरोपणम् । तच्च कर्मविपर्ययि ऽध्वर्युयमाद्ययाकर्म । आ-  
वासुपत्न्यं पूर्वाधि द्वयोरित्युत्तरा ।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतद्या परिधाय परिसमा-  
प्यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म ।

११. यत्र स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तत्र स्थित्वा उत्सृज्यते  
यथायवाग्यमनभ्रमणादिनियमात् । यत्र तिष्ठन्तस्थितेत्यनुवादपरेण  
स्थानविधानमतो नासीमन्यायः ।

### १४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम् । तस्य तावदवधि-  
माह । मितेषु निष्पादितेषु । यज्ञागारेषु सदोहविधानाग्नीध्रेषु  
अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तत्राग्निमाग्नीध्रीयं प्रणयन्ति । सोमं हवि-  
र्धानम् । ततः किमित्यत आह ।

२. तत्प्रभृतीत्याग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः । आनूबन्ध्यायाः संख्या-  
नात् । वक्ष्यति । मैत्रावरुणी च वशा नूबन्धेति । आ तदौयथापार-  
परिसमाप्तेः । अन्तरेण मध्ये चालालोत्करौ तीर्थं प्रवेश इत्यर्थः ।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

४. उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं आग्नीध्रशरणस्त्वमग्निं सदस्योत्तरेण  
गत्वा ततः ।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्यू । तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि  
चान्तःपात्यदेशस्थानि<sup>१</sup> तानि चोत्तरेण गत्वा । पूर्वया द्वारा गालां  
प्रविश्य । अयं यज्ञसंचरः सूत्रान्तरे प्रसिद्धः । तत्प्रतिपत्त्यर्थमव्यवायो-  
दाहरणप्रपञ्चार्यं चोक्तम् ।

उच्येते । ते प्राचीं शास्त्रामयेणाध्ययुणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं  
वर्त्मान्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्य-  
मानाभ्यामनुब्रूहीति स्मरितः । किं करोतीत्यत आह ।

१. अपेतो अन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण खोष्टं प्रचिपेत् । कथम् ।  
दक्षिणपादाग्रतलेन प्रतीचीं दिशं प्रति ।

४. प्रेतां यज्ञस्य ग्रंभुवेति तिष्ठन्नुब्रूयात् । आसीन्नन्यायप्रति-  
वेधार्थं पुनस्तिष्ठदधनम् ।

५. यावा नः पृथिवी इमं तयोरिदृतवत्पयः । यमे इव यत-  
माने यदैतम् । एतास्तिस्रो दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मानपसं-  
स्रामो ऽनुमंयन् अनुब्रूयात् । य प्राच्यं दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं  
वर्त्मानपनिश्रयेतेति (८. ४) श्रुतेः ।

६. अधि दयोरदधा उक्त्यं वच इत्येतामनुब्रूयात् हृदिषि  
कीलादावुपरि दीपमाने ।

७. विद्या रूपाणि प्रतिमुद्यते कविरित्येतामनुब्रूयात् । परि-  
श्रौयमाणयोः रज्जुभिर्मध्यमागधोर्हविर्धानयोः ।

८. नाभिर्यन्निष्कलके तक्षभम् । तत्पश्योर्हविर्धानयोरा वामु-  
पक्षमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात् । यदैने मध्यस्थे सूर्युरया वामुपक्षमद्रु-  
हेति (८. ४) श्रुतेः ।

९. केचिदध्ययवो मध्यस्थकर्म पूर्वं कुर्वन्ति । ततो मध्यमस्य  
हृदिष आरोपणम् । तत्र कर्मविपर्यासे ऽध्ययवशास्त्राकर्म । आ-  
वामुपक्षं पूर्वाधि दयोरित्युत्तरा ।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिसमा-  
प्यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म ।

११. यत्र स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तत्र स्थित्वा उत्सृज्यते  
अवायवाग्यमनभ्रमणादिनियमात् । यत्र तिष्ठन्तस्त्रिभेत्त्यनुवादपरेण  
स्थानविधानमतो नासीन्नन्यायः ।

### १४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम् । तस्य तावद्वधि-  
माह । मितेषु निष्पादितेषु । यज्ञागारेषु सदोहविधानाग्नीध्रेषु  
अग्नीषोमौ प्रणयन्ति । तत्राग्निमाग्नीध्रीयं प्रणयन्ति । सोमं हवि-  
र्धानम् । ततः किमित्यत आह ।

२. तत्प्रभृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रभृतीत्यर्थः । आनूबन्ध्यायाः संस्त्रा-  
नात् । वक्ष्यति । मेवावरुणी च वशानूबन्ध्येति । आ तदीयव्यापार-  
परिसमाप्तेः । अन्तरेण मध्ये चालालोत्करौ तीर्थं प्रवेश इत्यर्थः ।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

४. उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्यं आग्नीध्रशरणस्यमग्निं सदस्योत्तरेण  
गत्वा ततः ।

५. अध्वर्युस्य प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्यू । तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि  
चान्तःपात्यदेशस्थानि<sup>१</sup> तानि चोत्तरेण गत्वा । पूर्वया द्वारा शालां  
प्रविश्य । अयं यज्ञसंचरः सूत्रान्तरे प्रसिद्धः । तदतिपत्यर्थमव्यवायो-  
दाहरणप्रपञ्चार्थं चोक्तम् ।

६. शालामुखे भवः शालामुखीधो ऽग्निलस्य पश्चादुपविश्य  
संप्रैषमपेक्षत इति शेषः ।

७. इति कार्यान्तरे । तेन<sup>१</sup> कदाचिदध्वर्युवशादग्नये महिष-  
माणायानुब्रूहि सोमाय महिषमाणायेति वेति ।

८. एतामेवाग्नीनः शेषमनुवचनस्य तिष्ठन् ।

९. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति लिङ्गादुत्तिष्ठत्सु ।

१०. प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां प्रमजत्सु लिङ्गादेव ।

११. होता देवो अमर्त्य इत्ययं वचः । उप त्वाग्ने दिषेद्विष  
इति वचः । एतौ वचावतुसंयजनुभूयात् लिङ्गाद्यायाच्च ।

१२. होता देवो अमर्त्य इत्यस्य वचस्य तृतीयाधान्वचि  
भूतानां गर्भमा दध इति यः पादसं ब्रुवन् गर्भकामायै पत्न्यै  
गर्भमियं सभतामिति ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन् । उदरं वै  
सद इति सामान्यात्<sup>१</sup> ।

१३. आग्नीभीयग्ररणे ऽध्वर्यवो ऽग्निं निदधति स्थापयन्तीत्यर्थः ।  
अतःप्रभृत्याग्नीभीये प्रायश्चित्तमाध्वर्यवं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ।

१४. अग्ने जुपस्व प्रति इयं तद्वच इत्येतामाग्नीभीय आहुतौ  
ह्रयमानायामनुब्रूयात् । तां संप्रत्येतामनुब्रूयात् । अग्ने जुपस्व प्रति  
इयं तद्वच इति तस्या एवैषा याव्येत्यर्थवादादाहुतिषद्वशाच्च तदा-  
हृत्तावाहृत्तिः । (कौ० ब० ८. ५)

१५. उत्तरेणाग्नीभीयमग्निं अनुसंयन् । सोमो जिगाति गातु-  
विदित्येतास्त्रिस्रो ऽनुब्रूयात् ।

१६. उप प्रियं पनिप्रतमित्याहवनीये ह्यमानायामाहुताव-  
नुब्रूयात् । अस्थामपाहुतिरेव<sup>१</sup> प्रयोजिका । अर्थवादात् ।

१७. तमस्य राजा वरुणसुमन्त्रिणेति हविर्धानं प्रपाद्यमाने  
सोमे ऽनुब्रूयात् । प्रजं च विष्णुः सखिर्वा अपोर्जुत इत्येतद् भुवन्  
गोचपदं गृह्णीयादिति वृद्धवार्त्ता ।

१८. अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीत्यनुभुवन्ननुप्रपद्य ततो  
ऽन्यत्कुर्यात् ।

१९. दक्षिणे ऽमसि कृष्णाजिनमासीर्यं तस्मिन् सोमं निदधा-  
तीत्याध्वर्यवे निवृत्ते ऋगो न धोनिं सदनं धिधा कृतम् । गणानां  
त्वा गणपतिं हवामहे । अस्तधाद् यामसुरो विष्ववेदा इत्येता  
उत्तरतो दक्षिणस्थानसो दक्षिणामुखस्तिष्ठन्ननुब्रूयात् ।

२०. एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तमित्याग्रीर्वत्या परिदधातीति  
(८.६) श्रुतेः ।

२१. सद्यावृद्धविधानयोर्यदागारं तस्य पूर्वस्थां द्वारि । प्रवे-  
शनिष्काशाविरोधेन बहिरूपविप्रतीति । विनायि कर्मणोऽपवेशन-  
विधिरयम् ।

२२. यद्यपरया दाराध्वर्युभिः सोमः प्रपाद्यते ततस्तेनैव होता-  
नुममियान्न ब्रह्मयजमानौ होत्ववचनात् ।

२३. प्रपाद्यमाने ऽनुप्रपद्येत्येवमाद्यपरयापि द्वारा प्रपाद्यमाने  
पूर्वणैव तुल्यम् ।

२४. दक्षिणेन वाहुना आहतो दक्षिणावृत् । तादृगो ऽपरया

द्वारा निश्चाम्य ततः सव्याहृत्यधुत्तरेण हविर्धाने हविर्धानागकटोप-  
लक्षितमागारमुत्तरेण गत्वा तत्रैव पूर्वस्थानेव दार्धुपविशति ।

### १५.

१. अग्नीषोमदेवताकेन पराङ्मुना शोभाविनि सौत्ये यजते ।  
य एवासौ सोमस्योपवस्ये अग्नीषोमीयस्तमेव तेनाग्नोतीति सिद्धात् ।  
नन्वग्नौपवस्यग्रन्थेन पौर्णमास्यमावासे उच्येते । सत्यम् । प्रधान-  
यागात्पूर्वमहस्तृचापुपवस्यग्रन्थवाच्यम् । अथापि तत्समानमेव ।  
ननूपवस्यग्रन्थो ऽतिरिच्यते । प्रकृतत्वात् । सत्यम् । अग्नीषोमीयस्यै-  
वायं कालनियमो दद्यात् । नान्येषां तत्प्रकृतीनाम् । तथा च  
निरुक्तेनायनाद्यन्तयोर्यजत इतीज्यार्धेवाग्नीषोमीयधर्मा नान्येषु ।

२. धूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्युक्तः अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त  
इत्यन्वाह ।

३. उञ्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः उञ्छ्रयस्त वनस्यति । समिद्धस्य  
अयमाणः पुरस्ताद्धातो जायते सुदिनत्वे अह्नाम् । ऊर्ध्वं ऊ पु ण  
ऊतये । ऊर्ध्वा नः पाञ्चहसो नि केतुना । इत्येता अनुब्रूयात् ।

४. परिवीपमाणायानुब्रूहीत्युक्तः शुवा सुवासाः परिवीत  
आगादिति परिधातुपरिसमाप्यानुवचनम् । धूपायाज्यमानायेत्येव-  
मादिसंप्रैषदहणं प्रयोजकार्यम् । अतस्तदग्रादुपग्राये ऽपि धूप-  
धर्मप्राप्तिः ।

५. अङ्गुकायावद्धो ऽग्निमन्यनीया अन्वाह । तिष्ठसिति वच-  
नाथ पश्चाद्देदेः । अन्वाहेति वचनात् षति मन्यने । मन्यन्मन्वित्यर्थः ।

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्येतया परिदध्यात्तं मर्जयन्तेति  
मष्टदुक्ता । एतया न्वच च चातुर्मास्येषु चांय यत्र पशुरालभ्यते  
तदेतां पराचीमनूय यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति त्रिष्टुभा  
परिदधातीति (८. २) श्रुतेः ।

७. अत्रैव तिष्ठन्सामिधेनीरन्वाह<sup>१</sup> । मनोतासूक्तादभन्तरं श्रुता-  
शुक्तात् । ४ एव क्रमो मा भूदिति वचनम् । नन्वाहुतिचपणार्थ-  
त्वादिभ्यश्च श्रुतिक्रमाच्च तच्चैवेधाधानमनुवचनं च युक्तम् । उच्यते ।  
नेधस्य<sup>२</sup> हविःचपणार्थतैव<sup>३</sup> सद्भ्यामियमात् । मनोतासाप्तदश्यार्थवा-  
दसंबन्धेनार्थवादाय<sup>४</sup> । तत्र श्रुतिः ।

८. पशुशब्दः प्रधानावदानवचनम् । अतः प्रधानावदानदेवता-  
भावाद्वा अव्यवहितं वनस्पतिमावाहयेत् । एवमेव श्रुतत्वात् ।

९. प्रकृतिवदध्वर्युमाग्नीध्रं च संमृश्या घण्मोर्वीरित्येवमादिकं  
मन्त्रं जपित्वा तिष्ठति ।

१०. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो मैत्रा-  
वरुणाय दण्डं समर्पयति ।

११. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यथार्थम् । यादृशं  
प्रतिपद्यणार्थंस्तदृशं विपरिणम्य दक्षिणपूर्वार्धं होतुस्तिष्ठन् प्रति-  
गृहीयात् ।

१२. दण्डं प्रतिगृह्य मैत्रावरुणो दक्षिणादृक्षिणेन होतारं  
गत्वाग्रतः स्थितः पूर्वो होतुः प्रतिपद्यते ।

१ C om. अत्रैव ०४ । २ A C (sec. h.) चाहुति instead of हविः । ३ A  
०४ । ४ D ०४दश्याय ।



१५. उत्तरेण हविर्धाने इति हविर्धानागारमुत्तरेण दक्षिणे-  
नाग्नीध्रीयं धिष्यमदूरे गत्वा पूर्वया दारा मदः प्रपद्य स्वस्य धिष्यस्य  
पद्यादुपविश्य मैत्रावरुणः होता तु<sup>१</sup> होदृषदने एवमनेन क्रमेण  
संचरप्रवेशनोपवेशनानि कृत्वा एकादश वक्ष्यमाणकान् प्रयाजान्यजति ।  
कथमित्यत आह ।

### १६.

१. प्रैषा होता यच्चदग्निमित्येवमादयः पाशुङ्काः । होता  
यच्चदिन्द्रं हरिवामित्येवमादयश्च सौमिकाः प्रसिद्धाः । ते सर्वे  
एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति साधनार्थे परिभाषणम् ।

२. संप्रैषे च प्रदाने पुरोनुवाक्या मैत्रावरुणस्य भवन्ति ।  
चकारः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः ।

३. प्रयाजाधिकारादूर्ध्वम् उत्सृज्यते मैत्रावरुण इति धावत् ।  
अथा प्रैषा मैत्रावरुणस्य तथानुवचनान्यपि । पर्यग्निकरणादीनि  
तस्यैव भवन्ति ।

४. प्रैषानुवाक्यानुवचनामि प्रहाणः कुवक इव तिष्ठन्दण्डाव-  
ष्टम्भस्यो मैत्रावरुणोऽनुमृयात् ।

५. समिधः प्रैष्येति विप्रिष्टेन संप्रैषेण संप्रिष्टो होता यच्च-  
दग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धमित्येवमादिना प्रैषसूक्तेनोभयवता  
तनूनपाश्वराग्रेभ्योऽन्यतरप्रयोगेण प्रत्येकमुत्तरेषु<sup>१</sup> प्रैष्यप्रैष्येत्युक्तो मैत्रा-  
वरुणः प्रैष्यति । प्रैषानाहेत्यर्थः ।

६. दाशतयीषु दशैवाग्रीसूक्तानि । तेषां सामान्यविनियोगार्थमेतत्सूचम् । तेन एतं मिमिक्षे देव लघुर्यद्वा चारु त्वमानलित्येतयोर्विशेषविनियोगे सति प्रयोजत उद्धारः । एतयोः स्थाने अन्यार्घ्ये कर्तव्ये । यातयामत्वदोषपरिहारायेति वृद्धसंप्रदायः ।

७. यदार्घ्यो यजमानस्तदार्घ्यया आग्निचो भवन्ति । तद्यथा । वैश्वामित्रस्य यजमानस्य भमित्समित् । वासिष्ठस्य जुषस्त न इति ।

८. अथवा समिद्धो अद्य मनुष्य दुरोण इत्येताः सर्वेषां भवन्ति । येषामपि समानार्घ्यमाग्रीसूक्तमस्ति । अत्राद्याणस्य तु समिद्धो अद्येत्येतदेव भवति । न पुरोक्षितार्घ्यम् । प्रवरमात्रस्य तदीयस्य वचनात् ।

९. यस्तु नाराग्रंमयाजी<sup>१</sup> संभवत्सार्घ्येयनाराग्रंमस्तस्य स्त्रैव कार्या समिद्धो अद्य मनुष्य इत्येतासंभवात्नाराग्रंस्थाः । अन्नोदाहरणम् । आग्नेयस्य समिद्धो अद्येति वैकल्पिके प्रयोगे नराग्रंशः सुषूदतीति भवति । येषां स्वा न विद्यते तेषां वासिष्ठी । निरुक्ते तथा दृष्टत्वात् ।

१०. दशभिः प्रयज्ञैश्चरित्वा पर्यग्नयेऽनुमूहीत्येवं<sup>२</sup> संप्रेषितोऽग्निर्होता नो अध्वर इत्याद्यास्तिस्रश्चक्षोऽन्वाह मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात् ।

११. उप प्रेथ्य होतृहत्या देवेभ्य इत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मैत्रावरुणोऽजेदग्निरसनदाजमित्येवमादिकमुपप्रेषसंज्ञकं प्रेषमाह ।

१२. उक्ते मैत्रावरुणेनोपप्रेषे दैव्याः शमितार इत्यादिक-

मधिगुमंजं ग्रैयं होतानुब्रूयात् । उक्तवचनादग्निगोराट्तावुपग्रैय-  
सावृत्तिः ।

### १७.

१. नेधपतिग्रन्थोऽविकारौ वक्ष्यत एव ।

२. 'अग्ना इति पुलिङ्गैकवचनम् । 'आभ्यामिति दिवचनम् ।  
'एभ्य इति बहुवचनम् । तत एवं पशुदित्वे पशुबहुत्वे च वच-  
नोक्तः । एकस्मिन्स्त्रीपशौ प्रास्था अग्निं भरत । द्वयोः प्राभ्यामग्निं  
भरत । बहुषु प्राभ्यो अग्निं भरत । पुलिङ्गपशुदित्वे अन्वेनौ माता  
मन्यतामिति । बहुत्वे अन्वेनाग्नाता मन्यतामिति । स्त्रियाम् ।  
अन्वेनां माता । दित्वे अन्वेने माता । बहुत्वे अन्वेना माता । मन्यता-  
मित्यस्यानुहो ज्ञातिनामभिः समानाधिकरणत्वात् ।

३. पुरुषे एकस्मिन्नालम्भमाने उदीचीनां अस्त्र पदो निधत्तात् ।  
पुरुषपशुदित्वे उदीचीनां एग्योः पदो निधत्तात् । पुरुषबहुत्वे  
उदीचीनां एषां पदो निधत्तात् । स्त्रिया एकत्वे उदीचीनां अस्याः  
पदो निधत्तात् । स्त्रीपशुदित्वे उदीचीनां एग्योः पदो निधत्तात् ।  
बहुत्वे उदीचीनां आसां पदो निधत्तात् । ननु चास्येति प्रथमा-  
देशस्येन दिवचने अनयोरिति प्राप्नोति । नैव्युच्यते । अग्ना अग्निं  
भरतेति प्रथमकथनादन्वेनमिति च प्रकृतत्वात् । चरकाणां<sup>१</sup> चातु-  
दात्तपाठादन्वादेशो ऽस्यशब्दः । पृथिवीं शरीरमिति पशेकत्वे ।  
शरीरे शरीराणीति दिवकोः ।

४. एकधैकधेति वक्ष्यत्येव । अस्मेति पूर्ववद्दूहो विकारेषु । पुराग्रब्धो ऽव्ययम् । तस्य द्विवचनवज्जवचनयोर्विशेषाभावात् वीष्ण्या द्वित्ववज्जत्वप्रदर्शनमन्यथानभिधानात् । पिश अवयवे पिश च्छेदने वा धातुः । अतो निरवयवां वषामुत्खिदतादच्छिन्दन्त इति वेति । अपिशस इत्येकवचने प्राप्ते ऽपिशस इति वज्जवचनं तेनायथार्थनियमादनूद्यम्<sup>१</sup> । वषामुत्खिदतात् । वषे उत्खिदतात् । वषा उत्खिदतात् । यथावचनं विकारेषु । अन्तरित्यव्ययम् । तस्य वीष्ण्यैव द्वित्ववज्जत्वयोरभिधानम्<sup>२</sup> ।

५. अस्मेति प्रदर्शितम् । द्वित्वे वक्षसी वज्जत्वे वक्षांसि । प्रशसेति प्रहृष्टेन शासेनेति<sup>३</sup> केषां चिन्मतिः । अपरेषां प्रशस्तौ बाह्व इति । ततश्चोदनामंदेहादनूहः । बाह्वनिति बाहुवज्जत्वे । दोषाणीति वज्जवचनं तद्वज्जत्वे । कश्यपेवांमानच्छिद्राः श्रोणीः कवधोरुन्लेकपर्णाष्टीवतः । पश्यनेकत्वे वज्जवचनान्येतानि । ननु च्छान्दम आकारः सर्वासां विभक्तौनामविशेषेण स्मर्यते । किं तत्रोद्देशेन । उच्यते । शलादिप्रतिषेधो ज्ञापकम् । भवत्येवंरूपाणामूह इति ।

६. यद्विश्रुतिग्रन्थस्योपरिष्ठाद्विचारः करिष्यते । अस्मेति हतविचारम् । अनुष्ठेत्यव्ययं निययेनेत्यर्थः । गात्रंगात्रमिति वीष्ण्यैवाभिहितत्वादविचारः । अस्मेति पूर्ववत् । अनूनमित्यस्याविकारः । प्रकृतावनूहितत्वात् ।

१ U (orig.) •नियमत्वादूहो alt to नियमत्वादनूद्यं । १ A •धान, C •धानान् ।

२ A शासेनेनेति ।

७. जवध्यगोहमिति वक्ष्यति । पार्थिवमित्यस्येहानूहः । जव-  
ध्यविशेषत्वात् ।

८. अथेति विकारेषु यथासमास्यतमिति वक्ष्यति ।

९. वनिष्टु सूत्रान्तम् । पश्यनेकत्वे तस्योहः । अथेति पूर्व-  
वदूहम् । सा राविष्ट मा द्वितीयेत्यर्थः । ततश्च पश्यद्वित्वे वनिष्टु  
एतयोर्मां राविष्ट । वज्रत्वे वनिष्टूनेषां मा राविष्ट । स्त्रियाम् ।  
अस्या एतयोः आस्यमिति यथोक्तम् । वनिष्टुसंनिधानादुहकेण  
वपाभिधानमिति मौमांसकाः । तस्माद्वपाभिधानं । सर्ववज्रत्वादुह  
करोतीत्युहकम् । हविरभिप्रायं नर्पुंसकम् । अत ऊहः । उहके  
उहकाणीति यथावचनम् । भेद्युष्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविता  
हेत्तेत्यर्थः । रवच्छिद्यादित्यर्थः । हे श्रमितारो युष्माकमपि कल्या-  
णमचेत्यभिप्रायः । नूने ऽप्यभिगौ नवैवोच्छासाः । तदधिकारे मध्य-  
भिगुवचनात् । नवकालो ऽभिगाववानिति (१०.४) श्रुतेः । इदधनाग्रे  
ऽन्यमास्यभेदेति वपानिष्टुत्तौ पुरा नाभ्या अपिशसो वपासुत्खिद-  
तादुहकं मन्यमाना इत्युद्धरेत् । आस्या अग्निं भरतोवध्यगोहमत्वा  
रहः संजृतादिति च कृतत्वात् । तत्र पष्ठ उच्छासे मध्ये ऽवसानम् ।  
मृतेन संस्त्रापने सर्वमभिगुं ब्रूयात् । अनन्तराद्यसु तर्हि यजूर्पि जपे-  
दिति शतपथे (१.१.२.८) पात्र्यां हविर्यज्ञस्ये आनोयजुषां दर्शनात् ।

१०. अभिगौ श्रमौध्वमित्यादिना चिः परिधाय तत उभाव-  
पापयेत्पुषांश्च जपेत् ।

११. नेदस्य संश्रयमानस्याध्यवा अयामेति शतपथे (३.८.१.  
१५) सर्वेषामविशेषात्संश्रयमानस्येषुप्रतिषेधः ।

१२. इपदाज्यावेक्षणमेव न सर्वप्रायश्चित्तमपि । प्रायश्चित्त-  
वचनात् ।

१३. यां कांचिदैष्णवीमित्यविशेषात् । प्रथमं वा नियम्येति  
न्यायादिदं विष्णुर्वि चक्रम इति ।

### १८.

१. सौकेभ्यो ऽनुब्रूहीति संप्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्व सप्रथस्त-  
भमित्येकां इमं नो यज्ञममृत्यु धेहीति पञ्चकं सूक्तमन्वाह ।

२. स्वाहाकृतिभ्यः प्रेय्येति संप्रेषितो होता यजद्भिं स्वाहाज्य-  
हेति प्रेय्यति ।

३. आप्रीणां विनियुक्तानामविनियुक्तोत्तमा याज्या ।

४. प्रचिद्ध उत्तमः प्रयाजः । तं वपां चान्तरेण होदमैत्रावरु-  
णयोवांग्यमनं भवति । न स्वाहाकृतीय वपां चान्तरेण वाचं  
विमृजेतेति (१०.५) श्रुतेः ।

५. तौ न पशौ न सोमे करोतीति वचनात् । सवनीये<sup>१</sup>  
चावाहनश्रुतेरथावाहन आवह देवान्यजमानायाग्निमग्न आवह वन-  
संतिमावहेति दर्शनात् ।

६. यदि यजति ततो ऽग्निः प्रदेन सोम गौर्भिरित्येवेति ।  
श्रुत्यन्तरादयं विकल्पः ।

७. ये दार्शपौर्णमासिका निगमा आवाहनादयस्तेष्वज्यभाग-  
देवते अग्नीषोमौ निगच्छतः । यथायथं निगमान् लभेते इत्यर्थः ।

ननु मिदमेवैतदिष्यमाना देवता निगच्छन्तीति वचनात् । सत्यम् ।  
 भवनावाहनश्रुतिदर्शनादाव्यभागयोर्यागपत्रे ऽपि निगमाभावसंदेहः  
 स्यात् । स मा भूदिति सूचारयः । ननु तस्या आवाहनश्रुतेः का  
 गतिः । उच्यते । तत्रैतावन्मात्रं विवक्षितम् । प्रधानादनन्तरं वन-  
 स्यतेरावाहनमिति । दार्शपौर्णमासिका निगमास्तेष्विति बहुवचन-  
 मुद्दिश्यमानविशेषणत्वादविवक्षितम् ।

८. दार्शपौर्णमासिकान्निगमादूरभवेषु प्रैषेषु नान्यभागौ निग-  
 च्छतः । आखान्तरेष्वन्यथापाठात् संदेहो मा भूदिति स्पष्टार्थं सूचम् ।

९. अग्नीषोमाविमं शुभ इति वपायाः पुरोनुवाक्या कर्तव्या ।

१०. होता यवदग्नीषोमौ क्षागत्येत्येष प्रैषो भवति ।

११. युक्मेतानि दिवि रोचनानीति याज्या । वपाया इत्ये-  
 तन्नकृतमेव । विकारेषु यथाचोदितम्<sup>१</sup> । पशुदित्वे क्षागयोर्वंपयो-  
 र्भेदधोः<sup>२</sup> । पशुवज्रत्वे क्षागानां वपानां भेदसाम्<sup>३</sup> । एकदेवत्ये  
 जुषतां द्विदेवत्ये जुषेतां<sup>४</sup> बहुदेवत्ये जुषन्ताम् ।

१२. मैत्रावरुणः पूर्वस्ततो होतेति । यथाप्रपञ्चमुपनिष्कृत्य  
 चालात्तं गत्वा तस्मिन्निदमापः प्र वदतेति द्रव्येणोपस्यूय मार्जयित्वे-  
 त्यर्थः । अथ चालाले मार्जयन्त इति श्रुतपञ्चश्रुतेः शान्तिराप  
 इति च वाक्यशेषादग्निमार्जनं तत्कालोत्पूज्येते होतृमैत्रावरुणौ ।  
 अथायादेर्नियमात् ।

१ B यथादेवतम् । २ B om. वपयो resp वपानां C भेदधः । ३ C भेदधः ।  
 ४ C om द्वि० क्षु० ।

## १६.

१. पशुपुरोलागप्रचारायाध्वर्युणामन्त्रितौ होतमैत्रवरुणौ चान्वालोत्करावन्तरेण प्रविश्याग्नीध्रीयं धिष्यमुत्तरेण होतधिष्यं चोत्तरेण गत्वा यथाधिष्यमुपविशतः ।

२. पशुपुरोलागस्यान्यन्वाधानादीन्यङ्गानि प्राप्तानि प्रतिपि-  
धन्ते । पश्यान्त्यङ्गानि<sup>१</sup> पशुपुरोलागस्याप्यर्थं प्रयोजनं साधयन्ति ।  
य एव पशोस्तैरर्थः कियते स एव पशुपुरोलागस्यापीति । कुतः ।  
विभवात् । विभवः सामर्थ्यम् । दृष्टादृष्टसंबन्धिन्युपकारे कर्तव्ये ।  
पशुप्रयुक्तान्यपि समर्पानीत्यर्थः ।

३. तत्रोदाहरणम् । अग्नीषोमौयस्य पशुपुरोलागमन्वसि देव-  
सूभ्यो हवींषि इति वक्ष्यति । तेषां च प्रैषरक्षितं प्रदानम् पशुपु-  
रोलागस्य च संप्रैषम् । तत्र स्त्रिष्टकति मंदेहः । किं पशुपुरोलाग-  
स्त्रिष्टकदिलामग्न इत्येवमादिर्भवतु पशुपुरोलागप्राधान्यात् किं वा  
ऐष्टिको देवसूहविषां भूयस्तादिति । तत्र सूत्रेणैव निश्चयः । पुरो-  
लागस्त्रिष्टकसमवाये ऽपि । पशुपुरोलागस्त्रिष्टकदिलामग्न इत्यादि-  
र्भवति समवाये ऽपि । वज्रत्वे ऽप्येषामागन्तूनाम्<sup>२</sup> । कुतः ।  
प्राधान्यात् पशुपुरोलागस्य । तत्रैव देवसूहविषां प्रचेपात् । तथा च  
तत्रैव माध्यन्दिनश्रुतिः । आश्राव्याहाराग्रे स्त्रिष्टकते प्रेष्येति । यत्पुनः  
सपशुपु चातुर्मांसेषु कात्यायनवचनं पशुपुरोलागमनु हवींषि

१ A पशुप्रयुक्तानि चान्यङ्गानि नामि पशुपुरो., C om. पशुपुरो. साधयन्ति ।

२ A B (orig) om. एषाम् ।



निर्वपति तेषां स्विष्टकृद्भ्यस्त्वादिति युक्तं तत् । तेषां<sup>१</sup> तत्र प्राधान्यात् भूयस्त्वात् 'न्यायस्य परिपुष्टत्वादिति'<sup>२</sup> हेतुर्थः ।

४. प्रयोगः कर्तव्य इति वाक्यशेषः । अन्वायातानि हवींषि श्रुत्यानि । अतस्तेषामतल्यानामनूहेन प्रयोगः कार्यः । कस्यायमूह-  
प्रतिषेधः । हविरभिधानस्येति ब्रूमः । यद्ययमूहप्रतिषेधो न स्यात्  
ततश्चरुपुरोलाशानामन्वायातने ऽग्निमद्य होतारमवृणोतायं यज-  
मानः पचन् पक्नोः पचंश्चरुपुरोलाशानिति प्राप्नुयात् । न चेव्यते ।  
तदर्थं प्रतिषेधः क्रियते ।

५. नेति प्रतिषेधस्य सन्तीत्यनेन सह संबन्धः । निगमा निगदाः ।  
आवृत्यपेक्षं वज्रवचनम् । स्विष्टकृद्भिगदस्य चायं प्रतिषेधः । केषाम् ।  
पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । यदि पुनः कथं चिदिच्छावृत्तिर्भवति  
हविषो नाग्निदोषावहारनिमित्ता ततः स्विष्टकृद्भिगदो भवत्येव ।  
लुप्तः । पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति विशेषणात् ।

६. अग्नीषोमा यो अद्य वामिति "पशुपुरोलाशस्य पुरोनु-  
वाक्या भवति ।

७. होता यच्चदग्नीषोमौ पुरोलाशस्य इत्येवमादिकः प्रैषो  
भवति । पुरोलाशयोः पुरोलाशानां जुषतां जुषन्तामिति यथा-  
प्राप्तो विकारेषूहः ।

८. अग्नीषोमा पिशतमूर्वतो न इति पशुपुरोलाशस्य याज्या ।

१ A आन्वायनामां आनुमेष्टदेवताणां तेषां । १ C आधानमूहः B C आन्वायः ।

२ C 109. नच । २ C om यद्य ।

८. इलामग्ने पुरदंभं सनिं गोरिति पशुपुरोलागस्त्रिष्टुतः पुरोनुवाक्या भवति ।

१०. होता यच्चदग्निं पुरोलागस्येत्येवमादिकः पशुपुरोलागस्य स्त्रिष्टुतः<sup>१</sup> प्रैषो भवति ।

११. अग्निं सुदीतिं सदृशं गृणन्त इति याज्या ।

१२. संमार्जनान्तामिषां निर्वर्त्य पशुना चरन्ति । क्रमार्थं सूत्रम् ।

१३. मनोतायै हविषो ज्वदीयमानस्यानुग्रहीत्युक्तत्वं क्षमे प्रथमो मनोतेत्येतन्मनोतासूक्तमन्वाह । मनोतेति संब्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१४. अग्नीषोमा य आज्ञतिमित्येषा पशोः पुरोनुवाक्या । प्रधानपशवदानानामित्यर्थः ।

१५. होता यच्चदग्नीषोमौ ह्यगस्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति-देवतान्यत्रे प्रातिपदिकोहः । एकलवज्जलयोर्वचनोहः । ह्यगस्येति द्वित्वबज्जलयोर्वचनोहः । स्त्रियां लिङ्गोहः । तेषादिषु प्रातिपदिकोहः । पुनश्चान्य ऊहविकारो वक्ष्यते ।

१६. अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्येत्यस्या याज्याया अर्धर्चं तावद्विरमेधावदमाहोमः ।

१७. ऊते वमाहोमे अस्या एव याज्याया उत्तरार्धर्चान्ते वपङ्करोति प्रधानत्वेपाय ।

१८. देवेभ्यो वनस्यते हवींषीत्येवमादिका वनस्यतेः पुरोनु-  
वाक्या ।

१८. होता यवदनस्यतिमित्येवमादिकः प्रैषः । अत्र ह्यग-  
स्येति यथाविकारमूहम् । ह्यगयोश्चागानामिति । तच्चैतौ पशु-  
द्विले तच्चैतान्पशुमङ्गले । स्त्रियां तच्चैतामिति एकले तच्चैते इति  
द्विले तच्चैता इति वङ्गले । रभीर्यामं वक्ष्यति ।

२०. वनस्यते रश्मनया निरूपेत्येवमादिका याज्या भवति ।

२१. पिप्रौहि देवां उग्रतो यविष्ठेति स्त्रिष्टुतः पुरोनुवाक्या  
कार्या । प्रह्मनिषिद्धस्याप्युपदेगो नियमार्थः । ततो वारहस्यत्यमेचा-  
वरुणोर्विराजौ ।

२२. ह्यगस्येति विकारेषूक्त ऊहः ।

२३. ये यजामहे ऽग्ने यदस्येति याज्या । निगदप्रतिषेधः  
शाखान्तरात् ।

२४. इक्षामुपज्ञास्यमानस्येत्यत आरभ्य मार्जनपर्यन्तं कर्म कृत्वा  
तत एकादशानुयाजान्यजति ।

## २०.

१. देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्वादित्येवमादिभिरेकादशभिर्य-  
जेत्यन्तेर्मध्ये ऽगवानां प्रेथ्यति मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात् । वसु  
वार्याणि यजमानाभ्यां वसु वार्याणि यजमानेभ्यो यथाविकारमूहः ।

९. प्रथमद्वितीयौ तु षलन्तरेणेत्येवं नवसु यथाक्रमेण प्राप्ते-  
ष्वह<sup>१</sup> ।

३. अष्टमनवमौ देवो नराशंसो देवो अग्निरित्येतावन्तरेणा-  
गन्तु वक्ष्यमाणौ भवतः । आगन्तुवचनातिरेकादिष्टकापशौ द्वाद-  
शानुयाजके अत्रैवागन्तुप्रक्षेपः<sup>२</sup> ।

४. देवो वनस्पतिरिति नवमः । देवं बर्हिर्वारितौनामिति  
दशमः ।

५. सूक्ता प्रेयेति संप्रेषितो ऽग्निमद्येत्यादिकं सूक्तवाक्यैषमाह ।  
द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमष्टशीताभिः यजमानौ पचन्तौ  
पक्नोः पचन्तौ पुरोलाशं बध्नन्तावशीषोमाभ्यां कागम् । बज्जयज-  
मानके । अग्निमद्य होतारमष्टणतेमे यजमानाः पचन्तः पक्नोः  
पचन्तः पुरोलाशं बध्नन्तो ऽग्नीषोमाभ्यां कागम् । पुरोलाशद्वि-  
वज्जत्वयोः । पुरोलाशौ पुरोलाशान् । देवतापदमृच्छं यथादेवतम् ।  
कागद्विबज्जत्वयोः । कागौ कागान् । स्त्रियां कागां कागे कागाः ।  
सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नीषोमाभ्यां कागेन । देवतापद-  
मृच्छं यथादेवतम् । कागद्विबज्जत्वयोः । कागाभ्यां कागैः । स्त्रियां  
कागया कागाभ्यां कागाभिः । अघन्तां तं मेदस्तः<sup>३</sup> । एकदेवत्ये ।  
अघत्तं मेदस्तः । बज्जदेवत्ये । अचंस्तं मेदस्तः<sup>४</sup> । पशुद्विबज्जत्वयोस्तौ  
मेदस्तः तान्मेदस्तः<sup>५</sup> । प्रति पचतायभीष्टमित्यत्र पचतेत्योकारान्तं<sup>६</sup>

१ C प्रोक्तेष्वह । २ B अत्र्यागन्तुक । ३ B ins प्रति पचतायभीष्टमवीष्ट्येतां  
पुरोलाशेन । ४ A ins अघत्तं मे अघत्तं न इति वा । ५ A ins ते मेदस्त ।  
६ B •त्याका• ।

वाजसनेयिनां । मृत्ययभीष्टां यस्तो यजमानस्तेत्यर्थः । अपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्तं द्विवचनं स्यादिति चोदनासंदेहात्पचते-  
त्यनूद्यम् । अपभीष्टामित्युपरिष्ठादक्ष्यति<sup>१</sup> । अवीरुधेतामिति च ।  
पशुपुरोलाग्नदित्ववङ्गत्वयोः । पुरोलाग्नाभ्यां पुरोलाग्नैः । तामद्य  
पच्ये आर्घ्यं पच्यीणां नपादित्यग्निप्रार्थनत्वादनूद्यानि<sup>२</sup> । अदृणीतायं  
यजमान इत्युद्देशेन । प्रदर्शित ऊहः पूर्वच । ता या देवा देव दा-  
नान्यदुरित्ययथार्यत्वादित्यनूद्यम् । तान्यसौ । द्वियजमानके तान्याभ्यां ।  
वज्रयजमानके तान्येभ्यः ।

६. प्रसङ्गेनोक्तं पच्यलाघवाय । अग्निमद्य होतारमदृणीतायं  
सुष्वन्यजमान इत्येवमादिकं भौमिकाख्यं सवनीयपत्रौ ब्रूयात् ।  
अत्रापि द्वियजमानके । अग्निमद्य होतारमदृणीतामिमौ सुष्वन्तौ  
यजमानौ पचन्तौ पत्नीः पचन्तौ पुरोलाग्नौ बध्नन्तौ । यथादेवतं ।  
ह्यग्नौ ह्यग्नान् । इन्द्राय सोमं सुष्वन्तौ भृञ्जन्तौ हरिभ्यां धानाः ।  
वज्रयजमानके । अग्निमद्य होतारमदृण्यतेमे सुष्वन्तौ यजमानाः  
पचन्तः पत्नीः पचन्तः पुरोलाग्नान् बध्नन्तः । यथादेवतं । ह्यग्नौ  
ह्यग्नान् । इन्द्राय सोमं सुष्वन्तौ भृञ्जन्तौ हरिभ्यां धानाः । अवी-  
रुधेतामिति द्विवचनं सवनीयदेवतां पशुपुरोलाग्नदेवतां चाभि-  
प्रेत्य । कुत एतत् । ऐतरेयश्रुतेः । सवनीयस्य चेत्पशुपुरोलाग्नं  
कुर्युरवीरुधेतां पुरोलाग्नैरित्वेवं ब्रूयात् । सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते  
पशुपुरोलाग्नेन पशुदेवतेति ।

७. होवा ग्रंथोर्वाक उक्ते यथाप्रपञ्चं येनैव मार्गेण प्रविष्टस्ते-

नैवोपनिष्क्रम्योत्सृज्यते । व्यवायभ्रमणवाग्यमादिभ्यः । उत्सृज्यते<sup>१</sup> मैत्रा-  
वरुणः । नात्र हृदयशूलोपस्थानापेक्षा ।

८. शालामिति पक्षीशालोपलक्षणम् । तां होता गत्वा पक्षी-  
संयाजान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते समापयति । शालाग्रहणं सदस्तेवा-  
वस्थितस्य पक्षीसंयाजा मा भूवन् । होतृग्रहणमुत्सृज्यते मैत्रावरुणः  
शालां गत्वेति संदेह्युदासार्थम् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुज्य-  
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चमो-  
ऽध्यायः समाप्तः ।

## अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—+—

१.

१. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशूना यजत इत्यत आरभ्य यः  
पथर्थतया कर्मकलाप उक्तः 'स एवान्येषां पशूनां प्रकृतिर्द्रष्टव्यः ।  
कुतः । मायम्यादङ्गसाकस्यात् । ऊहयोगं मन्त्रजातं प्रायेण द्रष्टव्यं-  
मास्योरग्नीषोमीये च यथावाक्यातं यतो ऽतो<sup>१</sup> विकृतिपूर्वधित्वा  
प्रसूयते ।

२. षष्ठीणामिदमार्थम् । किं पुनस्तत् । आश्वानमध्यमं  
मन्त्राणाम् । 'अभिधायकमभिधायकं वा लोहितव्यं प्रकृती ।  
कुतः । अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । तेन एतवतीमध्यर्थां सुचमित्येकवचनं द्वयोः  
शुचोरादापने ऽनभिधायकमपि<sup>२</sup> सत् यथाच्चातं भवति । आर्थ-  
मात्राणं मन्त्राणां प्रकृताविति यदाद्वैदिक ऊहः । अतो ऽस्य  
विनाग्रे सर्वप्रापयिक्तम् ।

३. यथार्थमिति योयो ऽर्थसं तमभिधातुम् । उत्तरस्यां तता-  
वित्युत्तरस्यामिग्रायां विकृतावित्यर्थः । अर्थस्य विकारो<sup>३</sup> ऽर्थवि-  
कारः । स च क चिद्रूपान्यत्वेन क चिच्चिद्वान्यत्वेन क चित्सह्यन्यत्वेन  
क चिदचनान्यत्वेन क चित् प्राकृतद्रव्याभावेन । तस्यार्थविकारस्यो-  
त्पत्तिरूपेणानभिधानात्<sup>४</sup> । उत्पत्तिः प्रकृतिः । तद्रूपेण वैकृतस्यार्थ-

१ C वसावन्ते । २ B रतो । ३ B C अधिकम् । ४ C om. न ।

५ यथार्थमिति चो ऽर्थविकारो स च कः । ६ C om. न ।

स्थानभिधानात् । शब्दविकारमनार्थं वैकृतार्थाभिधायकं क्रियमाण-  
मूहं भ्रुवते याज्ञिकाः । कृडा हि तस्येयं संज्ञेत्यर्थः । तदन्वाख्यानं  
शास्त्रसंख्यवहारार्थम् । ऊहेद्विदेवतवज्रदेवतेषु । यथार्थमूह इत्येव-  
मादिषु द्रष्टव्यम्<sup>१</sup> ।

४. अथाधत्तं यजमानाय शंघोरिति द्वियजमानकवज्रयज-  
मानकेषु यजमानस्य विकारे प्राप्ते वचनादुत्थनभिधाने<sup>२</sup> ऽपि विकारो  
न विद्यते । द्यूयते<sup>३</sup> वा एतदृचो ऽचरं यदूहति । तस्मादृचं गोहे-  
दिति श्रुत्यन्तरे प्रतिषेधात् ।

५. आवह देवान्यजमानायेति प्रकृतौ । द्वियजमानके विकारे  
यजमानाभ्याम् । वज्रयजमानके यजमानेभ्य इति । ननु यथार्थमु-  
त्तरस्यां तताविति साक्षणारम्भाद्धर्चिरादिभिः प्रतिषेधाच्च विनाशु-  
दाहरणेन सिद्धमेव । सत्यम् । प्रयोगनियमार्थस्त्वारम्भः । अतः  
अकर्त्तृभिप्राये ऽप्यनुदेशे कृत्वा चिन्तया क्रियायां यजमानशब्द एव  
प्रयोक्तव्यो न प्रयोगान्तरमिति वक्ष्यमाणस्य शब्दविकारस्य संक्षेपतः  
प्रयोजनमुच्यते<sup>४</sup> । प्रयोगनियमार्थमाचार्येण सूत्रं कृतम् । अतो ऽयं  
यथापठितः कर्तव्यो ऽन्यत्र साक्षणिकः ।

६. आग्राशाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्रीयोमाभिप्रायं  
द्विवचनम् । एकदेवत्ये पशौ मेधपतये । वज्रदेवत्ये मेधपतिभ्यः ।  
प्रयोगनियमार्थं वचनम् । एतेन स्त्रीपशौ मेधापतिरिति<sup>५</sup> न

१ B adds चतु द्रष्टव्यम् । cf. Comm. on I, 16, 5. २ C अविधाने । ३ A  
पूयति, B C रूपते । ४ A in. शुभकार एवमेव यावत् ( न्यायात् ? ) । ५ C  
मेधप० ।



भवति । यज्ञाभिधाने तु मेधशब्दे विवक्षिते देवतायाश्च स्तौते  
सति मेधपत्न्या इति प्रयोगसंदेहो ना भूदिति ।

७. मेधपतिभ्यां मेधमित्यत्र मेधमित्येतत्पशुपदम् । तत्पशु-  
दित्वे मेधौ । वज्रत्वे मेधानित्येवं प्रयोक्तव्यम्<sup>१</sup> । अनारम्भाद्यज्ञाभि-  
धानमिति गम्येत प्रकरणात् । ततो ऽनूहः स्नात्तस्नात्सूचारम्भः ।  
स्त्रीपगौ मेधाम् । दधोर्मेधे । वज्रसु मेधाः । के चिन्मेधशब्दं जाति-  
वचनं मन्यन्ते । तेषां स्त्रीपगौ मेधौ मेधौ मेधीरिति । एवं छाग-  
मेधिनां सूत्र एवोह<sup>२</sup> ईदृशः पठितः ।

८. आप्तामघेत्यस्य विकारः । एकदेवत्ये आददद्य । वज्रदेवत्ये  
आदद्येति । प्रयोगनियमायै सूत्रम् । श्रुत्यन्तरात् । भूते अन-  
द्यतने लब्धं स्यात् । ततद्याघसदद्यस्येति प्राप्नुयात् । ननु आप्ता-  
मघेति प्रकृतौ लुङ् प्रयोगादाददादधिति युक्तमेव । उच्यते ।  
छान्दसः प्राकृतः प्रयोगः । ऊहेन तु लाघणिकेन भवितव्यम् । अ  
ना भूदिति सूचारम्भः<sup>३</sup> ।

९. घस्तां नूनमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये घस्तु नूनम् ।  
वज्रदेवत्ये घस्तु नूनमिति । प्रयोगनियमः श्रुत्यन्तरात् । लाघ-  
णिकं अस्तु नूनमिति । तत्र कर्तव्यम् । छान्दसमपि सूत्रोक्तं कर्त-  
व्यम् । सूचारम्भसामर्थ्यात् ।

१०. अघस्तां तमित्यस्य विकारः । एकदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः ।  
वज्रदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः । अघसतामिति व्याख्यं दिवचनम् ।  
अघस्तामिति छान्दसम् । मन्त्रे घसङ्करेति (पा० १.४.८०)

लेलुकं कृत्वा अघत्तामिति तु सकारस्य तकारोत्पत्तिः । अदृष्टो वर्णव्यत्ययस्तस्यास्त्राचणिकत्वात् । एकवचनवज्जवचनयोः सकारस्य अवर्णं युक्तम् । अघसदघमन्निति ।

११. अघत् एकदेवत्ये । अचन् वज्जदेवत्ये । रूपद्वयमेतच्छा-  
न्दसं अघत्तामिति प्राकृतस्य वर्णव्यत्ययस्य छान्दसत्वसामान्यात् ।  
श्रुत्यन्तराद्धा प्रयोगनियममङ्गीकृत्याचार्येणोपदिष्टम्<sup>१</sup> ।

१२. उपाव स्रचद्रभीयांममिति<sup>१</sup> पशुविशेषणम् । तस्य पशु-  
द्वित्वे रभीयांसाविव क्ली । वज्जत्वे रभीयस इव क्ली । उपमामस्य  
संप्रत्ययं बोपमार्थं बोभयया दर्शनात् । यत्र पक्षेणाप्यार्थचोदनादुपह-  
स्यात्स पक्षो ज्यायानिति ऊह एव न स्यात् । इत्यते च श्रुत्यन्तर-  
पाठात् । तदर्थः सूचारम्भः । स्त्रीपश्चादपि के चिदिच्छन्ति । रभी-  
यसीमिव रभीयस्याविव रभीयसीरिवेति ।

१३. अघभीष्टामिति देवतावचनम् । अघभीदित्येकदेवत्ये ।  
अघभीपुरिति वज्जदेवत्ये । हकारप्रतिषेधार्थं सूचम् । इपहोर्भञ्ज-  
न्दसीति प्रकृतौ हकारस्य भत्वं छान्दसं विकृतावपि वचनान्तादृश-  
मेव भवति ।

१४. अवीष्टधेतामिति देवताभिधायकम् । एकदेवत्ये अवी-  
ष्टधत । वज्जदेवत्ये अवीष्टधन्त । हेतुकर्षसंभवादणिजन्तादेव सिचः  
स्थाने चङ् कृतो व्यत्ययेन । स्त्राचणिकं तु अवर्धिष्ट अवर्धिषतेति ।  
तन्मा भूदिति सूचारम्भः ।

१५. तदश्नादिति सूक्तवाके यजमानस्याग्नीर्वचनम् । तद्वज्ज-

यजमानके अग्रासुरिति भवति । प्रदर्शनार्थमेतत् । तेन द्वियज-  
मानके अग्रास्तामिति सिद्धं भवति । आग्निषां सूक्तवाके परिगण-  
नादनाग्रीरर्थमेतत्पदमिति । व्यत्ययेन च शुश्रूष्यस्य<sup>१</sup> लोप इति  
मन्यमानः कश्चिदश्रुयातामश्रुयुरिति द्विवचनबहुवचने कुर्यात् ।  
तन्निवारणार्थं सूचम् ।

१६. तद्व्यासूक्तवाक एव । तस्य पूर्वोक्त एव न्यायः । अग्रा-  
स्तामिति द्वियजमानके ।

१७. यद्यदशौकमन्तेति यजमानाभिधाधि । तस्य द्वियजमानके  
यद्यदशौकमेताम् । बहुयजमानके<sup>२</sup> यद्यदशौकमन्तेति । अचकमेतां  
द्विवचनमचकमन्तेति बहुवचनं आक्षेपिकम् । तत्सूचरभ्यसामर्थ्यात्  
वाध्यते ।

१८. इतीतिप्रकारे<sup>३</sup> अनेन प्रकारेण यजमानाभ्यां यजमानेभ्य  
इत्यादिकः शब्दविकारः कर्तव्यः । वक्ष्यति । सप्तदशाग्रीषोमौया  
इति । तत्र होता यद्यदग्रीषोमौ द्वागस्यद्वागस्येति बीसृषा चाभि-  
धानं प्राप्नोति । सप्ततामां सप्तदशानां । बहुवचनेन वा द्वागानामिति ।  
तत्र बहुवचनेनैवाभिधानं कार्यम् । कुतः । यजमानाभ्यां यज-  
मानेभ्य इति दर्शनात् । एवं च सति प्रातिपदिकोपपत्तौ परस्मै-  
पदमात्मनेपदं च कालपुरुषा उत्पत्तिवद्भवन्ति । न विक्रियन्ते  
ऽयमेदात् । तेषु विक्रियमाणेष्वन्य एवार्थः संपद्यते । शब्दविकार  
इति । यः शब्दो विकर्तुं शक्यते स एव विकर्तव्यो भाव्ययम् ।

१ □ (orig.) शक्य in marg. चर्चोः, A वचुषः । २ □ om. बहुयजमानके ।  
३ □ प्रकरणे ।

तदौष्ठयैवानेकार्थाभिधायकं भवति । ततः पुरापुरा नाभ्याः ।  
अन्तरन्तरेवेत्यादि सिद्धं भवति ।

१८. स्तृणीत बर्हिः । सूर्यं चतुर्गमयतात् । दिशः श्रोत्रम् ।  
घातं प्राणम् । अन्नरिचमसम् । एकधास्य त्वचं । पुरा नाभ्याः ।  
अन्तरेवोष्माणम् । माता मन्यतामित्येवमादौनि ज्ञातिनामानि ।  
श्वेनमस्य वचः । शस्त्रा दोषणी । कश्यपेवांश । कवचा स्वेकपर्णेति  
पदद्वयम् । ऊवध्यगोहं पार्थिवम् । अस्त्रा रचः संसृजतादित्येतानि  
सूत्रपठितानि विकारे ऽप्यनूद्धानि । यथासमाध्यातम् । प्रकृतिवद्वि-  
कारेषु भवन्ति । नेति वक्तव्ये यथासमाध्यातवचनमधिकारार्थम् ।

१९. चोदनाशब्देनात्राभिधेयमुच्यते । न तु क्रियाप्रवर्तकं वच-  
नम् । तत्र प्रकाशस्य संदेहे यथाग्ने त्वं सूक्तवागसि तदस्मै देवा  
रासन्तामित्येवमादौ अग्निपदे आहवनीये होहगुणविशिष्टे वा  
विकृतिष्वपि यथासमाध्यातं कर्तव्यम् ।

२०. श्रेषशब्द एकदेशवाच्यौ । भूतशब्द उपमायाम् । श्रेषभू-  
तानि श्रेषतुल्यानि याकांचस्य मन्त्रस्य निराकांचीकरणानि । अपू-  
र्वाणि पूर्वमन्त्रमध्ये अपठितानि तानि यथासमाध्यातं भवन्ति ।  
यत्र न समाध्यातानि तत्र न भवन्तीत्यर्थः । तत उपहृतौ वायु-  
रिन्द्रवायू सह प्राणेन सह वर्चसा तयोरहमुपहृतः सह प्राणेन  
सह वर्चसेत्येवमन्तो मन्त्रो न भव्यामीत्यध्याहारः ।

२१. आय इत उत्तरो वक्ष्यमाणको ग्रन्थः । तत्र निगदा  
यजुर्विंशेऽंशः । ते च यथासमाध्यातं भवन्ति । चशब्दान्निविदस्य ।

प्रेषास्त्रुद्धन्ते प्रतीक्यहणात् । य एते प्रेषाश्च निगदाश्चेति च व्यप-  
देशात् । आययहणादग्रे महर्षि अग्नि ब्राह्मण भारतेत्येवमादी-  
नामूहः ।

१३. एकधास्य त्वचमाद्यतादित्यचैकधाग्रब्दस्थानेकपग्नौ वीष्णा ।  
अथयतादयत्रसिद्धे सूचारकाः इति समासेन वेत्यस्यापि विकल्पो  
यथा स्यादिति । तेन द्विधा विधेत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति ।

१४. षड्विंशतिरस्य वङ्ग्य इत्यप षड्विंशतिशब्दस्थानेकपग्नौ  
वीष्णा ।

१५. अनन्तरसूत्रद्वयोक्तमितिकरणेन परामृश्यते । तदा भवति ।  
समासेन वा प्रयोगः सङ्ख्यासंकल्पनेनेत्यर्थः<sup>१</sup> । तद्यथा । द्विपग्नौ  
द्वापश्चाग्रदेनयोर्वङ्ग्यः । षष्पग्नौतिश्रुते<sup>२</sup> इत्येकादशिन्याम्<sup>३</sup> ।

१६. षड्विंशसङ्ख्यासंकल्पनस्य प्रयोगः । एष शोभनतरः पक्षो  
ऽभिप्रेत आचार्यस्य । तदर्थं व्यायवचनम् ।

१७. एकदेवतद्विदेवतद्योद्याभिधेययोः शब्दान्तरयोः शब्दान्त-  
रेण परामृश्यमानयोर्वङ्गवदचनं कार्यम् । तद्यथा । निरुद्धपशुबन्धे  
मूहनमिन्द्राग्नी वनस्यतिष्ठमपनुदन्त्विति । नषेतदुदाहरणं प्रकृतिव-  
सिद्धम् । उच्यते । मन्त्रगते ऽभिधाने क्व सिदन्यथापि दर्शनात् संदेहः  
स्यादिति । तद्यथा । उपहृतौ वायुरिन्द्रवायू इति प्रकृत्य तयोरह-  
मुपहृत इति दिवचनेनैव<sup>४</sup> परामर्शस्तदेवं संदेशो ना भवदिति  
सूचम् ।

१ A B संकल्पने० । २ B ०ने जते A ०ति इ जते । ३ A ins अभिमिमितम् ।  
४ B om. हि ।

२८. समानजातीययोः पुंस्तियोः सह वक्तव्ययोः<sup>१</sup> पुंवत्प्रयोगः कार्यः । तद्यथा । मेघस्य मेघौ च मेघौ ।

२९. अपिशब्दो विकल्पार्थः । तरशब्द ईषदर्थः । अन्यतरस्यां शब्दप्रयुक्तौ मिथुनेषु<sup>२</sup> पुंवद्भावैकशेषौ न भवतः । इन्द्रेन्द्राण्याविति यथा पितरावित्यत्र भिन्नायामपीति<sup>३</sup> समासविकल्पार्थं सूचम् ।

३०. करत एवाग्नीषोमावित्यत्रायमेवशब्दो देवतानामधेयेन सहाकारान्तः संधीयमानो दृष्टः । वानस्पत्यमैत्रावरुणादिप्रैपेषु मकारान्तः । तस्य विकृतिषु व्यवस्था क्रियते । देवतानामधेयस्य स्वरदेहि-  
देवत्यस्य यत्संधानं एवंशब्देन करतशब्दपूर्वेण तल्लुप्तमकारेण कार्यम् । ततः सामर्थ्यादकारेण सन्धिर्भवति । तद्यथा । करत एवाग्नीषोमौ । करत एवाश्विनौ । करत एवेन्द्राग्नी । करत एवेन्द्रवायू इति । स्वरदेरिति वचनादिह न भवति । करत एवं भिन्नावरुणा । द्विदे-  
वत्यस्येति वचनादिह न भवति । करदेवमग्निरिति ।

३१. पशुबहुले ऽपि सति यः सूक्तवाक्यप्रैषे बध्नञ्छब्दो ऽसौ सहदेव भवति । न प्रतिपशु आवर्तते ।

३२. सूपस्या अद्य देवो वनस्पतिरभवदित्येतत्पशुभेदे ऽपि सहज्जवति । व्याख्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशूनामिति सर्वविधानां पशूनां प्रकृतिमभिधाय तत्प्रसङ्गेनोभयविधानाह ।

३३. रौक्मादादित्योदगयनस्थादावन्ते च तयोरेवाङ्गोरैन्द्राग्नौ निरूल्हपशुबन्धः कार्यः । कुतः । श्रुत्यन्तरात् । निरूल्हो नित्य इत्यर्थः ।

१ B om. सह वक्तव्ययोः । २ A C (sec. h.) पि instead of षु । ३ A C (sec. h.) भिन्नयोरपीति ।

२४. प्रतिसंवत्सरं प्रावृषि शरदि वसन्ते वेति शाखान्तरोक्ता-  
नामन्यतमस्मिन् कार्यः ।

२५. त्रयस्त्रिंशत्पशुभाजना इति श्रुतौ परिगणनात् शाखा-  
न्तरादितेषु काम्येष्वनुष्ठानसंदेहो मा भूदिति सूचारम्भः । श्रुतौ  
॥ स्वशाखादृष्टानां परिगणनमर्थवादार्थम् ।

एकादशिन्यौ पर्जन्यो वायुस्त्वष्टा प्रजापतिः ।

सूर्योऽपमिवावक्ष्यौ चयस्य पितरो ऽदितिः ॥१॥

शुनाबीरौ त्रयस्त्रिंशदेते वै पशुभाजनाः ।

गुणादेशामनन्यतममिष्यौ कप्रजापती ॥२॥

२६. सर्वे पशवो ऽग्निप्रणयनादयो हृदयशूलोपस्थानान्ताः  
'सोमार्थमग्नीषोमीयं सावनं च सुक्ता । प्रपद्यन्त्यस्य सोमार्थस्य विभव-  
न्यायात् । हृदयशूलोपस्थानमनयोः प्रतिविध्यते शाखान्तरात् । च  
वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति काम्यस्येति शतपथश्रुतेः ।

२७. पशुधिकारो ऽनुवर्तते । पशुना स्वतन्त्रेण यक्ष्यमाणस्य  
प्रागन्धन्वाधानात् । आग्नावैष्णवी सद्यस्कासा इष्टिर्भवति । पशुना  
यक्ष्यमाण आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोसाग्रं निर्वपेदिति चर-  
काणाम् । सोमतन्त्रस्येषु पशुषु त्रैषा । ॥ एकशतं प्रयाजानुयाजा  
भवन्तीति श्रुतौ ज्ञापकात् । तथा पशुमस्तु जातुमांसेषु पूर्वेषुः  
पाशकं कर्मेति वदन्नेतत् ज्ञापयति । गुहाभूतेषु पशुषु नाग्नावैष्णवी  
भवति । अतो सोमसर्गप्रशिष्टकापदैन्द्रापौष्णसौचामणौविश्रास्यधूपत्सु-  
पशुषु । चकारादन्तरम्भणीया चेति । चशब्द वाशब्दस्यार्थं के चि-

दाङ्गः । यक्ष्यमाणसंयोगेनाग्रावैष्णवी पठिता । आरम्भसंयोगेना-  
 न्वारम्भणीयेति । प्रथमप्रयोगे विकल्पो ऽयम् । सर्वास्वेव विकृतिषु  
 प्रथमप्रयोगे ऽन्वारम्भणीयां केचिदाङ्गः । अपरे याज्ञिका विकृतिष्व-  
 न्वारम्भणीयां भेच्छन्ति । अनयोपपत्त्या । इयं न्वारम्भणीया उप-  
 देशेन दर्शपूर्णमासयोरङ्गमतिदेशेन<sup>१</sup> विकृतीनाम् । बह्विद्य प्रयोगा-  
 क्तियते । सा प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेषु धौर्यादीनां तन्त्रेण विज्ञा-  
 यते । कथम् ? उच्यते । यथैव द्युपस्थाकर्मकत्वादिति । द्युपः प्रकृतेरग्री-  
 योमीयस्य विकृतेषु सवनोयानुबन्ध्ययोस्तन्त्रेण भवति । एवमियं<sup>२</sup>  
 तन्त्रेण प्रकृतिविकृत्यर्था भविव्यति । ननु च सर्वविकृतीनां प्रकान्त-  
 त्वात्प्रकान्तापरिसमाप्तिदोष एवं प्राप्नोति । नेत्युच्यते । नैष दोषः ।  
 सर्वविकृतीनां<sup>३</sup> कर्तुमशक्यत्वात् । एवं च दृष्टावृत्तौ सहदारम्भसंयो-  
 गादिति सहदारम्भणीया लभ्यते । इतरथास्या आवृत्तिः स्यात् ।  
 यन्निवदमत्र व्याख्यायते अप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुः प्रवर्तनमारम्भः द्वितीया-  
 दिप्रयोगे च नाप्रवृत्तपूर्वः कर्ता अत आरम्भाभावाच्च प्रयाजवदारम्भ-  
 णीया चेति तदयुक्तम् । यस्मात्प्रथमो हि पदार्थः कर्मण आरम्भ  
 उच्यते च पुनःपुनरपि क्रियामारम्भमाणस्य भवत्येव । प्रतिदिनमपि  
 पाकं कुर्वन् पाकमारभत इत्युच्यते । रूपे च ग्रस्त्रस्य समाप्ते रूपान्-  
 त्तरं प्रक्रममाणो रूपान्तरं प्रारभत इत्युच्यते । एवं च चातुर्मास्याभ्या-  
 वृत्तौ तदारम्भार्थाया वैश्वानरपार्जन्याया आवृत्तिः सिध्यति इतरथा  
 हि द्वितीयादिप्रयोगे आरम्भत्वाभावाच्च<sup>४</sup> स्यात् । कृतत्वात् ।

१ ॥ इति देशेन । २ C एवम् instead of इयम् । ३ C (orig.) प्रकृतीनां ।



४८. चोदकप्राप्तमपि<sup>१</sup> सदेतदेव उच्यते । दौर्बलीयाधर्मप्राप-  
णार्थम् । एवमेव शाखान्तरवशात् । ततो ऽपराद्धे यौर्णमासी-  
विकारः पञ्चदशमामिधेनौकोपांशुश्चविर्विराजौ स्विष्टकृतौ नित्ये  
वेत्येते विधयः सिद्धा भवन्ति । कृत्स्ना चेयमिष्टिदशब्दात् ।

४९. प्रकृतादग्नीषोमीयादन्यस्मिन्पञ्चौ सूक्तवाक्ये नामप्रवर्ण-  
यजमानस्य कार्यम् । चमन्दास्त्रिवचनं चाग्निषामिति । प्राक्तातीर्थ-  
सवनिक्या इत्येवमाद्युक्ते ऽपि अन्यत्र चाग्नीषोमीयादित्युच्यते । तेन  
विशेषवचनात्सामान्यस्य बाधो ना भूदिति ।

५०. वक्ष्यमाणमतुवचनं प्रातरनुवाकः । तत्प्रभृति व्याख्यादि-  
प्रदिष्टानि आदिं (च) गृह्योक्ता विनियुक्तानि तानि शस्त्रानुवच-  
नयोः सूक्तानि सकलानि वेदितव्यानि । इह परिभाषा सूक्तवज्र-  
न्वप्रदेशप्रसङ्गात्<sup>१</sup> ।

५१. शस्त्रानुवचनेभ्यो ऽन्यत्रादिप्रदेशे ऽप्येकां प्रतीयात् ।

## २.

१. ऊर्ध्वमर्धराचान्महाराचम् । तस्मिन् प्रातरनुवाकार्थं होता-  
मन्त्रितो ऽष्टोमीधौर्ध्वं धिष्यं तिष्ठन् प्रपदः अथपद्मां स्थितः  
प्राग्दिगुपस्थानादेवमवस्थो जपति ।

२. भः प्रपद्य इत्येवमादिकं पितृभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वो  
ऽपि नम इत्येवमन्तं मन्त्रं प्रपदो जपति । नमः पितृभ्य इति  
प्राचीनोपवीती ।

२. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथारूपं च मन्त्रलिङ्गेभ्यो देवताः ।

३.

१. अस्यां मे प्राच्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीम् ।  
तदभिमुखो ऽन्यदिक्स्थे ऽपि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ।

२. अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणां  
यथारूपमुपतिष्ठते । दक्षिणामिति नियमार्यम् । नैर्ऋत्यां मृत्पुनरिति  
संदेहः स्यात् ।

३. अस्यां मे प्रचीर्थां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं  
यथारूपमुपतिष्ठते ।

४. उदीच्यनुवादः सव्यावृद्धिधानार्थः ।

५. उपतिष्ठत इति सर्वत्रानुवर्तते । दिगनुवादः प्राङ्दित्यस्य  
विधानार्थः ।

६. अस्मिन्ने अन्तरिक्ष इत्येवमादिना अन्तरिक्षमुपतिष्ठते ।  
प्राङ्देवाधिकारात्<sup>१</sup> ।

७. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषो ऽनुवर्तत एव ।

८. बृहद्रथन्तरे न इत्यत आरभ्य सुप्रामाणं पृथिवीं ग्रामनेह-  
समित्येतयर्चां मङ्ग जपित्वा । अनन्तरं किं करोति ।

९. जपानन्तरं दक्षिणेन बाहुनावृत्त्याग्नीध्रीये ऽग्नौ भूर्भुवः  
स्वरित्येवमादिकैर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः पञ्चाहुतौः सुवेण जुत्वा ततः  
सव्यावृद्धविधानयोः पूर्वस्यां दार्युपविशेत् ।

१०. देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुमूहीत्युक्तो हिंकारमपि मध्यमेन स्थानेन कृत्वा प्रातरनुवाकाख्यमनुवचनमाह ।

११. प्रातरनुवाके याः यङ्ग्यस्तासामयं धर्मः । चीमादाङ्गं धायावस्येत् दाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात् ।

१२. अनुच्येयेतदित ऊर्ध्वमनुवर्तते । यावत्प्रतिप्रियतममिति । आयो देवतीः जयथा हि वस इत्येतामापोदेवतीसंज्ञिता<sup>१</sup> चिरनूच्य तत आग्नेयं कृतुमन्वाह । अयोषस्यमिति प्रागत आग्नेयः कतुरुच्यते । अथातुष्टुभूमिति प्रागतो गायत्रमुच्यते । अनयोः संज्ञाकरणं वाङ्मन्यार्थं शास्त्रसंख्यवहारायै च ।

४.

११-

१. नवर्षं सूक्तम् ।

२. नवर्षं सूक्तम् ।

३. द्वादशर्षं सूक्तम् ।

४. अग्ने न त्वा वारदन्नामित्येता चक्षो दग्ध ।

५. पञ्चर्षं सूक्तम् ।

६. पञ्चर्षं सूक्तम् ।

७. नवर्षं सूक्तम् ।

८. द्यूतं यो विश्वेदसम् । अष्टकं सूक्तम् ।

९. अग्ने मृष महो अग्निः । अष्टकं सूक्तम् ।

१०. अर्चन्तस्ता इवामहे । षड्दं सूक्तम् ।

११. अग्निं सोमेन बोधय । पञ्च सूक्तम् ।

१२. उपसद्याय मीळुषे । पञ्चदशच सूक्तम् ।

१३. इमे विप्रस्य वेधसः । त्रयस्त्रिंशत्सूक्तम् ।

१४. समिधाग्निं दुवस्यतेति । त्रिंशद्वचं सूक्तम् ।

१५. अग्निं हिन्वन्तु नो धियः । पञ्चकं सूक्तम् ।

१६. प्राग्रये वाचमीरय । पञ्चकं सूक्तम् ।

१७. त्वमग्ने यज्ञानामित्यत आरभ्य षड्विंशतिर्चक्षः ।

१८. अथशब्दः क्रमनियमार्थः । संज्ञाकरणं वाङ्मत्यर्थम् ।

संयवहारार्थं च ।

१९. ते ते अग्ने लोताः शाखान्तरे सूक्तादिस्तः<sup>१</sup> सूक्तप्रति-  
वेधार्थनैकेत्युक्तम् ।

२०. लोताजनिष्ट चेतनः । अष्टकं सूक्तम् ।

२१. त्वं हि चैतवद्यज्ञ इत्येता ऋषो नव ।

२२. अग्ने कदा त आनुषगित्येवमाद्याः पञ्च ।

२३. क्रमार्थाः अथशब्दः । संयवहारार्थं संज्ञा । वाङ्मत्यर्थं  
छन्दोवचनम् ।

२४. ससस्य यदियुता सस्मिन्नुध्नित्येता ऋचः पञ्च ।

२५. यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा । ऋष्येतानि सूक्तानि । एक-  
पञ्चाशद्वचः ।

२६. प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमित्यादीनि पञ्च सूक्तानि ।  
त्रिंशद्वचः ।

२७. अग्ने इहक्षुषसामूर्ध्वो अक्षात् । एवमादीनि सप्त  
सूक्तानि । एकोनपञ्चाशद्वचः ।

२८. अमन्त्र महा नमसा यविष्ठं चिकं सूक्तम् ।

२९. उक्तायम् ।

३०. एता यो अग्निं नमसा दादग्रर्षे सूक्तम् ।

३१. प्र यो यज्ञं पुरुषां विंशत्युषं सूक्तम् ।

३२. अग्ने विवस्वदुषस एता अचो दादग्र ।

३३. सखायस्त्वा वाहमचे । एता अचो ऽष्टौ ।

३४. अदग्निं गातुवित्तमः । एता अचयतसः ।

३५. धमिद्वक्षित्समिध्यसे । एतास्त्रिच अचः ।

३६. अयमग्निः सुवीर्यस्येति षड् सूक्तम् ।

३७. उक्तो ऽर्घ्यः पूर्वच ।

३८. सूक्तं नवकम् ।

३९. ईक्षिष्वो हि प्रनौचं सूक्तं विंशद्वचम् ।

४०. पुष वा दाद्यान्वोचे । सूक्तं द्वाचम् ।

४१. पूर्ववदुक्तो ऽर्घ्यः ।

४२. वेदिषदे प्रियधामाय सुधुते । एताः सप्त अचः ।

४३. एति प्र होता मतमस्य माययेति सूक्तं सप्तर्चम् ।

४४. यज्ञेन वर्धत जातवेदसं चयोदशर्चं सूक्तम् ।

४५. जनस्य गोया अजनिष्ट आगृविः । षड् सूक्तम् ।

४६. व्याख्यातमेतत् ।

४७. अग्निं तं मन्ये यो वसुः सूक्तं दशकम् ।

## ५.

१. क्रतुं वक्ष्यामीति शेषः । अनुवचनैकदेशस्य वक्ष्यमाणस्य संज्ञा प्रागाश्विनात् ।

२. अथशब्दः क्रमार्थोऽनुवर्तते । गायत्रमिति संज्ञा चान्वर्था ।

३. कस्त उयः कधप्रिय इति तिस्र षष्ठ एताः ।

४. प्रति य्या सूनरी जनी सप्तकं सूक्तम् ।

५. क्रमार्थोऽथशब्दः । संज्ञार्थं चानुष्टुभमिति ।

६. उपो भद्रेभिरा गहि सूक्तं चतुष्कम् ।

७. उपस्यमिति वर्तते ।

८. उपो रुद्रे युवतिर्न योषेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि ।

जनविंशतिरेताः ।

९. उक्तार्थः ।

१०. प्रत्यु अदर्शीति सूक्तं षड्भम् ।

११. सह वामेन न उयः । धोस्रग्रर्चं सूक्तम् ।

१२. कृतव्याख्यानम् ।

१३. उपस्यसिचिमा भरेति तिस्र षष्ठः ।

१४. उक्तार्थम् ।

१५. एता उ त्या उयसः केतुमकतेति चतस्र षष्ठः ।

१६. कृतव्याख्यानम् ।

१७. महे नो अद्य बोधयेति दशर्चं सूक्तम् ।

६.

१. कृतुमन्वाहेति वाक्यशेषः ।

२. वक्ष्यमाणम् ।

३. अग्निना यज्वरीरिष इत्येवमाद्यास्तिस्रश्चक्षुः ।

४. प्रातर्युजा वि बोधयेत्येतायतस्रश्चक्षुः ।

५. अग्निनावशावत्या एतास्तिस्रश्चक्षुः ।

६. एषो उषा अपूर्या पञ्चदशकं सूक्तम् ।

७. गोमदू पु नासत्या एते द्वे चक्षौ ।

८. दूरादिदेव यत्कृती एताश्चक्षुः षट्चिंशत् ।

९. उदीराधामृतायते अष्टादशर्षं सूक्तम् ।

१०. आ मे हवं नासत्या नवकं सूक्तम् ।

११. कृतव्याख्यानम् ।

१२. जयोविंशत्यृषं सूक्तम् ।

१३. यदद्य स्यः परावतीत्येते सूक्ते दशके । अनुच्येतदनु-  
वर्तत एव ।

१४. कृतव्याख्यानम् ।

१५. आ भात्यग्निस्वषामनौकमिति द्वे सूक्ते पञ्चके ।

१६. नासत्याभ्यां नर्हिरेव म दृष्टे एतानि त्रीणि सूक्तानि ।

एकषष्टिरेताः ।

१७. वसू रुद्रा पुरुमन्तू दधन्ता विंशतिः । षट्कं सूक्तम् ।

१८. युवो रजांसि सुयमाषो

विंशतिर्नक्षत्राः ।

ः सूक्तं दशकम् ।

१८. तं युञ्जायां मनसो यो जवीयानिति द्वे सूक्ते । द्वादश सूचः<sup>१</sup> ।

२०. यावाण्येव तदिदं जरेथे अष्टकं सूक्तम् ।

२१. धेनुः प्रत्नस्य कामान्दुहाना नवकं सूक्तम् ।

२२. क उ यवत्कतमो यज्ञियानां द्वे सूक्ते सप्तके ।

२३. सुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्नेति द्वे सूक्ते । अनूच्येति वर्तते ।

परिहाय परित्यजेत्यर्थः । सं वां शतेत्येतां<sup>२</sup> शकरीमुक्त्वा अन्यां विंशतिमाह ।

२४. आ वामित्येवमादौ नि पञ्च सूक्तान्यनूच्य एकविंशदिता सूचः ।

२५. उक्तार्थमेतत् ।

२६. इमा उ वां दिविष्टय इति षड् सूक्तम् ।

२७. अयं वां मधुमत्तम इत्यस्य सूक्तस्य प्रथमानुवक्तव्या । ततस्तृतीया । ततः पञ्चमीत्येवं तिस्रः ।

२८. उक्तार्थम् ।

२९. युवोरु यू रथं ऊवे एताः पञ्च ।

३०. व्याख्यातम् ।

३१. त्रिद्विजो अद्या भवतं नवेदशा द्वादशर्चं सूक्तम् ।

३२. ईले द्यावापृथिवी पूर्वचित्तये यक्षविंशकं सूक्तम् ।

३३. यो वां परिज्मा सुष्टदग्निना रथ इति द्वे सूक्ते चतुर्द-

११. एतज्ज्ञोषा । समानसु त्यत्पुहृतमुक्थ्यमिति द्वचं<sup>३</sup> तत्पुचः । एवं  
१०. महे नो इह<sup>४</sup> पायामेकविंशत् ।



३४. उक्तार्थम् ।

३५. प्रति प्रियतमं रथं नवकं सूक्तम् । सह चिर्वचनेनेका-  
दश । इति एतदेव प्रातरनुवाकानुवचनम् । आद्यन्तयोस्त्रिर्वचनेन  
वृद्धिः<sup>१</sup> ।

३६. उत्सृज्य वार्धं मध्यमाम् । उत्तमेन स्थानेन<sup>२</sup> प्रति प्रियत-  
ममित्यस्योक्तमथा परिदध्यात् । अभूदुषा द्युत्पशुरित्याशौर्वत्या  
परिदधातीति (११. ६) श्रुतेः । तस्यां वाचमुत्सृजतीति च ।

३७. परिधानानन्तरमथा वार्धं देवहितं वनेमेत्येतां दिपदां  
जपति ।

३८. इति प्राग्निपदायाः सप्तसपरिमाणः<sup>३</sup> प्रातरनुवाकः ।  
संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम् ।

३९. वाशब्दः पदान्तरपरिग्रहार्थः । विनापि कामसंयोगम् ।  
एतस्य वादस्यस्य सूचीकृत्य चानि च्छन्दांसि तेषामपरित्यागेन  
प्रतिच्छन्दस्य । प्रतिपत्समारोहणीधानां चाद्यन्तानामित्यर्थः । धन्य-  
धिकानि चीरि<sup>४</sup> श्रतान्यनुब्रूयात् । तानि च वृद्धेः कल्पितान्युच्यन्ते ।  
तत्र के विद्वौ व्रीकौ पठन्ति । ताविमौ ।

आद्यन्तयोः प्रतिच्छन्दः सूक्तवृत्तापि वोभयम् ।

पञ्च सतेति<sup>५</sup> यत्तत्स्याद्वादकानुष्ठुभान्नय ॥ १ ॥

अग्निमीलेष ईलिष्य मासत्याभ्यां<sup>६</sup>

अन्ये तु दण्डकं पठन्ति । सो ऽप्युच्यते । आपो रेवतीस्त्रिर्व-  
चनमुपप्रयन्तो नवाग्निमीले नव तसु त्वा पाथ्यो वृषेति चयोदश  
होताजनिष्टेत्यष्टौ अग्ने कदा त आनुषगिति दश यो मर्त्येष्विति  
विंशतिरग्नम महेति तिस्रः एता वो अग्निं द्वादशायमग्निः सुवीर्य-  
स्येति षट् त्वामग्ने मनीषिण इति नवेलिष्वेति विंशत्पुरु त्वेति द्दशं  
वेदिषद इति सप्त जमस्य गोपा इति षलग्निं तं मन्य इति दश  
कस्त उष इति तिस्रः प्रति व्या सप्तोषो भद्रेभिद्यतुष्कमुपो रुच  
इत्येकोनविंशतिः प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट् सप्त वामेन षोडशोषस्त-  
च्चिचमिति तिस्रः एता उ त्या इति चतस्रो महे नो अचेति  
दशाग्निना यज्वरीरिष इति तिस्रः प्रातर्युजेति चतस्रः आग्निना-  
वशावत्येति तिस्रः आ मे एवं नवा नो विश्वाभिरिति चयोर्विंशतिः  
कूष्ठो देवाविति दश भातौति दश नासत्याभ्यामिति पञ्चविंश-  
तिरतारिभेत्येकादश याभिः कण्वमित्येका युवोरू पू रथमिति पञ्च  
त्रिद्विन्नो अचेति द्वादश समानसु त्वं द्दशं प्रति प्रियतममिति  
नवोत्तमा त्रिरेवं षष्टिश्च त्रीणि च शतानि ।

४०. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । ऊर्ध्वं शतान्न शतमेवेत्यभिप्रायः ।  
याथाकामी यजमानः श्रुत्युक्तानां सङ्ख्यानामन्यतमामङ्गीकुर्यात् ।

४१. सर्वेषु पक्षेषु पाङ्क्तानि सूक्तानि<sup>१</sup> नोद्धरेत् । विंशोत्तर-  
शतः प्रातरनुवाक उच्यते । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस इति  
उपप्रयन्तो अध्वरमिति नवाग्निमीले पुरोहितमिति तिस्रः  
। यो मानुषा युगेति चतस्रः तेते अग्ने लोता इत्येका

अतावानं विचेतममिति चतस्रः सप्तस्र-यद्विधुता सस्मिन्नूधन्नित्येका  
 स मज्जा विद्या दुरितानि भाङ्गानिति द्वे एना वो अग्निं नमसेति  
 तिस्रः सं त्वं नो रायः शिगीहीति चतस्रस्त्वामग्ने मनीषिण इति  
 तिस्रः स चन्द्रो विप्र मर्त्य इत्येका वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत  
 इति तिस्रस्त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमित्येका अग्निं तं मन्ये यो  
 वसुरिति दश कस्त उप इति द्वे आ दां तनोषि रस्मिभिरित्येका  
 उपो भद्रेभिरा गहीत्येका शुष्मन्ती हि रस्मिभिरित्येका उपो  
 रुचे युवतिर्न योषेत्येका अद्यावतीर्गोमतौर्न उपाम इत्येका प्रत्यु  
 अदर्शायतीत्येका सं नो राया रुहता विश्वेषश्चेत्येका उपस्रश्चि-  
 चमा भरेति तिस्रः एता उ त्या उपसः केतुमकतेत्येका अधि पेर्मांमि  
 वपते नृत्वरिवेत्येका महे नो अद्य बोधयेति दशाग्निना यज्वरीरिव  
 इत्येका युञ्जायां रासमं रथ इति तिस्रः आ नो विश्वाभिरुतिभि-  
 रित्येका कं यायः कं ह गच्छथ इत्यष्टौ आ भात्यग्निष्वसामनौक-  
 मिति मव अहेम यज्ञं पयामुराणा इति तिस्रः इमा उ वां  
 दिविष्टय इति द्वे याभिः कपलमभिष्टिभिरित्येका युवोरु वू रथं ऊव  
 इत्येका जुङ्गराणा चिदग्निनेत्येका चिद्विज्ञो अद्या भवतं न वेदमेति  
 द्वे अर्धयुं वा मधुपाणिं सुहस्यमित्येका प्रति प्रियतमं रथमित्येकादश  
 एतदिंशतिशतम् ।

त्यजेदनुष्टुभः सप्तमतादेर्विंशकादनुष्टुभः ।

चिष्टुभौ<sup>१</sup> द्वे अग्नित्येका एवं दशशतं भवेत् ॥

सप्तविंशतिशतान्यनुब्रूयादित्यत्रापि दृढसंप्रदायो लिख्यते ।  
 अर्चन्तस्वेत्यतः प्रभृति शतमये दृहन्नूनपञ्चाशत् प्र वो यज्ञमिति  
 विंशतिरेति प्र होतेति सप्ता नो यातं दिवस्वरौति विंशतिर्था-  
 वाणेवेत्यूनषष्टिरीले द्यावापृथिवी पूर्वचित्तय इति पञ्चविंशतिरेत-  
 स्मिन् सहस्रादुद्धृते सप्तविंशतिशतानि भवन्ति ।

४२. पुरोदयादध्वर्यव उपांशुनाश्रो गृहस्य होमकालं संभा-  
 वयिष्यन्तीति मन्यमानः सङ्ख्यादिनियममुत्सृज्यापि परिदध्यात् ।

४३. उदिते ऽन्तर्यामिगृहहोम आध्वर्यवः । आ तस्य परि-  
 समाप्तेर्वाग्यमनं होतुः ।

### ७.

१. अप इय्य होतरित्येवमुक्तो ऽध्वर्युणा होता प्र देवचेत्ये-  
 तत्सूक्तं पञ्चदशकं द्वादशीं परिहाय वक्ष्यमाणेन क्रमेणानुब्रूयात् ।

२. प्र देवचेत्यतस्तिर्वचनमगणयित्वा<sup>१</sup> नवानूच्य ततो ऽध्वर्युणा<sup>२</sup>  
 आहुतावपु क्लृप्यमानायामेकादशीमनुब्रूयात् ।

३. आनीयमानास्वपु दशमीमनुब्रूयात् । अप इय्य होतरि-  
 त्युक्त इति संप्रैषवचनादस्थिति गम्यते ।

४. प्रति यदापो अदृशमायतीरिति दृग्गमानासु अपु तदा-  
 धारेषु मामर्थ्यात् ।

५. मैत्रावरुणचमसस्य वसतीवरीणां च संपर्कं क्रियमाणे समन्या  
 यन्त्युप यन्त्यन्या इत्येतामनुब्रूयात् ।

६. आपो न देवीरूप यन्ति होत्रियमित्येतामनुब्रूयात् ।  
होत्रचमसे ऽवनीयमानास्त्रसु ।

७. आ धेनवः ययसा तृष्ण्या इत्यनुब्रूयाद्द्विर्धाभमानीयमा-  
नास्त्रसु । आ धेनव इति सूक्तादिप्रदेशात् सूक्तं प्राप्नोति । तन्नि-  
वृत्त्यर्थं सर्वासुक्तेत्युक्तम् । एकामुक्तेत्यर्थः । षष्ठ्यन्तेन प्रणवेनावस्येत् ।

८. अध्वर्यवैषीरपा इत्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युं वृच्छेत् । अध्वर्यु-  
तिष्ठन्तमध्वर्युं वचनात् ।

९. अध्वर्युः प्रत्याहोतेव नक्षसुरिति ।

१०. अध्वर्यवैषीरपा इत्यध्वर्युणा वृष्टेनोतेव नक्षसुरिति प्रत्यु-  
क्तस्त्राध्वर्यवाधावेत्येवमादिकं निगदं प्रतिपद्यते । निगदपद्य-  
यस्य पीला मद इत्यस्या अपि निगदप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनाविवाक्ये न  
संपादनम् । निगदत्वात् ।

११. उपविशतीति सूत्रच्छेदः । अम्यो यन्धध्वभिरित्येतां  
अर्धर्धं चोत्तरस्या उक्त्वा ततः ।

१२. उपोत्थाय ततस्त्रास्मिन्नेव प्रदेशे ऽध्वर्युमन्वाहृत्य तदभि-  
मुखः स्थितोत्तराम् । कस्याः । अम्य इत्येतस्या अध्यर्धायाः । ततस्त-  
नो हिन्यन्तध्वरमित्यर्धमपो देवीरिति च सकलामेवमध्यर्धमनुच्य ।

१३. प्र देवचेत्यास्य प्रकृतत्वात् उपोत्तमाम् । तदवक्ष्य एव  
चण्ड्यात् ।

१४. यथोपोत्तमानूक्ता तस्यैवोत्तमया परिधाय परिसमाप्य  
॥ देवचेत्यादिकमनुवचनं ततः ।

१५. पर्यावृत्य प्राङ्मुखः स्थित्वा यत उपोत्थितस्तस्मिन्नेवोपवि-  
शत्यन्यस्थानुपदेशात्<sup>१</sup> ।

८.

१. प्राणं न इत्यादिना मन्त्रेणोपांशुसंज्ञकं यद्दं ह्ययमानमतु-  
प्राणिनि । अनुनिश्चितौत्थयः ।

२. अपानं न इत्यादिना मन्त्रेणान्तर्यामसंज्ञकं यद्दं ह्ययमान-  
मन्त्रवानिति । प्राणमन्तः प्रवेशयतीत्यर्थः ।

३. उत्तरेणाहवनीयमन्तर्वेद्येव बहिष्पवमानाख्येन स्तोत्रेण सुवते  
हृन्दोगाः । सूचारभो ऽस्य प्रदेशस्यासुवसंज्ञार्थः । स्तोत्रस्य चास्य  
बहिष्पवमानसंज्ञार्थः यावच्च सुवते तावन्मैत्रावरुण आस्ते । न तूप-  
वेशमप्रसवमाचम्<sup>२</sup> ।

४. ओं सुतेति सूत्रान्तः<sup>३</sup> । सुवत्सुद्राद्वपु दक्षिणतो ब्रह्मा  
मैत्रावरुणयोपविशन् वक्ष्यमाणेन क्रमेण अपप्रसवौ कुरुतः । प्राङ्मुखो  
मैत्रावरुण उपविशेत् परिभाषितत्वात् । ब्रह्मणो वचनं यजमाननिवृ-  
त्त्यर्थम् । स त्वद्गावसमीपे उपविशेत् । औपगात्रं ह्यस्य भवतीति श्रुतेः ।

५. ब्रह्मम् स्तोत्र्यामः प्रशास्तरित्युक्तौ एवमुद्राद्वभिर्ब्रह्मा मैत्रा-  
वरुणयोक्तावनन्तरं कुरुतः ।

६. आयुमृत्य इत्यादिकं प्रसवे इत्येवमन्तमेकारान्तं<sup>४</sup> मन्त्रं  
अपित्वा ततः ।

१ A C (orig.) अन्यस्थानुपदेशात् । २ O (in marg.) प्रवेश instead of  
प्रसव । ३ A om. ओं सूत्रान्तः । ४ B om. एवमन्तम् C om. मन्त्रं ।

७. ओं सुतेति सुतादिना सवनधर्मैकस्वर्यमाहृतुः ।

८. यः पूर्वोक्त आयुष्मत्य इत्यादिजपपूर्वः ओं सुतेत्येष प्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणां पारिभाषिकः । ननु अनुक्त एवायं प्रथमदृष्टत्वादितरेषु बुद्धिमान्वेष्यति । नेति ब्रूमः । अनुमानिको बुद्ध्यन्वयः पारिभाषिकेण प्रत्यक्षविहितेन बाध्यते । तदर्थं वचनम् ।

९. अशतो नेत्यादिकं मृत्योर्मानृतं गमयेत्येवमन्तं मन्त्रं यजमानो जपेत् । कस्मिन्नवधौ । पवमानानुपसरिष्यन् पवमानानुपवास्यन्नित्यर्थः<sup>१</sup> ।

१०. श्रेणो ऽसीत्यादिकं यजस्योदुषमित्यन्तं मन्त्रं यजमानो जपेत् । मृते बहिष्यवमाने ।

११. सुपर्णे ऽसि पत्वा त्रिष्टुप्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेत् । मृते माध्यन्दिने पवमाने<sup>२</sup> ।

१२. सखामि पत्वा जगच्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेत् । मृते आर्भवे पवमाने ।

१३. श्रेणो ऽसि पत्वा गायत्रच्छन्दा इति निराकाङ्क्षे ऽपि<sup>३</sup> मन्त्रे यो ऽयमनु त्वा रभ इत्यादिक उदको ऽभ्यधिक इव मन्दः समान इतरयोरेव भन्वयोः । व्यूहच्छन्दस्यपि दग्धरात्र एतेषामनूहः । सर्वस्वारादिषु चाविकारः । कुतः । उत्तरयोः पवमानयोश्छन्दो-  
बहुत्वे ऽपि सति सर्वेषामनुपलक्षणात्<sup>४</sup> ।

१ A बाधेत । २ C उपवासस्य पवमानानित्यर्थः । ३ C om. सुते माध्यन्दिने ।  
४ C om. समान उदके । ५ A निराकाङ्क्षे योरेव भन्वे योर्धौ ऽपि C निराकाङ्क्षे  
ऽपि मन्त्ररीत्या ऽपि । ६ A C (sec. h.) om. चत् ।

१४. उपहृता देवा इत्यादिकं मन्त्रं श्रोत्रेण वा भक्षयामी-  
त्येवमन्त्रं स्मृते वहिष्यवमाने होता जपेत् । होहवचनं यजमाना-  
धिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

८.

१. भवनेषु भवः सवनीयः । वपद्या प्रातःभवने चरन्ति पुरो-  
साग्नेन माध्यन्दिने अग्नेस्तृतीयसवन इति य उक्तः स आग्नेयः  
कर्तव्यः । एवमेव श्रुतत्वात् ।

२. ऐन्द्राग्नौ वा सवनीयः पशुः कार्यः । य एष आलभ्यते  
तमेतमैन्द्राग्नः स्यादिति द्वैक आह्वरिति श्रुतेः ।

३. ऐकादग्निना वा आग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णवार्हस्पत्यवैश्वदे-  
वैन्द्रमारुतेन्द्राग्नमाविचवारुणाः । एते वा 'सवनीया भवन्ति । प्रजापतिः  
प्रजाः सृष्ट्वा रिरिचान (१२. ८) इवामन्यतेत्युपक्रम्य सवनीयपकरण  
एवैकादग्निनीपाठात्<sup>१</sup> । वाग्नादतिरेकात् स्तोमायनं वा श्रुत्यन्तराच्च ।

४. एको यूप एषां त इमे एकयूपाः पशवः ऐकादग्निना अन्ये  
वा । तच्चैकयूपेक्षेकादग्निनेषु क्रियमाणेषु प्रतिपशु परिध्ययणीया  
विस्तिरावर्तते । प्रतिचिकं चावसानं भवति । रशनाष्टयक्त्वात्  
रशनासंप्रेषष्टयक्त्वादित्यर्थः । अथ यद्येकयूप एकादग्निनीमालभेरन्य-  
ग्नौपश्नावेवाध्वर्युः संप्रेष्यति पशौष्णावेव युवा सुवासाः परिवीत  
आगादिति सैव<sup>२</sup> परिधानीया सा परिवीयमाणयेति (१०. २) श्रुतेः ।



५. वक्ष्यमाणो विधिः । ननु एकयूपे नैकादशनेषूक्तमर्थाज्ञाना-  
पूपेषु भविष्यति । सत्यम् । नैकादशनेष्वेव । अथश्चनेधपुरुषनेधा-  
दिषु यथा स्यादेवमर्थे वचनम् ।

६. आहवनीयसंनिधित्वे<sup>१</sup> परिव्ययणीयामुक्ता भवसु यूपेष्व-  
ज्जन्ति तैत्थेका । उच्छ्रयणीयाः पञ्च । परिव्ययणीया चेत्येताः षत् ।  
प्रतियूपं नवस्त्रात् । ननु सप्तैताः । अतः सप्तग्रहणं नियमार्थम् ।  
तेन दशने ऽहम्युच्छ्रयस्वेत्यनुष्टुबपि नोद्धतं व्या ।

७. एकादशे यूपे ऽयं विशेषः । प्राकृते ऽनुवचने यो ऽयमूर्ध्व-  
ऊ पु ए इति वार्हतः प्रगायसामुक्ता प्राक् परिधानीयाया याम्बो  
नरो देवयन्तो निमित्त्युरिति सूक्तगोत्रमुत्तमावर्जमन्वाह ।

८. द्वादश उपगयो भवति<sup>२</sup> । वितष्ठ इति निश्चातं<sup>३</sup> आध्वर्यवे ।  
तं परिसमाप्ते एकादशस्यानुवचने उत्तमयानुमन्त्रयते । वनस्यते  
प्रतवंश इत्येतया ।

९. पूर्वचुरप्युच्छ्रयणमध्वर्युवशाहवति । तच्च मध्यमस्य परिव्यय-  
णान्तं<sup>४</sup> मित्यनेव । दक्षिणोत्तराणां यूपानां परिव्ययणवर्जं कर्म । तादृशे  
ऽध्वर्युभिः क्रियमाणे पूर्वथा परिदध्यात् ऊर्ध्वं न इत्येतया ।

१०. संतानो ऽनुवचनाविच्छेदः । स यस्याभिप्रेतः स संतानार्थो  
सीता । सो ऽर्धर्चनेव काक्षेत् । वाग्रब्द उत्तरसूत्रप्रयोजनः । एव-  
कारकरणमिष्टतरो ऽयं पञ्च इति ज्ञापनार्थम् ।

१ A B D चरन्तीति । २ A ins उप एकादश यूपानां समीपे येन हयनधर्मैव  
तिष्ठतीत्युपगमः । सुम्यथः तच्च आकृत्य पञ्चरित्यनुमन्त्रयते । ३ C वितष्ठ A  
पञ्चात । ४ B संतानात्तान् A संतानार्थम् ।

११. वाशब्दो विकल्पार्थोऽनुवर्तते । समानजातीयानुसमयः कर्तव्यः । कथम् । सर्वेषामञ्जवीयाः सर्वेषामुच्छ्रयणीयाः सर्वेषां परिव्ययणीया इति ।

१२. केषां चिदध्वर्यूणां यूपेभ्योऽज्यमानेभ्योऽनुग्रहीत्यूहेन मंत्रैषः । तच्चानुवचनमेकादशेऽन्तरेण परिव्ययणीयां प्रगाथं च याचो नर इति च सूक्तशेषमन्याहेति । यथैकादशे तथोऽहेनेति वक्तव्ये तुम्भार्थतामेकादशग्रहणस्योत्तमग्रहणस्य च दर्शयति । तेन यदेकादश वृत्तं तदुत्तमे यूपेऽश्वमेधपुरूपमेधयोरपि सिद्धं भवति ।

१३. सवनपशुदेवतामावाह्य वनस्पतिं च । विदेशमग्नयागेष्वपि प्राजापत्यादिष्वयमेवावाहनक्रमो<sup>१</sup> वचनात् ।

१४. इन्द्रं वसुमन्तमित्याद्याः सवनदेवताः । तथा चैव श्रुतत्वात् । अतो यचाप्यन्यदेवत्यानि सवनानि तच्चापूहः सिद्धो भवति ।<sup>२</sup> अनिरुक्तसवनचोद्भायामावाहनेऽप्यनिरुक्तता ।

१५. कात्यायने अपूहदर्शनात् । पशुदेवताप्रयुक्तं सवनदेवता-  
नामपि भवतीति । तदाश्वानिवृत्त्यर्थं । स्विष्टकृत्सूक्तवाकम्रैषेषु<sup>३</sup>  
प्रतिषेधः ।

१६. सूक्तवाको विकल्पः । यादृशं प्रकृतौ निगमनं हविरजुष-  
तहविरजुषतेति तादृशं सवनदेवता लभन्ते । निगच्छन्तीति वच-  
नात् । इन्द्रो वसुमान्सवनमजुषतेति हि स्यात् सवनभाक्त्वात् ।

१ C यम् instead of चव । २ A अनिरुक्तावधः B •त्ववधनः । ३ A B

सूक्तवाकम्रैषेषमस्यतिप्रैषेषु ( B •वाके ) ।

१७. अध्वर्युं संमृग्य षण्णोर्वीरिति जपित्वा प्रचारानुपूर्व्येण<sup>१</sup> वक्ष्यमाणके प्रवृत्ताहुत्याख्ये आहुती जुहोति<sup>२</sup> ।

१८. जुष्टो वाच इत्यादिना वरस्तथा इत्येवमन्तेन मन्त्रेण पूर्वाहुतिं जुहोति । यदा मुख्यः कुर्यात्परार्थानीति मुख्यो द्वियजमानके जुहोति । वज्रयजमानके वा । तदा वचार्थमूहः । स उच्यते । जुष्टो वाचो भूयास्त जुष्टौ वाचस्ततेरिति द्वियजमानके । जुष्टा वाचो भूयास्त जुष्टा वाचस्ततेरिति वज्रयजमानके । नान्ते स्वाहाकारः क्षतत्वात् पुरस्तात्स्वाहाकारेणेति च श्रुतौ मन्त्रविशेषणात् ।

१९. उत्तरामाहुतिममन्त्रिकां जुहुयात् ।

१०.

१. अग्ने नय सुपथा राये अस्मानित्याग्नेयस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या । अग्ने त्वं पारथा नयो अस्मानिति पशुपुरोलाशस्य पुरोनुवाक्या । अग्ने त्वमस्यपुयोधमीवा इति पशोः पुरोनुवाक्या । एवमेतास्त्रिस्तः । वक्ष्यति । तिस्रस्त्रिस्तः पूर्वा पुरोनुवाक्या वपायाः पुरोलाशस्य पशोरिति । तत्र तावत्पुरोनुवाक्या उक्ताः । भुवो यज्ञस्य रजस्यनेतेति वपाया याज्या । प्र व. शुक्राय भानवे भरध्वमिति पशुपुरोलाशस्य याज्या । प्र कारवो ममना वक्ष्यमाना इति पशोर्पाज्या । वक्ष्यति । तिस्रस्त्रिस्त उत्तरा याज्या इति । एवं सर्वेषु वट्तेषु योज्यम् ।

<sup>१</sup> Com. वाङ्मनः पूर्वपदं । १ A C (sec. b, and also in the text of the Śākhya school).

२. आ नो दिवो दृहतः पर्वतादा । सरस्वतीं देवयन्तो  
हवन्ते । सरस्वत्यग्नि नो नेषि वस्यः । यावीरवी कन्या चित्रापुः ।  
प्र चोदसा धायसा सस एषा । इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः ।  
इत्ययं षट्कः सारस्वतस्य ।

३. त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा । त्वमिमा ओषधीः सोम  
विद्याः । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुम् । या ते धामानि दिवि  
या पृथिव्याम् । अयाह्वं युस्तु पृतनासु यग्निम् । या ते धामानि  
हविषा यजन्ति । एता षट् सौम्यस्य ।

४. पूषेमा आगा अतु वेद सर्वाः । प्रपथे यथामजनिष्ट पूषा ।  
पथस्यथः परिपतिं वसुधा । शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । यस्मै  
पूषन्नावो अन्तः समुद्रे । पूषा सुवन्भुर्दिव आ पृथिव्याः । इति  
षट्कं पौष्णस्य ।

५. आ दैत्या वृणीमहे स्वांसि । आ वेधसं नीलवृष्टं दृहन्तम् ।  
दृहस्यतिः समजयदसूनि । न हि शुचिः प्रतपचः स शुल्युः । स  
सुष्टुभा स ऋग्वता गणेन । स आ नो योनिं सदतु मेघः । इत्येताः  
षड् वार्धस्यत्यस्य ।

६. विश्वे अद्य मरुतो विश्वं जती । यं देवासो ज्वथ वाजघातौ  
यं नायध्वे यं पिपृथात्यंहः विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । ये के च  
ज्मा महिनी अहिमायाः । ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्यं  
विश्वे । स्त्रीर्णं बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा । एताः षड्  
वैश्वदेवस्य ।

७. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते । इन्द्रो राजा जगतथर्पणीनाम् ।

इन्द्र चवमभि वाममोजः । उहं नो लोकमनु नेषि विद्वान् । आ  
नो विद्याभिरुतिभिः सजोषाः । आ ते शुभो वृषभ एतु पश्चा-  
दिति षडेन्द्रस्य ।

८. गोमदस्यावद्रयवकुवीरम् । ह्ये नरो भरतो मृलता नः ।  
शुचौ वो हया भरतः शुचीनाम् । अरा इवेदचरमा अहेव । या  
वः शर्म शशमानाय सन्ति । दूयमस्मान्नयत वसो अश्च । एता  
षडेन्द्रास्तस्य ।

९. उभा वामिन्द्राग्नी आहुवधे । आ वृचहृणा वृचहृनिः शुभैः ।  
ता योधिष्टमभि गा इन्द्र धूनम् । शुचिं शु सोमं नवजातमस्य ।  
गौर्भिर्विप्रः प्रमत्तिभिच्छ्रमानः । प्र शर्वणिभ्यः श्रुतनाह्वेषु । एता  
षडेन्द्रास्तस्य ।

१०. आ नो देवः सविता जायमाणः । आ देवो धातु सविता  
सुरजः । सविता यन्नैः श्रियिवीमरम्णात् । वाममस्य सवितर्वांससु श्वः ।  
ये ते यन्थाः सवितः पूर्यासः । अस्त्रभ्यं तद्विवो अश्वः श्रियिथाः ।  
एता षट्सवितस्य ।

११. अस्तभाद् रामसुरो दिशवेदाः । तत्त्वा धामि ब्रह्मणा  
बन्धमानः । अय ते हेतो वरुण नमोभिः । एवा बन्धस्व वरुणं  
इहन्तम् । इमा धियं शिशमाणस्य देव । उदुत्तमं वरुण पाशमस्मात् ।  
एताः षड्वारुणस्य ।

१२. एता अचो याव्यानुवाक्या ऐकादग्निमानां भवन्ति ।

१३. न केवलमैकादग्निमानामेवैते षट्पाः किं तर्हि अग्नेषा-  
मण्येदेवतानां पशुनाम् । नेष्टिष्वेवदेवतास्त्रपि । पशव इति वचनात् ।

## ११.

१. इन्द्रा नु पूषणा वयमित्याद्या ऐन्द्रापौष्णस्य पशोः षड् भवन्ति ।

२. सोमा पूषणा जनना रथौणामित्येताः षट् सोमापौष्णस्य पशोः ।

३. सं वां कर्मणा समिपा हिमोमीत्येताः पलैन्द्रावैष्णवस्य पशोः ।

४. नासत्याभ्यां यर्हिंरिव प्र वृञ्जे । पलेता आश्विनस्य पशोर्भवन्ति ।

५. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम् । एताः षड्वैष्णवस्य पशोः ।

६. रात्रौ व्यस्यदायती । एताः षड्रात्र्या भवन्ति । रात्रिदेवत्यस्य पशोः ।

७. भूरिं दे अचरन्ती चरन्तम् । एताः षड् द्यावापृथिवीयस्य पशोः ।

८. जनौयन्तो न्ययव इत्येतास्तिस्रः । स वावृधे नर्यो योषणासु । दिप्यं सुपर्णं वायसं वृहन्तं । यस्य व्रतमिति च षडौ खैलिका । एताः षट् सरस्वतः । सरस्वाज्जाम देवताविशेषमास्य ।

९. ए इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदित्येताः षट् चतुर्थीं परिहाप्य वैश्वकर्मणस्य पशोर्भवन्ति ।

१०. आ ते पितर्मरुतां सुघमेतु । एताः षड् रौद्रस्य पशोः ।

११. अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामीति वाग्देवत्यस्य पशोरेताः षड् भवन्ति ।

१२. उक्तानां षड्भूतानामयं विनियोगः । सूत्रोक्तेन क्रमेण प्रति-

षट् तिस्रस्त्रिंशः पूर्वाः पुरोनुवाक्याः कर्तव्याः । एका वपायाः । एका पशुपुरोलाशस्य । एका पशोः । एवमेव तिस्रस्त्रिंश उत्तरा याज्याः ।

१३. सवनीयस्य पशोः के चित्पशुपुरोलाशं न कुर्वन्ति तुल्य-  
त्वादुपालम्भस्यापि ।

१४. करणं पशुपुरोलाशस्येत्येष एव न्यायः । श्रुतः । सोमार्थैः  
सवनीयहविर्भिः पशुर्यस्य निवृत्तिरन्यायेति ।

१५. सावित्रश्च वाग्देवत्यस्योपांशु भवतः । न केवलं प्रदेशान्त-  
रोक्तौ सौर्यप्राजापत्यौ ।

१६. पशुगणे प्रतिपशु मनोतासूक्तमावर्तते कालभेदात् ।

१७. प्रातरनुवाकादि प्रातःसवनम् । तस्मिन्प्रातःसवने परि-  
ध्यणीयादि वपानां पाशुकं कर्म कृता<sup>१</sup> यथाप्रपञ्चमुपनिष्कन्याग्री-  
पोमीयवदुपलृण्य चान्ताले<sup>२</sup> । प्रातश्चानुवादः कर्मार्थः ।

## १२.

१. वक्ष्यमाणेन विधिना धिषण्यान्वक्ष्यमाणानुपस्थाप्य भदः  
प्रविशन्ति । होता मैवावरुणी ऽष्टावाको यावन्तु ब्रह्मा ब्राह्म-  
णाच्छंसी पोताग्नीध्रः भदस्यो यजमानस्य । युगपच्छाखान्तरादुक्त-  
वचनाच्च । स्वशाम्नायां तु ते नममिता होतारमतिष्ठन्त इति  
होतैवोपस्थाता ।

२. अयेण हविर्धाने तिष्ठन्तो शोपस्थेयममीषं गन्ता तंतमीष-  
माणा अन्यदिभ्युक्षा अपि । न केवलं प्राङ्मुखा उदङ्मुखा वा ।

२. सप्तासप्तौत्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

४. उदकोऽनुषङ्ग इत्येको ऽर्थः । रौद्रादिर्मन्त्रशेष उत्तरेष्वय-  
नुपक्रयः । तान्सदः प्रसृज्यन्मस्यति नमो नम इति (१२. १) श्रुतेः ।

५. अननुषङ्गो वा शाखान्तरात् ।

६. अपिञ्जो ऽसि दुवस्त्रानित्यनेन मन्त्रेणोपतिष्ठन्ते । यो<sup>१</sup>  
ऽग्निराहवनीये भयित्वाऽनुप्रदत्तः ।

७. परिषद्यो ऽसि पवमान इत्यनेन मन्त्रेणास्तवमुपतिष्ठन्ते ।  
आस्तव उच्यते यत्र बहिष्पवमानेन च्छन्दोगाः सुवते ।

८. प्रतप्तासि नभस्त्रानित्यनेन मन्त्रेण चालासमुपतिष्ठन्ते ।

९. कथो ऽसि हव्यसूदन इत्यनेन मन्त्रेण पशुश्रवणमुपतिष्ठन्ते ।

१०. समुद्धो ऽसि विश्वभरा इत्यनेन मन्त्रेण उत्करमुपतिष्ठन्ते ।

११. दक्षिणाष्टतो भूत्वा विभूरसि प्रवाहण इत्यनेन मन्त्रेणा-  
ग्नीध्रमुपतिष्ठन्ते ।

१२. सदस्याग्नीध्रं च प्रविशन्तो यथाकालं तयोरेवोपरि द्वारसू-  
णाविश्राख्यं वलीकाद्यभिमृशन्ति दिवस्पृष्टमसौत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१३. स्रतस्य द्वारावित्येवमादिना मन्त्रेणोभाभ्यां हस्ताभ्यां  
द्वार्योऽभिमृश्य प्रविशेयुः ।

१४. आग्नीध्रीयं प्रविशोत्तरेणाग्निं गच्छन्ति । ये सदः<sup>१</sup> प्रविष्टाः  
सन्तः प्रत्यक्षो धिष्ण्यानतिकामन्ति । के पुनस्ते । यजमानपावसु-  
त्सदस्यवर्जिताः । येषां संचरं वक्ष्यति त्रयेणोत्तरेण सर्वान् धिष्ण्या-  
गच्छन्तौत्येवमादिना मन्त्रेण ।



१५. मन्त्रिषुचो ऽभीत्येवमादिना मन्त्रेणासादमच्छावाकस्योप-  
तिष्ठन्ते । तं च वक्ष्यति । अच्छावाकः सीदित्युक्तो ऽप्येव सद् उत्तरेण  
स्रुतिमुपविशेति ।

१६. वज्रिरसीत्यादिना मन्त्रेण होत्रधिष्यमुपतिष्ठन्ते । धि-  
ष्यग्रहणं सदोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम्<sup>१</sup> ।

१७. धिष्यधाधिकारो ऽनुवर्तते । याचो ऽसि इत्यादिना  
मन्त्रेण मैत्रावरुणधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

१८. तुषो ऽभीत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणाच्छंसिनो धिष्य-  
मुपतिष्ठन्ते ।

१९. उग्निगसीत्यादिना मन्त्रेण षोढधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२०. अवसुरसीत्यादिना मन्त्रेण नेष्टुधिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२१. अंशारिरधि यभारिरित्येवमादिना मन्त्रेणाच्छावाक-  
धिष्यमुपतिष्ठन्ते ।

२२. शुग्ध्युरसि भार्जाक्षीय इत्यनेन मन्त्रेण भार्जाक्षीयमुप-  
तिष्ठन्ते । तत्रैव स्थिता अवेक्ष्येत्यारम्भात् ।

२३. शुग्ध्युरस्युपसद्य इत्यनेन मन्त्रेण ब्रह्मवदनमुपतिष्ठन्ते ।  
अवेक्ष्यैव । तत्रैव स्थिताः ।

२४. अतधामासि स्रज्जोतिरित्यनेन मन्त्रेणौदुम्बरीम् । अवे-  
क्ष्योपतिष्ठन्ते । तत्रैव स्थिताः ।

२५. समुद्रो ऽसि विद्यथ्या इत्यनेन मन्त्रेण सद् उपतिष्ठन्ते ।  
तत्रैव स्थिताः । अन्तर्वह्निष्ठाभुवीक्ष्य ।

२६. अजो ऽखेकपादित्यनेन मन्त्रेण<sup>१</sup> शालामुखीयमुपतिष्ठन्ते ।  
पत्नीशालासंनिधिस्थाः ।

२७. अहिरसि बुध्य इत्यनेन मन्त्रेण प्राजहितमुपतिष्ठन्ते ।  
प्राजहितश्चिरंतनो गार्हपत्यः ।

२८. अन्नदास्यन्नपतिरित्यनेन मन्त्रेण व्रतश्रपणमुपतिष्ठन्ते ।  
व्रतश्रपणो दक्षिणग्निः । सन्नेषु केषां चिन्मन्नागार्हपत्यव्रतश्रपणाः ।  
तेषां यथास्वमुपस्थानमूहो वा । अहयः स्य बुध्याः । अन्नदाः स्यान्न-  
पतय इति ।

### १३.

१. अग्नयः भगवा इत्येवमादिना मन्त्रेण सर्वान् धिष्यानुप-  
तिष्ठन्ते । सदसः पुरस्तात्तिष्ठन्तः । तत्र हि बहवो दृश्यन्ते । भूयसां  
साधर्म्यात् ।

२. अध्वन इत्यादिना पथि स्तादित्येवमन्त्रेण मन्त्रेणादित्य-  
मुपस्थायानन्तरम् ।

३. मैत्रावरुणपूर्वा उदश्च इति येषामपेक्षोत्तरेण सर्वांन्धिष्या-  
गच्छन्तीति संहर उक्तत्वे निर्दिश्यन्ते । अतश्च मैत्रावरुणप्रभृतयो  
धिष्यन्वन्त इत्युक्तं भवति । अच्चावाकं परिहायेति वदता<sup>१</sup> याव-  
स्तुतः प्रवेशः साधितो भवति । पूर्वया द्वारा सद इति वचनादा  
ग्रीध्रः स्वमागारं दक्षिणया द्वारा संमृश्य पूर्ववत्सदः प्रविशेत्<sup>१</sup> ।

१ B मन्त्रेण शालासंनिधिस्थाः । १ B पूनयातिवदता C (in marg.) वचनात् ।

६ B om. सदः ।

४. सदः प्रसर्पन्तीति वर्तते । विद्ये देवा अनु मा प्रसर्पन्त इति मन्त्रः । प्रतीकगृहीताश्च तिस्र ऋचो जपन्तः सदः प्रसर्पन्ति ।

५. अच्चावाकधिष्यं यावद्वेण ततस्तान्त्वानुत्तरेण । एवं गच्छतां दक्षिणधिष्योदक्षिणधिष्यः पूर्वा गच्छेत् ।

६. गत्वा स्वधिष्यप्रदेष्टं दक्षिणधिष्योदक्षिणधिष्यः स्वस्वस्व धिष्यस्य पश्चादुपविशेत् ।

७. द्वितीयं सदोपहणं सदःप्रवेगधर्मपापण्यम् । मिष्टं निग-  
दव्याख्यातम् ।

८. एते ये प्रविष्टास्ते नासमाप्ते सवने पश्चिमेन द्वारेण निःस-  
रन्ति<sup>१</sup> श्रुत्यन्तरवचनात् ।

९. अविद्यमानधिष्यणानामन्तरेण होहधिष्यं मैत्रावरुणधिष्यं  
चासमाप्ते सवने संचरो भवति । प्रागतिषु ब्रह्मणो ऽपरया द्वारा  
प्रविष्टत्वात् । प्रत्यग्गतिस्वितरेषां पूर्वया द्वारा प्रविष्टत्वात् ।

१०. सदस्यन्यत्र वा ये धिष्यवन्तस्तेषां स्वस्वं धिष्यसुत्तरे-  
णामीष्वस्य प्रागतिपूस्तरेश्च स्वं धिष्यं प्रत्यग्गतिस्वपरेण ।

११. यद्यधिहताः स्वकार्येणोदधौ गच्छेयुः पशार्धनामीध्रीयस्य  
गच्छेयुः । स्वस्थोदग्गच्छतामेव विभंक्षितसंचरः ।

१२. १दक्षिणा चेद् प्रजेयुर्मार्जासीयस्य पशार्धेन वा प्रजेयुः ।

१३. येनैव मार्गेण गतास्तेनैवाध्यावर्तमानाः प्रत्यायन्ति । यग-  
ध्वादविलम्बितम् ।

१४. ऊर्ध्वं प्रातःसवनाद्यत्प्रसर्पणमुच्यते तच्च समस्तोपस्थानप्रभृ-  
तिनाम्नयः सगरा इत्यादिना यथोक्तेन मन्त्रकर्मकलापेन<sup>१</sup> प्रसर्पन्ति।

१५. यदाध्वर्युराह प्रशास्तः प्रसृद्धीत्यों सर्पतेति प्रशास्त आहेति  
संप्रैषवशात्संमन्त्रेषु च्छन्दो (०) गेषु सृष्ट्वा षोडशिनमुपयन्तीति च श्रुति-  
दर्शनात् प्राप्तस्य समस्तोपस्थानप्रभृतेरादित्योपस्थानं रात्रिपर्यायाश्वि-  
नयोः प्रतिपिध्यते । अन्यच्च दैवान्मातुषादा प्रतिबलात् । कालोत्कर्षे  
सत्यस्तमिते ऽध्यादित्योपस्थानं प्राप्त्यर्थम् । तच्च हि प्राण उपस्थेयो  
यदयं<sup>२</sup> प्राणो ऽध्यात्ममित्यर्थवादात् ।

दिरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाक्षरणं चायु-  
ष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षष्ठो  
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानतर्तीयो ऽकरोन्नवम्<sup>३</sup> ॥

## अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१०

१. श्रुतिक्रमेण स्रष्टुःप्रसर्पेणानुवादेन सवननीयपुरोसाग्रप्रसार-  
माह । प्रसृष्येति प्रसर्पेणानुवादः परिभाषासूत्रैर्यवहितत्वात् । प्रातः-  
सवनसवननीयाङ्गार्यः प्रसर्पेणानुवाद इति रुद्रसंप्रदायः । अथ हवि-  
प्यङ्क्ता चरन्ति पशवो वै हविष्यङ्गिः पशूनामेवाष्टौ तानि वै पञ्च  
हवींषि भवन्ति दधि धानाः स्रक्तवः पुरोसाग्रः पयस्येति (१३.९) श्रुतेः ।  
एवंरूपेणैव हविःषु पुरोसाग्रेरित्युक्तं पौर्णमासीविकारार्थम् । सव-  
नीयसंज्ञाकरणं शास्त्रबन्धव्यवहारार्थम् ।

२. धानावन्तं करग्निमिति पुरोनुवाक्या भवति । वैशा-  
मिषीरेतुषवममित्यादिश्रुतेः (१८. २) ।

३. होता धवदिङ्गं हरिवां इत्यादिकोऽनुसवनं सवननीयपुरो-  
साग्रानां प्रेषः । अनुसवनमिति प्रसङ्गमुपजीवता साधवार्थमिहैवोक्तं ।  
तैत्तिरीयाणामितरयोरपि सवनयोः पयस्यास्ति । तदुपलक्षणप्रति-  
षेधार्थं यथासमान्वातवचनम् । -

४. सवननीयहविःप्रैषस्य यथासवनमभिद्धत्तयोगं करोति । वक्ष्य-  
त्युत्सर्गिणामयने (१३. १०) यदेवतो वा सवननीयः स्यात् तत्र  
पशुतन्त्रे हवींश्चन्वायातयन्तीति । तत्र सवनपदानां सविशेषणाना-  
मुत्सर्गः कथं नाम स्यात् । सवनाभावादित्येवमर्थं सूचम् ।

५. तादृशेनैवानुसवनं यथासवनाभिधायिना ग्रैषेण यजति । किमविशेषेण । नेत्युच्यते । उद्धृत्य होतायचमित्येवंशब्दमुद्धृत्य होतर्यजशब्दं च । इन्द्रमित्यस्य देवतादेशनस्योद्धारः । सग्रैषे तु न विद्यत इति परिभाषितत्वात् (१. २. २०) । उद्धृत्यादेशपदमिति (५. ४. ४) चायत्तायनस्यार्नदिग्धमादेशपदमेतत् ।

६. सवनीयहविःस्त्रिष्टुक्तो वैश्वामिचौरतुसवनमित्याद्यविशेषश्रुतेः ।

७. होता यच्चदग्निं पुरोलागानामित्येवमादिकः सर्वेषु सवनेषु हविष्यङ्क्तां स्त्रिष्टुक्तग्रैषो भवति ।

८. अनुसवनमेव चशब्दात् । समानमन्यत्प्रातःसवनेनेति सिद्धे अनुसवनवचनं नियमार्थम् । ततो यवापि पशुपुरोलागस्य सवनीयानां च समानः स्त्रिष्टुक्तचाप्येष एव ग्रैषो याज्या च<sup>१</sup> । अवचने तु न स्यात् । पुरोलागस्त्रिष्टुक्तसमवाये ऽपि इति (५. १८. २) यन्नात् ।

## २.

१. ऐन्द्रवायवस्य मैत्रावरुणस्य द्वौ ग्रहयागौ<sup>२</sup> आग्निश्च तृतीय इत्येते द्विदेवत्यसंज्ञा अनेनैव क्रमेण सवनीयपुरोलागानन्तरं भवन्ति ।

२. माधुच्छन्दस्यावभिरूपे द्विदेवत्यानां प्रथमस्य पुरोनुवाक्ये अन्वाहेति (२८. २) श्रुतेः ।

३. होता यच्चद्वायुमयेगाः । होता यच्चदिन्द्रवायू अर्हन्तेत्येवमादिकौ ग्रैषौ ।

<sup>१</sup> O om सवन । <sup>२</sup> O ख । ग्रैषो याज्यावचने चि स्यात् । पुरोला० । <sup>३</sup> O द्वौ प्रहौ यागावाहि० ।

४. अयं पिवा मधूनाम् । अतेना नो अभिष्टिभिः । एते चाज्ये भवतः । अत्यन्तरात् ।

५. गार्त्समदीं च मैधातिथीं चोत्तरयोरभिरूपे अन्वाहेति श्रुतेः (१८. ९) ।

६. होता यच्चन्मिवावहणेत्येवमादिकः प्रैषो (०) भवति ।

७. अत्यन्तरात् ।

८. प्रातर्युजा वि बोधयेत्यादिनस्य पुरोनुवाक्या । मैधातिथीं चेति श्रुतेः ।

९. होता यच्चदधिना नासत्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति ।

१०. वाद्यधाना ऋभस्यती इति चान्या । अत्यन्तरात् ।

११. द्विदेवत्यानामयं वैशेषिको धर्मः ।

१२. तस्मादगवानं यजतीति (१२. ५) श्रुतेः ।

१३. इतरयोरसंभवात् ऐन्द्रवायववहणं नियमार्थम् । तेनोत्तरयोः पष्ठे ऽप्यहनि न दौदौ प्रणवौ । ऐन्द्रवायवस्य च द्वावेव न चत्वारः ।

१४. ऐन्द्रवायवस्यैव शानावधकारे एव । अतश्च पष्ठे ऽह्न्यैन्द्रवायवस्य दौ वधङ्कारौ पारुक्केण्योस्तंघदाभिस्तदहर्नं ययद्वर्त्तनीति श्रुतिशायकम् । इतरयोरप्येकैको वधङ्कारः । एतदेव शायकम् ।

१५. वधङ्कारद्वित्वे ऽपि भति पुरस्तात्प्रयो येयजामहोजःपहः सकृदेव ।

## ३.

१. ऐतु वसुः पुरुवसुरित्यनेन मन्त्रेण ऐन्द्रवायवमध्वर्युहस्ताङ्ग-  
हीलापोर्णुत्य<sup>१</sup> दक्षिणमूरं तस्मिन्निदध्यात्। निहितानां चाच्छादन-  
मवेक्षणं च न कुर्यादा प्रतिभक्षितस्य श्रेयस्य निनयनात्<sup>२</sup>।

२. ऐतु वसुर्विददसुरित्यनेन मन्त्रेण मैत्रावरुणं प्रतिगृह्य तं  
दक्षिणेनेन्द्रवायवं नीत्वा तस्य दक्षिणतः पद्यान्निदधाति<sup>३</sup>।

३. ऐतु वसुः संयदसुरित्यनेन मन्त्रेणाग्निं प्रतिगृह्य तं  
दक्षिणेन पूर्ववैन्द्रवायवमैत्रावरुणौ नीत्वा तयोरेवोत्तरतः पद्यान्निद-  
धाति। संलग्नान्निदध्यात्। अभिधानत<sup>४</sup> इवाभित इति (१२.५)  
श्रुतेः। तानवगृह्यास्ते नेप्रवर्तन्ता इति श्रुतेः। स्वयं धारयेत्।  
अप्रवर्तनपरत्वादर्थो ऽपि वा धारयेत्।

४. याः सोमद्रव्यसंयन्त्रेण याज्या विधीयन्ते तासु सर्वासु सोम-  
स्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारसंज्ञको मन्त्रो याज्यात्वेन भवति। अन्वयसंज्ञा  
चेयं वषट्कारमनुभवतीति। न संप्रैषमपेक्षत इत्यर्थः। यचाप्युक्त्यशा  
यज सोमानामिति संप्रैषस्तत्रापि सोमस्याग्ने वीहीत्येकवचनमेव।  
सर्वपक्षणात्। द्विदेवत्यादीन्परिहास्य। नानुवषट्कारोतीति श्रुतेः<sup>५</sup>।

५. अग्नीत्पात्रीवतस्योर्पांशु यज। माचा<sup>६</sup> त्व याचीरिति  
तैत्तिरीयार्णां संप्रैषः। तत्र प्रतिषेधो ऽन्यत्र विकल्पः।

१ A C प्रोर्णुत्य। २ B प्रतिभक्षितस्यावयवात्। ३ III has मूर्ध्नीमा मूर्ध्नीव  
दक्षिणापरे प्रदेशे करावयवं निदधाति instead. C has ऐतु निदधाति in marg.  
in the text: स्पष्टमेतत्। ४ II C अभिधानतर। ५ A C वषट्कार श्रुतेः। ६ B  
C माचा भू A नाच तु।



## ४.

१. उच्यीयमानेभ्यश्चमयेभ्य इत्युक्त उच्यीयमानसूक्तमा त्वा वहन्तु  
हरय इत्येतत् । ता वै नवान्वाह नव न्वा अच चमसानुभयन्तीति  
(२८. २) श्रुतेः । तस्यै हेके प्रातःसवन उच्यीयमानेभ्यो ऽन्वाऊरि-  
त्ययं पक्षो नेष्टः सूक्तवचनात् । सर्वैवपाठः क्रमार्थः ।

२. होता चरदिष्टं प्रातः प्रातःधावस्येत्येवमादिकं प्रैषं भैषा-  
वरूपो ऽन्वाह । पूर्वं चासुवचनम्<sup>१</sup> । परिभाषितत्वात् ।

३. इदं ते सोम्यं मध्विति प्रस्थितानां याज्येति (१३. ६)  
श्रुतेः ।

४. नृचक्षुसमित्येवमादिना मन्त्रेण होतृचमसधंशकं चमसं होता  
प्रतीचते ।

५. वयोधसमित्येवमादिना मन्त्रेण प्रकृतं होतृचमसं प्रति-  
गृह्णीयात् ।

६. प्रकृतं होतृचमससुरः संस्पर्शयेद्भिदेवत्यांशोरुस्थान् ।

७. पूर्वमुच्यीयमानसूक्तेनानूच्यमानेन ये चमसा उच्यीतास्ते सर्व  
पच वषट्कारेण ऊताः । ततश्चत्वारः सदः प्रवेष्टिताः । होतृमह्योद्गाद-  
यजमानचमसाः । शिष्टानां पुनरुच्यीतानां वक्ष्यमाणा होतृकधंशका  
यजन्ति ।

८. मिषं वयं इवामच इत्येतं<sup>२</sup> सुरक्षाज्यपो वेधजामहोजःसहः

९. इन्द्र त्वा वृषभमित्येतय  
यजन्ति ।

१०. ब्रह्मपुरुष एव होचकः पोता मरुतो यस्य हि ज्य इत्येतया यजति ।

११. नेष्टाध्वर्युपुरुषो होचकः । सो ऽग्ने पद्वीरित्येतया यजति ।

१२. उषान्नाय वषान्नायेत्येतयाग्नीध्रो ब्रह्मपुरुषो होचको यजति ।

१३. अथास्त्रग्नीदित्येतस्मिन्नध्वर्युणोक्ते ऽयालित्याग्नीध्रो ब्रूयात् । ननु कथमेतज् ज्ञायते ऽध्वर्युणोक्त इति । उच्यते । उत्तरसूत्रे होह-वचनात् ।

१४. स भद्रमित्यादिकं सवनधर्मेणाह होता ।

१५. सोमभक्षपरिभाषेयम् । अनारभ्य किञ्चिदुच्यते । उत्तिष्ठ्य सोमपात्रं प्राग्नक्षणात् । भक्षयिष्यन्त इति भविष्यत्प्रयोगात् । याज्ञिकैर्नामधेयैर्न लौकिकैः । असावित्यामन्वितकर्त्तृनामधेयप्रयोगेणोपहृत्य-स्त्रेत्यनेन सह सामर्थ्यात् । कर्तारं श्रुत्वा यजमानश्चान्योऽन्यस्मिन् कर्मस्थितिद्वारेणोपहृत्यमनुज्ञामिच्छन्ते । प्रार्थयन्त इत्यर्थः । साधारणेषु सोमेष्वथं न्यायो युज्यते । कदा चिद्वृत्तरं पास्यामीति । असाधारणेषु च । नानुपहृतेन सोमः पातय्य इति श्रुतेः ।

१६. होमाभिपवकारिणः पूर्वो वषट्कर्ता भक्षयद्वचनात् । तस्मिंश्च सति तदिपरीतस्य न्यायस्थानवतारात् ।

१८. अत्र श्रुत्यन्तरोक्तं द्विरैन्द्रवायवशेषस्यावनयनम् । मन्त्रश्च द्विरुच्यते ।

१९. अवसर्जनं विमोक्तः । स न कर्तव्यो द्विदेवत्यानाम् । वावत्स्रस्त्रस्त्र शेषस्यावनयनं न कृतमिति । उक्ता सोमभवपरिभाषा । इदानीमवसरप्राप्तो द्विदेवत्यमव उच्यते ।

### ५.

१. इह वसुरित्यादिना मन्त्रेणैन्द्रवायवयज्ञमध्वर्यवे दत्तानन्तरमुपहृतौ वायुरित्यादिना भक्षयित्वा तमेवैन्द्रवायवं प्रयक्षणमन्त्रेण पुनः प्रगृह्य भक्षमन्त्रेण पुनर्भक्षयति । ऊरौ न निदधाति । नाध्वर्युमुंचति<sup>१</sup> न<sup>२</sup> होता परिस्रज्यानात् ।

२. अध्वर्यवे इति वर्तते । इह वसुरित्यादिना मन्त्रेण । मैत्रावरुणं यज्ञमध्वर्यवे प्रगृह्यान्तरम् ।

३. उपहृतौ मित्रावरुणावित्यनेन मन्त्रेण मैत्रावरुणं यज्ञं भक्षयति ।

४. आश्विनं यज्ञं तमूरोरादाय गिरः प्रदक्षिणं पर्याणीय अवेक्ष्य तेनैव मार्गेण प्रत्यानीयावेक्षते । सर्वतः परिहारमाश्विनस्य भक्षयतीति (१९. ६) श्रुतेः । अवेक्षणं तु शाखान्तरात् ।

५. इहाध्वर्यवे प्रयच्छति । न पूर्वम् । आश्विनवधनात् ।

६. उपहृतौ देवावित्येवमादिना मन्त्रेणाश्विनं भक्षयित्वा नन्तर-

मुपसृग्ग<sup>१</sup> । दिदेवत्याभक्षपद्धतिरचोष्यते । अध्वर्य उपकथ्यस्वेत्युप-  
हवमिद्धा तेनोपहृत उपहृतो वायुरित्यादिना भक्षयेत् । तत  
उरोऽभिमर्शनमपामुपसृग्गनं च<sup>२</sup> । एवं यथोक्तमैन्द्रवायवं मैत्रावरुण-  
माश्विनं च । अध्वर्य उपहवस्तस्य होमाभिषवकारित्वात्<sup>३</sup> । वषट्कार-  
निमित्तो हि भक्षो द्विर्हि तस्य वषट्कारोतीत्यैन्द्रवायवे हेतारम्भात्<sup>४</sup> ।

७. उपसृग्गोष्ठनिलिम्पनादिना इलामुपकथ्यते । इलाङ्गमुप-  
सृग्गनम् । तेनेतरयोरपि भवनयोर्भवति । दिदेवत्यामां प्रथमो भक्षो  
ऽयेलाय होद्वचमस इति (१२.६) श्रुतेः । \*उपसृग्गनं ग्राखान्तरात् ।

८. यमसाध्वर्यवयमसानिलासमीपमुत्तिवपन्ति ।

९. होता सव्येन होद्वचमसं पात्रीं च संयच्छतीति (७) श्रुतेः ।

१०. सर्वपाज्यलेपेन सोमसंस्पर्शा वर्जनौयो न कैवलमच ।

११. इलामुपकथ्यत इति प्रकृतम् । तामुपहृत्य अभक्षयित्वेत्यर्थः ।  
इलायाश्चायं नियमः । तत उत्तरेलां ग्रात्रात्येव प्रकृतिवत् । उप-  
ह्वयेलामवप्रायावस्यति ग्रात्रात्युत्तरेलामयाप आसस्य होद्वचमसं  
भक्षयतीति श्रुतेः । एवमुत्तरेलाभक्षाचमनानन्तरं प्रक्षितमंशका-  
न्मवनमुखीयाहोत्रादिभिर्वपद्गृताभक्षयन्ति<sup>५</sup> होत्रादयः । प्रातःसवने  
प्रक्षितभक्षे दृष्टसंप्रदाय उच्यते । होता<sup>६</sup> तावदध्वर्य उपकथ्यस्व प्रति-  
प्रक्ष्यातरुपकथ्यस्वेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतस्तोजसे त्वा ब्रह्मवर्चसाय  
भक्षयामीति भक्षयत्ययं शुक्रनिमित्तो भक्षः । भक्षयित्वा ग्रं नो भवे-

१ A. ins अथ A II om. अनोच्यते II. om. भक्ष । २ A. ins. एवेच । ३ C  
•कारित्वात् । ४ A रेन्द्रवायवे हेतारम्भात् II •वायववयोव हे० । ५ C अदुप-  
alt. to यमप० । ६ A II (orig.) •सवनीयाहोत्रा० । ७ C होता वचनाद्  
अध्वर्ये ।

त्यनयोरो ऽभिष्टुष्य तत उपसृष्टेत् । ततो ऽध्वर्युणा भविते होता  
 प्रतिप्रस्थातरूपकयस्त्रेत्युपहवमिद्वा तेनोपहृतः पूर्ववद्बह्वोरोऽभिमर्श-  
 नोपसृष्टेनानि कुर्यात् । अयं मन्थिनिमित्तो भवः । ततः प्रतिप्र-  
 स्थाचा भविते होता पुनरध्वर्युं दृष्ट्वा ताभ्यामुपहृत उन्नीयमान-  
 वषट्कारनिमित्तं भवत्यतुरोऽभिमर्शनादि च करोति । ततः<sup>१</sup> पुन-  
 र्द्वावचमवे समाख्यानिमित्तमभ्यर्च्यमध्वर्यं उपकयस्त्र प्रतिप्रस्थातरूप-  
 कयस्त्रेत्युपहवमिद्वा ताभ्यामुपहृतो भवादि पूर्ववत् कुर्यात् । तत  
 आप्यायनं यथोक्तम् । अथ ब्रह्मचममम् । ब्रह्मसुपकयस्त्रेत्युपहवमिद्वा तेनोपहृतः  
 पूर्ववद्ब्रह्मचणादि सर्वं कुर्यादाप्यायनवर्जम् । तत उद्गावचममम् । उद्गातार  
 उपकयस्त्रमिति उपहवमिद्वा तेनोपहृतः पूर्ववद्ब्रह्मचणादि कुर्यात् । सर्व-  
 माप्यायनवर्जम्<sup>२</sup> । न त्वस्योद्गावर्जं भक्षणप्रसिद्धेः । अथ यजमानचम-  
 मम् । यजमानोपकयस्त्र सुचसुपकयस्त्रेत्युपहवमिद्वा तेनोपहृतः  
 पूर्ववद्ब्रह्मचणादि कुर्यात् । अथ मैत्रावरुणचममम् । मैत्रावरुणोपकयस्त्र  
 अध्वर्यं उपकयस्त्रेत्युपहवमिद्वा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्ब्रह्मचणादि कुर्यात् ।  
 ततो ब्राह्मणाच्छंभिनचममम् । ब्रह्मसुपकयस्त्राध्वर्यं उपकयस्त्रेत्युपहव-  
 मिद्वा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्ब्रह्मचणादि कुर्यात् । ततः पौत्रचममम् । पौ-  
 तरूपकयस्त्राध्वर्यं उपकयस्त्रेत्युपहवमिद्वा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्ब्रह्मचणादि  
 कुर्यात् । ततो नेष्टृचममम् । नेष्टरूपकयस्त्राध्वर्यं उपकयस्त्रेत्युपहवमिद्वा  
 ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्ब्रह्मचणादि कुर्यात् । तत आग्नीध्रचममम् । अग्नी-

१ A होत्रचमवे. BC om. the passage beginning with होता पुनरध्वर्युं  
 ending with तत. पुनः C होत्रचमवे वषट्कारसमाख्या (वषट्कार in marg) ।

२ C in marg यथोक्तम् ।

दुपङ्गयस्त्राध्यर्च्य उपङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृतः पूर्ववद्गच्छादि-  
 कुर्यात् । एवं होतुर्भवः । अथ ब्रह्मोद्गाता यजमानश्च होतरुपङ्गयस्त्रे-  
 त्युपहवमिद्धा तेनोपहृता यथाचमसं होत्वद्गच्छादि कुर्युराष्यायये-  
 युश्च । अथ मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसौ पोता नेष्टाग्नीध्रश्च होतरुप-  
 ङ्गयस्त्राध्यर्च्य 'उपङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृताः' खंखं चमसं  
 होत्वद्गच्छयेयुः । पुनश्च समाख्यानिमित्तं<sup>१</sup> होतरुपङ्गयस्त्राध्यर्च्य उप-  
 ङ्गयस्त्रेत्युपहवमिद्धा ताभ्यामुपहृताः खंखं चमसं होत्वत्<sup>२</sup> भक्षितं  
 भक्षयेयुराष्याययेयुश्च । इति प्रस्थितभक्ष उक्तः । अथ प्रकृतमुच्यते ।

१२. तेजसे त्वेत्यादिभक्षमन्त्रः प्रातःसवने<sup>३</sup> श्रौत्सर्गिकः ।

१३. ओजसे त्वेत्यादिमन्त्रो माध्यन्दिने सवने<sup>४</sup> श्रौत्सर्गिक एव ।

१४. व्यवस्थितः प्रतिसवनमुत्सर्गः । वचनात्मकरणं भित्त्वा ।

१५. अं नो भव इदं आ पीत इन्दो इत्यनयोरो ऽभिन्द्ग्रेत्  
 सोमं भक्षयित्वा । भक्षयित्वेतिरेकात्सर्वत्र द्विदेवत्यादिष्वपि ।

१६. एतावदाष्यायनं न सोमावेक इति ज्ञापनार्थं 'यथा-  
 प्राप्तस्योपदेशसूचम् ।

१७. आ ष्यास्त्रेत्यादिका ष्टगाष्यायनी । ततो न द्रव्यान्तरम् ।  
 अनया सव्यहस्तस्थितस्य चमसस्य दक्षिणेन स्पर्शनम् । प्रातःसवनवच-  
 नात्प्रातःसवन एवानया । नोत्तरयोः सवनयोः । अन्यथा विकल्प-  
 समुच्चयौ<sup>५</sup> स्याताम् ।

१ श्रौतपङ्गयस्य C in marg. १ B वेन । २ B C (orig.) om. होत-  
 पङ्गयस्य । ३ According to C (marg.); A has इद्धा तेनाध्यर्च्युषा भ० ।  
 ४ C om. तेजसे० वने । ५ O om. ओजसे० वने । ६ C in marg. यथा  
 instead of यथा । ७ C (sec. h.) ins. वा ।

१८. सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इतीवमाथायनी उत्तरयोः  
सवनयोः ।

१८. होद्वज्रहोद्गादयजमानमैवावरुणब्राह्मणाच्छंभिपोदनेदृच्छा-  
वाकाग्रीध्रुमसाः सवनमुखीयाः प्रस्थिताः । तान्मक्षितप्रतिभक्षिता-  
न्नाराशंसार्थमाथाययन्ति<sup>१</sup> ।

१९. आथायनप्रसङ्गमुपजीवन्न्यवायाह । आज्यशस्त्रे ग्रहमक्षा-  
नन्तरं ये धमसास्ते नाराशंसाख्या वक्ष्यन्ते । तान्मक्षितप्रतिभक्षिता-  
नाथाययन्ति मक्षत्वतीये च<sup>२</sup> ।

२०. आज्यादिषु यथोद्दिष्टेषु ये वषट्कारेण धमसा हविर्धानस्या  
एव कस्यन्ते यदुक्तं कात्यायनेन नाराशंसानां च कस्यमिति ते  
नाराशंससंज्ञाः । संध्यवहारार्थं<sup>३</sup> संज्ञाकरणं । नाराशंसानां सञ्जा-  
नामुपवाते नाराशंस इति च ।

२१. देवो ऽभीत्येवमादिना नाराशंसानां प्रातःसवने भक्षमन्त्रः ।  
प्रातःसवनवचनमुत्तरयोरविकल्पार्थम् । नाराशंसवचनं सहापि यद-  
शेषेणाद्यमेव नाराशंसानां भक्षमन्त्र इति नियमार्थम् ।

२२. तस्य त ऊर्वै. पितृभिरित्यर्थसंबन्धादेव प्राप्नोति । विकार-  
वचनमग्निहृति विकारान्तरप्रतिषेधार्थम् ।

२३. तस्य ते काव्यैः पितृभिरिति तृतीयसवने प्रयोगः ।

१ A □ नाराशंसाद्यायने । २ A om, the Comm. on this Sūtra.

३ C ये नाराशंसाः । संज्ञाकरणं नाराशंसानां ।

६.

१. अकारान्तस्याथच्चावाकशब्दस्य सीदेतिशब्देन सह संबन्धे  
सकारस्य द्वित्वं ह्यन्वयम् । शाखान्तर एवमेव प्रैषपाठात् । अथ वा ।  
अच्चावाकः एतावत्सूत्रमधिकारार्थम् । अनन्तरं कर्म कुर्वन्प्रसूतो  
ऽप्यच्चावाकः उच्यते यदि सीदेत्यविशेषेण शाखान्तरे प्रैषः । वाज-  
सनेयिनां प्रैषो नास्ति । तच्चाप्यासममासीन्नन्यायं बाहुल्यमिति परि-  
भाषितत्वात् ।

२. अग्रेण सदसो बहिः उत्तरेण<sup>१</sup> अदूरेण स्तुतिं शाखामुखी-  
यादारभ्य उत्तरवेदेर्दारपरंपरया यो मार्गः स्तुतिशब्देन स उच्यते  
तमुत्तरेणोपविश्व । किमनन्तरमित्यत आह ।

३. पुरोलागखण्डमध्वर्युणा दक्षं गृहीत्वा ततः ।

४. क्रमार्थं संप्रैषवचनम् । केवां चिदभ्यधिको ऽपि संप्रैषः ।

५. अच्चा वो अग्निमवस इत्येवमाद्या अचो ऽच्चावाकस्तिष्ठो  
ऽन्वाह ।

६. तिष्ठणां यो ऽन्यो प्रणवस्तृतीये वचने तेन संततं वक्ष्यमाणं  
निगदमाह ।

७. अयं निगदः । एतस्मिन्नच्चावाकेनोक्ते ।

८. सर्वायां ऽयं<sup>२</sup> मध्ये अध्वर्युवचनात् द्वितीय उपहवमयमित्या-  
दिस्तं होतरूपक्यस्वेति होत्रर्थः ।

१ A C (sec. h.) कुर्वन्प्र० B (orig.) कुर्वन् प्र० । २ A उत्तरेण अदूरे  
अदूरेण B उत्तरेण स्तुतिं C उत्तरेण । उत्तरे अदू० (orig. अदूरेण) । ३ A वाज-  
सनेत्यादि मध्ये ऽन्वा० ।



८. अयं तावत्प्रथमः कल्पः । यदा होता नोपह्वयते तदेतर  
उपह्वयेरनुत्तरस्याद्यन्तात् ।

१०. नायं निगदः । पूर्वस्य निगदवचनात् । ततो नैकस्त्वयं  
नोच्चेष्टं । अयं सुन्वयजमानो अयमीदित्यस्य विकारेषूहः । न उप-  
ह्वास्यमानो भवति स प्रत्येत्येवमादिकं मन्त्रं गाव उपहृता इत्येव-  
मन्त्रं जपित्वा तत उत्तोपहृत इत्येकस्त्वयं ब्रूयात् ।

११. यः पुनरुपह्वास्यमानो भवति स उत नो गाव उपहृता  
इत्यागतो जपेत् । अभिविधौ चायमाह् द्रष्टव्यः । उत्तोपहृत इति  
न<sup>१</sup> ब्रूयादित्यर्थः । उपह्वास्यमान उच्यते । उपह्वं दातुमिच्छन् ।  
तद्विपरीतो ऽनुपह्वास्यमानः । न चायमुपह्वः प्रायश्चित्तार्थो यथा  
कात्यायनेनोक्तः । श्राजामनास्रग्नौ सन्निवेशयोर्वेद्यां सुत्यास्र-  
प्रायश्चित्तमपराध इतरेतरस्मिन्वोपह्वमिच्छेरन्पन्थासेकदीक्षीति  
( ७. ५. १५ ) । न च क्रियाविशेषणार्थो यथा नातुपह्वतेन सोमः  
पातव्यः । तत्रोपहृतः । इत्युपह्वच्छन्दोगानां । अतो ऽयं यथोक्तमेवं  
क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति हत्वा कर्तव्यः ।

१२. उत्तोपहृत इति मोक्षो ऽच्छावाको यजमानत्वेनापि  
वज्रेषु स्थितो ऽच्छावाकवचनात्<sup>२</sup> । निवर्तध्वं माशु गातेत्येतस्य सूक्तस्य ।  
सूक्तवचनान्तत आरभ्य वेदशेषस्य चावच्छक्रुयान् प्राक् समैषान्ताव-  
दनुद्वेत् । यावतीरिति ( १२. ८ ) श्रुतेः । प्रकान्ताया ऋचः समा-  
पनम् । अनुद्वेदिति वचनाच्च गणधर्मे नैकस्त्वयम् ।

१३. होता वान्यतमो वा यजमानादीनां अरोचमानमच्छा-  
वाकं प्रत्युपह्वय निवर्तध्वमिति यथोक्तं कुर्यात् ।

## ७.

१. उज्जीयमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणा संप्रेषितः प्रत्यस्मै पिपी-  
षत इत्येतत्सूक्तमन्वाह चतुर्ह्वचम् । स्वयमच्छावाकः सप्तमीमिति  
पचान्तरश्रुतेः । सूक्तवचनं स्वाभिप्रेतमिधर्मम् । अच्छावाकवचनं  
मैत्रावरुणनिवृत्त्यर्थम् ।

२. प्रातर्यावभिरा गतमित्येन्द्राग्न्या यजतीति (१८.७) श्रुतेः ।

३. पूर्वप्रष्टप्तस्याच्छावाकीयां कुर्वतः समाख्याभवो न प्राप्नोति ।  
तदर्थं भक्षितवचनम् । अप्रस्थितत्वादाप्यायनं न प्राप्नोति । तदर्थ-  
माप्यायितवचनम् । अध्वर्यवे प्रदायेति नाराशंससादनार्थम् । तथा  
च कात्यायनः । होद्वचनसवत्सर्वमित्याह । दक्षिणादित्यादि नि-  
यमार्थम् । सदोवचनं दिवस्पृष्टमित्यादिक्रियार्थम् । स्वस्य धिष्यस्व  
पश्चादुपविश्य निर्गत्य पुरोलाशं प्राप्नोति । उच्छिष्टदोषपरिहारार्थं  
निर्गमनम् ।

४. पूर्वप्रष्टप्ता मैत्रावरुणादयः । तेषामन्यतमो यदि श्रुत्यन्त-  
रीयाद्भोत्रासमासवचनादच्छावाकीयां कुर्यात् ततः स्वेन विमंस्थित-  
संचरेण सदसो निष्क्रम्याच्छावाकस्य बहिष्कर्माच्छावाकस्त्रीदेत्युक्तो  
ऽप्येव सद इत्यादिकं कृत्वा स्वकर्म कुरुते । पुरोलाशप्राशनं कुरुत  
इत्ययं क्रमः । केचित्पूर्वग्रहणाद्यो ऽच्छावाकात्पूर्वः प्रष्टप्तः करोति ।

इतरस्तु यावत्तुदप्रसृतः । अपूर्वत्वात् । सो ऽच्छावाकसंचरेणैव प्रति-  
 पद्यते । अच्छावाकोयावचनात्सकलाम् । न बहिष्कर्ममात्रम् । पूर्व-  
 प्रसृतो ऽपि न यजमानो न सदस्यो विमंस्थितसंचरेणेत्यारम्भात् ।  
 प्रत्यगमने हि स<sup>१</sup> विमंस्थितसंचरो न तु प्राग्गमने । सकृद्विष्णोप-  
 स्थानम् । अच्छावाकस्य बहिःकर्मति नियमात् । प्रसृतेनान्यत्रापि  
 होत्रासमासे ये विगेषास्त उच्यन्ते । होत्रासमासशब्दस्य तन्मान्तरे  
 प्रसिद्धः । एकस्य कर्तुरनेकालिङ्ग्यक्रियायोगे । तत्र संचराणां सकृ-  
 क्रिया । गन्तव्यस्य प्रधानत्वात् । इत्याभक्षणमाग्नीध्रे । दधिभक्षणं  
 दग्धरात्रे । ग्राह्यान्तरोक्तं भव्यग्रहं वृत्तस्य वा । तथा अतिगम्यसां  
 कारयेदिति पशुभक्षणम् । महर्लिङ्गस्यो निर्देपतीत्योदनभक्षणम् ।  
 एतानि भक्षणानि सकृत्सन्तलक्षणात् । 'सकृन्मधुपर्को गुणभूतत्वात् ।  
 सकृद्विद्यमाणप्रश्नः । तथा तागूनमम् । सकृदुपस्थग्नानि । सकृत्संश-  
 यमानपथीक्षणायायक्षिप्तम् । सकृद्विष्णोपस्थानाद्युपवेग्नानां । भेदे-  
 नान्यान्युपस्थानानि । अथा विष्टेति च गच्छन् जपो भेदेन । स्ना-  
 न्यत्वात् । धिष्ण्योपस्थानादि तु पराश्रयं सर्पणगुणभूतत्वात् ।  
 तान्सदः प्रसृत्यसमस्यतीति श्रुतेः । सर्पणं सकृत्प्रवेग्नगुणभूतत्वात्<sup>२</sup> ।  
 प्रत्युपहवनस्याभेदस्तथा<sup>३</sup> श्रुतेः । धामाव्यादानं भेदेन । धिष्येत्सर्प  
 सकृत्सिःसर्पणाद्भवात् । निधनोपायः सकृत्कालासंभवात् । सकृदप्यु-  
 पादावधानम् । वृष्णमि लेत्यादिको ऽयमेधे यजमानप्रश्नो भेदेना-  
 पूर्वार्थत्वात् । सर्वोपधत्तमे होत्रासमास एव नास्ति । परिकर्म्या-

१ A B सः जदेवि० । २ G (in marg) न चप० । ३ A C धामात्  
 instead of श्रुतत्वात् । ४ B भेदः ।

रोहणन्यायात्<sup>१</sup> । प्रायश्च यतदेव न्यायप्रदर्शनार्थं वा प्रपञ्चः ।  
प्रकृतमिदानीमुच्यते । स्वकर्म कुरुते इति वचनं नापरया द्वारा  
प्रविश्य स्वस्थं धिष्यस्य पश्चादास्त इत्यर्थः । ततश्चमभमध्वर्यवे  
प्रदाय पुरोलाशं प्राप्य पूर्वया द्वारा प्रविश्य स्वकर्म कुर्यात् ।

५. होता स एव धिष्ये स्थितो ऽष्वावाकीयां करोति ।  
नाष्वावाकीये । तुशब्देनान्यस्यापि होचकस्य होदधिष्य एव  
प्राप्तिर्वृद्धीकृता ।

६. होदविकाराणां च मैत्रावरुणप्रमृतीनां । होचकाणां या  
यान्यास्ताः स्वधिष्य एव स्थितो होता कुर्यात् । गत्वा वा तदीयं  
धिष्यन् । व्ययेषु वा होचकेषु प्राप्तिः शाखान्तरीयादचनात् ।  
प्रेषातुवचनग्रस्तादीनि स्वधिष्य एव । यान्यावचनात् ।

७. अधिकारो ऽयम् ।

८. अत्र प्रातःसवने प्रक्षितयागे होचका होता चामवानन्तो  
अनुच्छ्वसन्तो ऽर्धर्षेषु यजन्ति । तथा च श्रुतेः । विप्रं देवेभ्यो हविः  
प्रदास्याम इति हेत्वर्थवादात्<sup>२</sup> । अर्धर्षशो वेत्यर्धर्षशः प्राप्तौ । न  
तु षष्ठे ऽहनि विकल्पो ऽमवानवचनान्तश्च ।

९. कर्तार इत्यनुवर्तते । अत्रेति च । यज्ञकर्तारो ऽत्र अतयन्ति ।  
अतं कुर्वन्ति भुञ्जन्त इत्यर्थः । अतयन्तीति क्रियाभिधानात्सार्वाका-  
मिकमिति गम्यते ।

१ B परिक्रमौ B (in marg.) प्र instead of परि । २ C om. स्वस्थ ।

२ A C (in marg.) ins. अर्धर्षेषो वा । एतदेव शब्दार्थं परे यदधर्षश इति हेत्वर्थ-  
वादात् ।

१०. तृतीयसवने नाराग्रंसमंनिधौ य उपास्यन्ते पिण्डास्त  
श्रौयासना इति वक्ष्यन्ते । तेभ्यस्त्रोर्ध्वगृत्विजो प्रतयन्ति ।

## ८.

१. नियमार्यो ऽथशब्दः पूर्वस्याग्नस्थानियमं दर्शयितुम् ।  
षट्पुयाजैरिति संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम् । चरन्ति प्रचरन्ति तांस्तु-  
र्वन्तीत्यर्थः ।

२. होता यच्चदिष्टं होत्रादित्येवमादिभिर्ष्वेतुप्रेषसंज्ञकैरनवानं  
प्राणसंततेनेत्यर्थः । प्रेष्यति मैत्रावरुणः स्वर्तुप्रेषेणापि । नतु प्रेषप्रे-  
षार्थयोरेकस्मिन्कर्तारि न्यायविरोधः । उच्यते । स्यादेतद्यदि प्रेषस्या-  
पूर्वार्थभावना<sup>१</sup> स्यात् । अथ गृहपतिप्रेषे विकारेषूहः । स उच्यते ।  
द्वियजमानके सुगृहपती । वज्रयजमानके सुगृहपतयः । द्वियज-  
मानके इमौ सुन्वन्तौ यजमानौ । वज्रयजमानके इमे सुन्वन्तौ  
यजमानाः । सुगृहपतिस्त्वमित्यनूद्गमव्यभिधानत्वात् । अनेन सुन्वता  
यजमानेनास्य दित्ववज्रत्वयोर्हः । आभ्यां सुन्वद्वां यजमानाभ्यां ।  
एभिः सुन्वद्विर्यजमानैः । गृहपती यजत एव द्वियजमानके । गृह-  
पतयो यजध्वमिति वज्रयजमानके । स्यादित्येतस्य स्थाने दित्ववज्र-  
त्वयोर्भूयास्तां भूयासुरिति । गृहपते यजेत्यस्य स्थाने गृहपती  
यजतमित्येवमूहो राग्निमराधादिषु । गृहपतयो यजध्वमिति शलली-

पिशङ्गे । सत्तेष्वेकस्यैव गृहपतिव्यपदेशाद्यजमानवङ्गले ऽपि गृहपति-  
शब्दो यजमानपदमपि सन्न विक्रियते ।

३. अनवानमिति क्रियाविशेषणं पूर्ववत् ।

४. येनयेन प्रेष्यति मैत्रावरुणः सासा यान्या । तस्यतस्य प्रैषा-  
न्तोक्तस्य इयांसु विशेषः । उद्धृत्य होतायच्छब्दं प्रतिप्रैषं चामुक्त  
यजामुक्त यजेति ।

५. इन्द्र सोमं पिव चतुनेत्येता वा होत्रादिभिर्याज्याः कर्तव्याः ।  
मैधातिथ्यो वेत्यार्यवचनान्वियमतः । त्रयोदशस्याथृतुषहस्याध्यर्धवशा-  
त्प्रयोगे सति मैधातिथ्येव कार्या अविनियुक्ता विनियुक्तानां<sup>१</sup> यात-  
यामत्वदोषात् । प्रैषस्य त्वेकस्य यद्यपि यथादेवतमध्यर्धवशाद्याज्या-  
भ्यासो ऽसंभवादित्यस्य<sup>२</sup> । तदनुसारेण प्रैषान्तश्रुतस्य चतुर्देवता-  
तुल्यदेवता वृद्धैः कल्पिता एवं लिख्यन्ते । आ त्वा वचन्तु हरय  
इत्येन्द्रो । हस्करादिद्युतस्तरौति मास्तौ । इह त्वष्टारमधियमिति  
त्वाष्ट्री । अग्निं दूतं वृणीमहे इत्याग्नेयो । अन्तेन यावतावृधाविति  
मैत्रावरुणी । प्रातर्युजा वि बोधयेत्याग्निनी । द्राविणोदसं प्रैषं  
नाभ्यसेत् षट्पयाज्याकल्पश्चेदङ्गीकृतः । कुतः । तक्षिङ्गाया अचो ऽसं-  
भवात् । स य इच्छेन्नृत्यं पाश्चान्नमपह्न्यामित्येताभिर्यजेदित्यर्थ-  
वादात् । येन प्रेष्यति सा याज्येत्ययमेव यच्चः सर्वस्वारपराकथोः ।  
अग्निद्युति च प्रैषयाज्याकल्पो ऽनूच्यत्वादृचः ।

६. योयो होत्रादिः प्रैषान्ते श्रूयते होतर्धज पोतर्धजेत्येवं सप्त

१ B कार्या ज्ञ्या । उक्तानां । २ C यागाभ्यासो A प्रैषस्य त्वेकस्य यद्यदभ्यासः  
सेत् यथादेवतमध्यर्धवशाद्यागाभ्यासो ऽसंभवादित्यस्य ।

यजतीन्द्र सोममित्याश्रायक्रमेण । प्रप्रास्त्यजेति मैत्रावरुणो ब्रह्मन्  
यजेति ब्राह्मणाश्विनौ ।

७. अध्वर्युं यजतमिति प्रैषान्ते होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह । एव-  
मुक्तो होता क्रमप्राप्तां तदीयां याव्यामाह ।

८. गृहपते यजेत्येतप्रैषान्ते यजमान आह होतरेतद्यजेति ।  
ततो होता यजति ।

९. तयोः संबन्धिन्यौ क्रमप्राप्तावित्यर्थः ।

१०. येषामध्वर्युणामसर्वङ्गतासौः सह क्रियायामेवं भवति ।  
तत्र यो यस्य होमकारो स तस्मिन्नुपहवमिद्धा सावनेन भक्षमन्त्रेणा-  
यजिघ्रत्योष्टौ वा निशिष्यति ।

११. अग्नौः<sup>१</sup> अध्वर्यौ प्रतिप्रस्थातरि वोपहवमिद्धा सावनेन  
मन्त्रेण यद्योक्तं भक्षणम् । पुनः<sup>२</sup> प्रतिप्रस्थातर्हवोपहवमिद्धा । एवं  
दिरन्ततो होता । अध्वर्युगृहपत्योर्भक्षो मा भूदिति सूचारम्भः ।  
वाग्निभिः सह क्रियायां पूर्वेषां दशानामभक्षणमेव । सर्वङ्गतात्वात् ।

१२. एवो नियोगे<sup>३</sup> । इवशब्दः संप्रत्ययैः<sup>४</sup> जन्यः । अथ ऋतु-  
घातेषु भक्षयिष्यभिरोष्ठलेपनं<sup>५</sup> वा कर्तव्यमवग्राह्यं वा । न पातयः  
सोमः । द्विदेवत्येभ्यमेव । तत्रोक्ते होतुरेव केवलस्य स्यात् ।  
अपतुंयाजैस्वरन्तीत्ययशब्दस्यास्य सेतिकरणस्यैतत्प्रयोजनम् । कथं  
नामेतरयोः सवनयोः सर्वमेतत्प्रतिषिध्यतेहोद्वसंबन्धस्य केवलस्य प्रति-  
षेधो मा भूदिति ।

१ C om. अग्नौः २ A ins अध्वर्युं गृह्य ३ A C एवामि. B इवे ।

४ B सिप्यन् ।

## ८.

१. आज्यमिति वक्ष्यमाणस्य शस्त्रस्य नामधेयम् । तच्छंसिथ-  
न्यिता मातरिश्वेत्येवमादिकं भन्तं जपित्वा ततः शोषावोद्दत्या-  
हावमंजकः सुतान्तः । आयनिगदश्चायं प्रतिषवर्नं यथा पठितस्तेन  
प्रतिप्रस्थाचादिष्वपि प्रतिगृणत्सु न विक्रियते । शस्त्रादाविति वक्ष-  
मास्तु सर्वत्र शस्त्रादावयमौत्तुर्गिकः । प्रातःसवनवचनं प्रातःसवनिको  
ऽयमित्यस्य प्रतिपादनार्थम् । तेनाह्वय तेनतेन यो यत्राहावाप्य-  
स्तेनतेन प्रतिगरितारमाह्वय तत उपांशु त्वष्णीं शंसाख्यमग्नि-  
ज्योतिरित्यादिकं शंसेत् ।

२. नियमतो ऽवसानार्थमिह सर्वत्रावसानवचनं । नायमाय-  
निगदः<sup>१</sup> । प्रउगे पुरोरुचामृत्वचनात् । ततश्च विह्वतिषु यथार्थमूहः ।  
एवमेतं त्वष्णींशं शस्त्रां ततः पुरोरुचमनन्तरां पच्छो ऽवस्यन् शंसेत् ।

३. अग्निर्देवेह इत्यादिकां पुरोरुचं प्रणवान्तां<sup>२</sup> यथापठितां  
शंसेत् । विकारेष्वनायनिगदत्वादियमूहितव्या ।

४. प्रणवेन ॥ वो देवायेत्याज्यसूक्तं संदध्यात् । सूक्तविष्टद्वावपि  
प्रथमस्य सूक्तस्थायं धर्मस्तस्येत्यतिरेकात् ।

५. भरतृतीयं नाम माध्यन्दिने सवने प्रथमं शस्त्रम् । तथा  
वैश्वदेवं द्वितीयसवने । तयोश्च शस्त्रयोः । न केवलमाज्यस्य प्रथमस्य  
सूक्तस्य प्रथममर्धं पच्छो ऽनवानं शंसेत् ।

६. ष्यतावा यस्य रोदसीत्येवमादिकमुत्तमावर्जं सूक्तग्रेषं शस्त्रां  
तत आह्वय आहावमुक्तेत्यर्थः । उत्तमया परिधाय शस्त्रं परिसमा-



येत्यर्थः । उच्यवीर्यसंज्ञकं तदङ्गं भस्मं जपति भा विभा इत्येव-  
मादिकम् । ननु सूक्तशेषं शस्त्रेत्यतिरिच्यते । सत्यम् । आवापेषु  
सति समवे सकलसूक्तस्य प्रचेप इत्येतत् आपयितुं सूक्तशेषं शस्त्रेति  
वचनम् । तथा च अतिहेलपर्यवादः कश्चित् । तदु च स्नाह कौषी-  
तकिः शंसेदेव सूक्तस्याथवच्छेदायेति ।

७. शस्त्रयाज्यासम्यैषनिमित्तमुच्यते इत्यभ्यर्च्युराह सर्वासु शस्त्र-  
याज्यासु । न केवलमवैव ।

८. अग्न इन्द्रस्य दाशुषो दुरोण इति यजति । तथा अवणात् ।

## १०.

१. यदाज्ये शस्त्रे समाप्ते क्षुवते छन्दोगास्तस्यैवानुग्रंथनमेतदि-  
त्येतदर्थः सूचारम्भः । ननु सर्वत्र वाचनिकमाज्यम् । को ऽस्य विषयः ।  
उच्यते । वाचःस्तोत्रे कश्चित्काव्यनिकेषु शस्त्रेषु । अन्येषां शस्त्राणां  
पूर्वं स्तोत्रमनन्तरं शस्त्रमस्य उत्तरं स्तोत्रम् । यवमानस्तोत्राणि  
प्रउगमहत्तरीयवैश्वदेवानामेव श्रुतत्वात् ।

२. परिभाषासूत्रमेतदिह क्रियते । प्रउगस्य व्यवहितस्तोत्रस्या-  
प्याज्यस्तोत्रेषु सामभनन्तिर्यपा<sup>३</sup> स्यात् । स्तोत्रवतां शस्त्राणाम् । न तु  
स्तोत्रामणीशस्त्रप्रभृतीनां प्राखान्तरदृष्टानां अस्तोत्रवतामर्थं धर्मः ।  
एवेति प्राह स्तोत्रकारी । तस्यायमर्थः । एषोत्तमा ऋक् शंसतु

भवानिति । उत्तमात्मतीक्ष्णदूर्ध्वमिति । प्रतीक्षारः सामभक्तिविशेषः । स उत्तमत्वेन विशेष्यते । तस्मादूर्ध्वमाह्वय प्रतिगरितारं ततः शंसन्ति । आह्वयेति वचनादाहावो न शस्तम् । तेन तन्मोहे न प्रायश्चित्तम् ।

२. प्रउगे वक्ष्यमाणे या अन्तरेण माधुच्छन्दसांस्तृचान्वायवा याहि दर्शतेति वक्ष्यमाणकानृचो व्यवयन्ति व्यवदधतीत्यर्थः । ताः पुरोरुच इत्याचक्षते । प्रसिद्धा हि तासामियं संज्ञेत्यर्थः । प्रउग-यद्वपुं संज्ञार्थम् । ततश्च शास्त्रे संयवहारसिद्धिज्ञानाच्च धर्मः । माधुच्छन्दसानिति प्रउगस्य संज्ञार्थं पूर्ववत्प्रयोजनम् । अक्षो व्यवयन्तीति पुरोरुचामृग्वचनं विकारेष्वनूहार्थम् । पुरोरुग्वचनमृग्वक्ष्यायां नामग्रहणार्थं<sup>१</sup> न केवलं संज्ञार्थमेव । श्रुतिप्रसिद्धत्वान्नस्याः ।

३. तासां पुरोरुचां पुरस्तात्प्रत्येकमाहावः । संग्रस्य पुरोरुचा स्तृक्तं पुरोरुचे पुरोरुच एवाक्यत इति (१४. ४) श्रुतेः ।

५. परिधानीयायाश्च पुरस्तादाहावः कार्यः ।

६. विश्वान्देवान्दवामह इत्येषा वैश्वदेवी पुरोरुक् । षट्पदा एव जागते सर्वेऽपि । सा षट्पदा भवतीति नियमश्रुतेः ।

७. तस्यां षट्पदायां द्वाभ्यां पादाभ्यामवसाय ततोऽनन्तराभ्यां पुनरवसाय पुनश्च द्वाभ्यां प्रणौति । नाच गायत्रीशंसनमवसानोप-देष्टात् । विनाशे चावसानादावृत्तिः । तस्यै द्वेदे पदे अवप्राहं शंसतीति (५) श्रुतेः ।

८. सारस्वत्यां पुरोरुचि वाचःस्तोमेऽपि विकल्पः । शंसेन्न वा शंसेत् । अशंसनमेवाभीष्टं तेन गुरुसूत्रं कृतम् । तथा च श्रुतिः ।

अत्र हेके सारस्वतीं पुरोरुचं शंसति न तथा कुर्यात् । आशवस्तु नित्यः । तदङ्गत्वादिकल्पे प्राप्ते वचनम् । एवं च षति नितरां परिधानीयां शंसेदिति (७. १०. १०) निष्केवत्ये । तवाशवस्यापि तादङ्गत्वात्तद्धर्मता । अङ्गप्रधानयोः संस्वारन्यायता युक्ता । मनु प्रतिवचनमाशवः प्राप्नोति । जेत्युच्यते । तन्मं भवत्यभिन्नकालत्वात् । एवं च मङ्गोपपत्तिः । षोडशाशवं वैश्वदेवं शंसत्येकविंशत्याशवमाग्निमारुतं शंसतीति ।

८. आह्वय वायुरपेगा इत्यादिकां वायव्यां पुरोरुचं शस्त्वा ततो वायवा याहि दग्धेत्येतासां तिसृणां चिः प्रथमां शंसेत् । वायवा याहि दग्धेत्येतास्त्रिः शंसेत्तासां च प्रथमां चिरिति साक्यभेदे ऽपि सूत्रेषु न दोषः ।

१०. आह्वय हिरण्यवर्तनी इत्येवमादिकामैन्द्रवायवीं पुरोरुचं शस्त्वा तत इन्द्रवायू इमे क्षता इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

११. आह्वय काव्यथो राजानेत्येवमादिकां पुरोरुचं शस्त्वा ततो मिचं ऊवे पूतद्वचमित्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१२. आह्वय दैव्यावध्वर्यू इत्येवमादिकां पुरोरुचं शस्त्वा ततो ऽश्विना यज्वरीरिष इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१३. आह्वयेन्द्र उक्थेभिरित्यादिकां पुरोरुचं शस्त्वा तत इन्द्रा याहि चित्रभानो इति त्रिः शंसेत् ।

१४. आह्वय विश्वान्देवानित्येवमादिकां पुरोरुचं षट्पदां शस्त्वा तत ओमासध्वर्यणीष्टत इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

१५. आह्वय वाचामहमित्येवमादिकां पुरोरुचं पवे शस्त्वा ततः  
पावका नः सरस्वतीति तिसृणामुत्तमया परिधायानन्तरमुक्थवीर्यं  
वाचं मे जिन्वेत्येवमादिकं जपति । वाचं मे जिन्वेत्येतैः सप्तभिर्वाक्यैः  
सप्तैव वायव्यादिद्वन्द्वदेवता आशिषः प्रार्थ्यन्ते । तत्र सरस्वतद्वत्त्वाभावे  
ऽपि दशममहादौ<sup>१</sup> सप्तैवाग्नीर्वाक्यानि कथं नाम् स्मुरित्येवमर्थ-  
मुक्थवीर्यग्रहणम् । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्समुदायाङ्गमित्यर्थः ।

१६. विश्वेभिः सोम्यं मध्वित्युक्तं शस्त्वा यजतीति (५) श्रुतेः ।

### ११.

१. परिभाषेयम् । स्तोत्रियानुरूपा उच्यमानास्तूचाः प्रत्येतद्याः ।  
किमविशेषेण । नेत्याह । प्रगाथान्परिहाप्य प्रगाथान्पर्जन्यित्येत्यर्थः ।

२. आ नो मित्रावरुणेति स्तोत्रियः । आ नो गन्तं रिशाद-  
सेत्यनुरूपः । वैश्वामित्रौ मैत्रावरुणस्य चाच्छावाकस्य च स्तोत्रियौ  
भवत इति श्रुतेः ।

३. प्र वो मित्राय गायतेति पञ्चर्चमुक्त्यमुखम् । उक्त्यमुखवच-  
नाद्वाचःस्तोमे ऽस्तोर्धमावापः । अहर्गणे तु भैवम् । होत्रकाणां प्रातः-  
सवने कर्मेति कर्मवचनातिरेकात्<sup>१</sup> श्रुतेश्च ।

४. प्र मित्रयोर्वरुणयोरित्येतासां नवानामनुवादेन विधिः ।  
उत्तमया परिधाय समाप्य शस्त्रम् उप नः सुतमा गतमिति  
एतथा यजति ।

## १२.

१. आ याहि सुधुमा हि त इति स्तोत्रियः । आ नो पाहि परावत इत्यनु रूपः । आह्मणाच्छंभिन अतिन्विशेषस्य ।

२. वास्तोष्मते ध्रुवेत्येव प्रगाथो वार्हतो हृष इति तं परिहाण्य शिवः सूक्तस्य अयमु त्वा विषर्षण इत्यादिकं सप्तकमुक्त्यमुखं भवति ।

३. इन्द्र त्वा हृषमं वयमिति नवर्षमेतत्सूक्तं श्रवेत् ।

४. उद्देदमि श्रुतामघमिति तिसृषामनुवादसरूपो विधिः । तासामुत्तमया परिधाय समाप्य शस्तम् । तत उक्त्यग्रा यज सोमानामिति संप्रेषित इन्द्र क्रतुविदं श्रुतमिति यजति ।

## १३.

१. क्रमेण पूर्वेः स्तोत्रिय उक्तरोऽनुरूपः । आवन्तः स्तोत्रियानुरूपास्तथाणामपि ह्रीवकाणाम् । तथैव श्रुतत्वात् । वैश्वमित्रौ मैत्रावरुणाश्चावाकयोः । एवमेव श्रुतत्वात् ।

२. त्वं एवोक्त्यमुखं नवर्षत्वात् सूक्तस्य ।

३. अनन्तरमेताः शस्तव्याः ।

४. वाशिष्ठौ नवर्षौ पर्याषाविति श्रुतेः । इयं वामस्य मन्त्रन इत्येतार्था नवानामुत्तमया परिधायेश्वाग्री आ गतं श्रुतमिति यजति । पूर्ववदुक्त्यग्रा यज सोमानामिति संप्रेषितः ।

## १४.

१. वक्ष्यति । रथन्तरं पृष्ठं निष्क्रेवत्यस्य दृष्टदेति । तत्र रथन्तरे क्रियमाणे रथन्तरपृष्ठो यज्ञः । दृष्टेति क्रियमाणे दृष्टत्पृष्ठता स्यात् । अतश्च रथन्तरपृष्ठपक्षे पूर्वोक्त एव शस्त्रन्यासः<sup>१</sup> । दृष्टत्पृष्ठपक्षे त्वय-मुच्यते । मैत्रावरुणादीनां चयाणां प्रकृतत्वाद्यथासङ्ख्येन सम्बन्धः । मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । इन्द्रमिहायिनो दृष्टदिति ब्राह्मणाच्छंसिनः । इन्द्रे अग्ना नमो दृष्टदित्यच्चावाकस्य । दृष्टत्पृष्ठस्येति यज्ञविशेषणम् । अर्थः प्रकृतिं निवर्तयतीति पूर्वेषां निवृत्तिः ।

२. राथन्तरमिति तद्धितसंबन्धात् पूर्वा रथन्तरपृष्ठपक्षे शस्त्र-रचनेति सिद्धम् ।

३. अतुरूपं राथन्तरमच्चावाक उच्यमुखं कुरुते । राथन्तर-मुत्सृजेत्<sup>१</sup> । स वा एषोऽग्निष्टोम आन्यप्रभृत्याग्निमास्तान्तो यच्छस्यं चोषि यष्टिग्रतान्यृचां सम्पद्यन्त इति (१६.८) श्रुतेः । इन्द्रे अग्नेति च पर्यासमध्ये पुनःशंसनं विनियुक्तस्यापि स्तोत्रियत्वे । वासिष्ठो नवर्चा पर्यासाविति श्रुतेः ।

४. होत्रका मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्चावाकाः स्वग्रस्तेषु सर्वत्र चतुराहावा भवन्तीत्ययमुत्सर्गः ।

५. वक्ष्यति । आश्विनादूर्ध्वमतिरिक्तोक्यानि । ऊर्ध्वं योलग्निनोऽतिरिक्तोक्यमित्यादौ । तेऽतिरिक्तोक्येषु होता चतुराहावो भवति । चतुराहावशब्दश्चकारेणानुष्ठयते ।

६. अन्यपदार्थगतो ऽप्याहावशब्दो ऽधिक्रियते दृष्टतो ऽधिकार-  
प्रवृत्तेः<sup>१</sup> । स्तोत्रिधानुरूपार्थां प्रत्येकमाहावः । चतुरोहावा होचका  
इति वचनात् । आहावस्थाननियमार्थं सूत्रम् ।

७. अनुरूपादनन्तरो यः प्रगाथः प्रकृतो तस्मादूर्ध्वं पञ्चममा-  
हावस्थानं<sup>२</sup> होचकाणां माध्यन्दिने सवने भवति ।

८. उक्तमुखादूर्ध्वं पञ्चममाहावस्थानं सर्वेषां होतुष्व होचकाणां  
च रात्रौ । रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः ।

९. अन्यथापि<sup>३</sup> सवनान्ते ऽन्यत्र वा यदाध्वर्युरेवमाह प्रगाथः  
प्रसृष्टीति तदा मैत्रावरुण आँ सर्पन्तेति ब्रूयात् ।

१०. प्रसृताः सन्तो दक्षिणाष्टतो दक्षिणेन शरीरभागेन परि-  
हृता इत्यर्थः । अपरथा सदोदारा निःसर्पन्ति । नानिद्यमेन ।  
कथं तर्हि । उत्तरेणौदुम्बरीसंज्ञां लूणाम् । तामेव दक्षिणेन मृष्ट्या  
निःसर्पेत् । ननु खंखं धिण्यमुत्तरेण संवरतामुत्तरेणौदुम्बरीं सर्पणं  
कृतं भवति । किं वचनेन । उच्यते । यत्रमानसदस्यमैत्रावरुणपाव-  
र्त्तद्वयम् । यथा न शून्यं सदो भवति तथा सदस्यः प्रसर्पेत् । सर्पन्तु  
न शून्यं सदः कुर्यादिति तस्य हान्दोग्ये वचनात् । आग्नीभक्त<sup>४</sup>  
स्वस्मादगारादक्षिणया द्वारा । तथा संभवात् ।

११. धमार्थमृत्विजो गृध्रपुरीषादिकरण्याय सर्पन्ति ।

१२. माध्यन्दिनाय सवनायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । ततश्च भम-  
स्तोपस्थानप्रभृतिना प्रसर्पणमूर्ध्वं प्रातःसवनादित्येतत्सिद्धं भवति ।

१ B अत्रो ऽधिकारः ० अधिक्रिय इति C प्रवृत्तिः A ० प्रवृत्तेः । २ A. ins.  
सर्वेषां । ३ C (by alt) अन्यथापि । ४ BC मृष्ट्या ।

अपर्यैव द्वारा प्रसर्पेयुः । यथानिःसृप्तमिति वचनात् । यथासन-  
मुपविशन्तीत्ययमनुवादो दक्षिणधिष्ण्यो इत्यस्य निषेधार्थः ।

### १५.

१. आदौ माध्यन्दिनस्य सवनस्य राजानमभिपुण्यन्त्यध्वर्यवः ।  
यावत्सुक्तमावध्यर्षमेतत्सूचम् । ननु राजानमभिपुण्यन्तीत्येतावदाच्यम्  
अन्यत्कमप्रकरणाभ्यां सिद्धम् । उच्यते । माध्यन्दिनस्य सवनस्याय-  
मादिरित्येतदपि<sup>१</sup> प्रतिपादयितव्यमेव । कथं नाम । यानि माध्य-  
न्दिनादाहुपदिशन्ते मेङ्गावटखननादौनि तानि प्रागभिषवात्क्रिये-  
रन्निति<sup>२</sup> ।

२. यावत्सुद्विनिविशेयः । स पूर्वया द्वारा हविर्धानशरणं प्रवि-  
श्योत्तरस्य हविर्धानशकटस्य दक्षिणं पादमग्रेण दक्षिणाभिमुख-  
स्तिष्ठन्सोमोपनहनेन वाससा मुखमुत्तमाङ्गं परिवेष्य यावणां सोम-  
मभिपुण्यतां शब्दं श्रुत्वा संप्रैषनिरपेक्षः प्रणवेनासंदधत्<sup>३</sup> प्रत्यर्घ्य-  
मुच्छ्रसन्नवानं<sup>४</sup> वा वक्ष्यमाणमनुवचनं पठति ।

३. प्रतीकोक्ताः पञ्चेता चक्षोः अभिष्टौति । शाखान्तरश्रुतेः ।

४. आ यायस्व समेतु ते । आ यायस्व मदिन्तम । सं ते पथांसि  
समु यन्तु वाजा इत्यायायितवत्यः । एतासां तिसृणां प्रथमामभि-  
ष्टुत्य ततः प्रैते वदन्तु प्र वयं वदानेत्यर्बुदार्घ्यस्य सूक्तस्य द्वे अभिष्टौति ।  
देवा वा अर्बुदेन पावमानीभिश्च यावणोऽभिष्टुत्याभुवन्नमृतत्वमिति  
श्रुतेः<sup>५</sup> । अर्बुदग्रहणं व्यवहारार्थम् ।

१ C (in marg) स्ते (instead of स्या) in सवनस्याय- । २ C न श्रियेत ।

३ C प्रणवेन वासंदधतत (sec h.) तु । ४ Gom प्रति । ५ C अभिष्टुत्येति श्रुतेः ।



५. द्वितीयामाष्यायितवतीनामा ष्यायस्व मदिन्तमेत्येतामा-  
ष्यायितवतीमभिष्टुत्यार्बुदस्य दे । एते वदन्त्यविदन्ना मध्वित्येता-  
मभिष्टुत्य ततः सुपर्णा वाचमकतोष धवीत्येतामभिष्टुत्यात् ।

६. तृतीयामाष्यायितवतीनां सं ते पयांसौत्येतामभिष्टुत्य ततो  
ऽर्बुदस्यैकां उषा इव प्रवदन्तः समायशुरित्येतामभिष्टुत्यात् ।

७. तुल्यप्रतीकत्वे प्रायश्वेन व्यवस्था । मृष्टवतीरिति संज्ञा ।  
कथं नामाध्वनक्रियाकाले स्युः ।

८. अत्रापि पूर्ववत्संज्ञाकरणप्रयोजनम् ।

९. आ ष्यायस्व समेतु त इत्येतत्प्रभृति कलप्रवत्यन्त एवं  
विद्वतः पूर्ववदाष्यायितवत्यर्बुदस्यसो द्वितीयो ऽपि भवः । अपि-  
शब्दात् प्रथमो ऽपि कलप्रवत्यन्तः सवमञ्च एव । इयांसु विशेषः ।  
षष्ठीप्रभृतयः पञ्चार्बुदस्य पूर्ववद्विद्वतस्थाः ।

१०. 'आष्यायितवतीप्रभृत्येकादशीप्रभृतयस्तिष्ठो ऽर्बुदस्य वि-  
द्वतस्थाः । तत्र यथासंभवमेकैकां विद्वरेदथमपि द्वितीयः भवः ।  
संज्ञाकरणं शास्त्रमव्यवहारार्थम् ।

११. यस्मिन्सवे ऽभिषोतारो हृहृच्छब्दं कुर्युर्हृहृददन्ति मदिरेण  
मन्दिनेति तत्रोत्कर्षेत् । अथ यत्र हृहृहृददिति हृहृददन्ति मदि-  
रेण मन्दिनेति तत्रेति (१८. १) श्रुतेः ।

१२. प्रथमे भवे षष्ठीमपकर्षेत् ।

१३. पवित्रमूर्णमयं सोमगलनार्थमुद्गातारो वितथन्ति । तस्मि-  
न्वितते सति पवित्रं ते विततं मङ्गलस्यत इति द्वे अभिष्टुत्यात् ।

१४. वितत एव षवित्रे वि यत्पवित्रं धिषणा अतन्वतेत्येका पठितया ।

१५. प्रास्य धारा अक्षरन्म धारा अस्य शुक्तिणः । प्र ते धारा असञ्चत इति प्राथम्यात् । एतास्त्रिस्तः प्र क्षरन्तीषु धाराषु पठेत् । धारास्त्रिति यङ्गवचनमविवक्षितम् । कालोपलक्षणत्वात् ।

१६. पावमानौनां मध्ये याः कामयेत ता अभिष्टुयात् । धारा-  
ग्रहेषु गृह्यमाणेष्वध्वर्युभिः । अवचने प्रथमा एव स्युः । प्रथमं वा  
नियम्येति न्यायदर्शनात् । तुल्ये ऽपि पावमानौले सौम्य एव स्युः  
प्रकरणात् । न तु गृह्यवत्याद्याः । विनियुक्तत्वात् । सूत्रकारानुप्रस्था-  
नादनुष्टुभो<sup>१</sup> युक्ताः । तथा हि दशमे ऽहनि मृजानो वारे पव-  
मानो अव्यय इति यावस्तुतो याथाकाम्यमित्येतदुपपन्नं भवति ।  
तथा च तत्कालाभि नो वाजसातममित्येता अनुष्टुभः प्राथम्या-  
त्प्रकृतौ प्रसिद्धाः ।

१७. याथाकाम्यनिवृत्त्यर्थं यमेर्वन्धनार्यस्य प्रयोगः ।

१८. उत्तमे ग्रहे गृहीत इति कालविधिः । अर्बुदस्योत्तमया  
परिधायेति नियमः । आदायोष्णीषमुत्सृज्यत इत्युष्णीषादानविधिः ।  
वाग्यमादिनियमकर्मणश्चोत्सर्गः<sup>२</sup> ।

१९. प्रत्यक्षमुष्णीषादानापवादः । अन्य एवाहम्युष्णीषमा-  
दधात्तुशब्दात्<sup>३</sup> ।

१ C (in marg) सूत्रकारानुप्रस्थानाद् । २ A •नियमात् । ३ I beg to state that the words from सत्तादौ to ऽहनि constitute one Sutra and the words from अर्बुद another. I have in the edition of the text erroneously taken them together.

१०. प्रैते षदन्तु प्र वयं षदामेत्यर्बुदः । तथैवाधानुक्रमणी-  
दर्शनात्काद्रवेयो ऽर्बुदः प्रैत इति । तमर्बुदं शुद्धमविष्टतं वाभिष्टु-  
थात् । पूर्वोक्तेन विहारेण सह विकल्पः । स च यदाध्वर्यवो निपा-  
भ्यासेचनं पूर्वं कुर्वन्ति विध्वपि सवनेषु तदाप्यायितवत्यः पूर्वं ततो  
ऽर्बुदः शकलस्ततो मृष्टवत्यः कलप्रवत्य इति । देवा वा अर्बुदेन च  
पावमानौभिसेत्यविशेषवशात् ।

### १६.

१. माध्यन्दिनः पवमानः हन्द्गोर्गामां प्रमिद्धः । तेन सवने  
कृते दधिघर्माख्येन हविषा चरन्ति अध्वर्यवः यदि प्रवर्यवान्यज्ञः ।

२. होतर्वदस्व यस्ते वाद्यमित्यध्वर्युणा संप्रेषित उत्तिष्ठताव-  
पभ्रतेत्येतामभिष्टौमि ।

३. आतं हविरित्येवमध्वर्युणोक्ते द्वितीयां सूक्तस्य आतं हवि-  
रो ऽभिष्टौमितीत्यनुयज्यते । अथमामभिष्टौमि  
द्वितीयां सूक्तयेति सूक्तपक्षणातिरेकात्प्रथमापक्षणातिरेकाच्च सर्व-  
स्वारादिष्वप्येता एव नियमतो भवन्ति ।

४. दधिघर्मस्य यजेत्येवमध्वर्युणोक्तसूतोयथा आतं मन्य ऊध-  
नीत्येतथा यजति ।

५. अनवानमर्धर्चान्ते ऽनुष्णमग्नेकैकां सप्रणवामिति प्रत्यूचं  
प्रणवेनावस्यमभिष्टौमि ।

६. मध्ये ऽनवस्यदेव ।

७. तथा यजतीत्यस्थानन्तरमनुवपङ्कारस्य वचनमायनिगद-  
प्रतिषेधम् ।

८. वपङ्कारानुवपङ्काराभ्यां ऊतस्य दधिघर्मद्रव्यशेषस्य मयि  
त्यदिन्द्रियं वृद्धित्यादिको भवमन्तः ।

९. सवनीयपशोर्वपान्तं प्रातःसवने कृतम् । अयेदानीं पशुपुरो-  
क्षाग्नेन स्विष्टकृत्स्नदिलेन<sup>१</sup> चरित्वा अमन्तरं पुरोक्षाग्नेः सवनीयैर्दधि-  
धानादिभिस्सरन्ति ।

### १७.

१. माध्यन्दिनस्य सवनस्य धामा इति सवनीयपुरोक्षाग्रानां  
पुरोतुवाक्या । प्रैष उक्तो याज्या च<sup>२</sup> ।

२. माध्यन्दिने सवने जातवेद इत्येषा सवनीयहविःस्विष्टकृतः  
पुरोतुवाक्या भवति । उक्ता याज्या प्रातःसवने प्रैषस्य ।

३. असावि देवं गोष्ठजीकमन्थ इत्येवमादिकमुज्जीयमानसूक्तं  
भवति । नामधेयं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् । वासिष्ठीर्मध्यन्दिन उज्जीय-  
मानेभ्यो ऽन्वाह ता वै दशान्वाहेति (२८. २) श्रुतेः ।

४. होता यद्यदिन्द्रं माध्यन्दिनस्य सवनस्येत्येवमादिकः प्रैषो  
भवति । सुन्वतो यजमानस्येत्यनयोः पदयोर्विकृतौ यथार्थमूहः ।  
द्वियजमानके सुन्वतोर्यजमानयोः । वहुयजमानके सुन्वतां यज-  
मानानामिति ।

५. पिवा सोममभि यमुषं तर्दं इति होता यजति ।

६. पिवा सोममित्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य याज्या भवति ।

७. अस्यैव सूक्तस्य ।

८. अवाङ्मेहि सोमकामं त्वाङ्गरिति पोता यजति ।

९. तवायं सोमस्त्वमेहवाङ्मिति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या भवति ।

१०. इन्द्राय सोमा इत्येवमादिकाष्वावाकस्य प्रस्थितयाज्या ।

११. आपूर्णेन अस्य कस्तग्रः स्वाहेत्याग्नीध्रस्य प्रस्थितयाज्या ।

१२. प्रातःसवनाघेषमुत्तरमम् ।

१३. उत्तरयोः सवनयोरित्येतत्प्रकृतमेव ।

१४. होद्वचमसप्रतीचर्षं च भद्रमकरो नः सोमं पाययिष्यतीत्येवमादिकं यदिह नोक्तं तत्समानं तुल्यं प्रातःसवनेन द्रष्टव्यम् ।

१५. क्रमार्थो ऽनुवादः ।

१६. अस्मिन्काले प्रस्थितभक्षानन्तरं दक्षिणा दातव्या । सूत्रारम्भप्रयोजनं दृष्टव्यमिति चेन्न भवत्येव दक्षिणाकालः ।

१७. द्वादश अधिका यस्मिञ्छते तत् द्वादशं शतम् । गवामिति न्यायप्राप्तस्य सङ्ख्येयस्य सूत्रणं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।

१८. वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेतेति नित्यत्वात् आवश्यककर्तव्यतायामसम्भवे च द्वादशशतस्य यद्योपपादं यथासम्भवमेकविंशतिप्रभृति वेति विकल्पः ।

## १८.

१. अग्नये त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण हिरण्यं प्रतिगृह्णाति । ननु गोदानाधिकारे हिरण्यं प्रतिगृह्णातीति किमर्थमुच्यते । असंयुज्य विधीयमानं साधारणमिति कथं नाम स्यात् । इहैव मा भूदिति ननु दाताच भोपात्तो<sup>१</sup> नापि प्रतिगृहीतारः । आह । न्यायादन्या-परेभ्यश्च वचनेभ्य एव सिद्धम् । यजमानो दाता प्रतिगृहीतारश्चर्त्विज इति । प्रतिविभज्य दानम् । पत्नी च ददाति विशिष्टेन क्रमेणेत्ये-तच्छाखान्तरात् ।

२. रुद्राय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेण गाः प्रतिगृह्णाति । होता च क्षुर्यादनादिष्टमित्येतद्वच नाश्रीयते । गवाधिकारे हिरण्यप्रतिगृह्ण-मन्त्रपाठात् ।

३. वृहस्पतये इत्येवमादिना मन्त्रेण वासः प्रतिगृह्णाति ।

४. यमाय त्वेत्येवमादिना मन्त्रेणैकग्रफं प्रतिगृह्णाति । एकग्रफ-मित्यश्वो ऽयतरो गर्दभ इति प्रसिद्धः ।

५. अन्यन्मन्यौदनतिलमाषादिकं प्रजापतये इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ।

६. ओमित्यनेन वा मन्त्रेण सर्वं प्रतिगृह्णाति । वा पूर्वैरग्नये त्वेत्येवमादिकैर्मन्त्रैः<sup>२</sup> ।

७. को ऽदादित्येवमादिकेन मन्त्रेणानुमन्त्रयते यत्प्राणि<sup>३</sup> ।

८. को ऽदादित्येवमादिना मन्त्रेणोपसृष्टेदितरदप्राणि ।

१ C (in marg.) प्राप्नो । २ in marg. विकल्पायम् । ३ C (in marg.) प्रथम् ।

८. अग्नद्राता इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपति । पत्नी चाविशेषाद्विष्णं दत्त्वा । दातारमित्यस्य विकारे ऽप्यनूहः स्वात्मनिर्देशात् ।

## १६.

१. इन्द्राय मरुत्वते ऽनुमूहीत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मरुत्वतीय-  
पहयागार्यम्<sup>१</sup> । तस्य कथं प्रदानं भवतीत्यत आह ।

२. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति पुरोनुवाक्या भवति ।

३. होता यच्चदिन्द्रं मरुत्वन्तमित्यादिकः प्रेषो भवति ।

४. वज्रोपा इन्द्र वज्रणो मरुद्भिरित्यनया यजति । एवमथ संप्रेषप्रदानः ।

५. केषांचिदध्वर्युणामत्र यद्दान्तरस्यानुहोमो ऽस्ति । तच्छेष-  
भक्षनिवृत्त्यर्थं तमिति निर्देशः । भक्षयित्वेति क्ताप्रत्ययः क्रमार्थः ।  
मरुत्वतीयमिति संज्ञानिर्देशः<sup>२</sup> शास्त्रसंबन्धव्यहारायः ।

६. अध्वर्यो ग्रोसावो<sup>३</sup> इत्येवमाहावः शस्त्रप्रारम्भे सर्वेषां  
प्रायश्चित्तार्थमपि शस्त्रेषु माध्यन्दिने सवने ।

७. प्रातःसवने भवः प्रातःसवनिकः<sup>४</sup> ग्रोसावो<sup>३</sup> इति च उक्तः  
स माध्यन्दिने सवने शस्त्रमध्ये भवति ।

८. आ ता रयं यथेतथ इत्येवमादिकं वचं शस्त्राह्वयं प्राति-  
पदमिति शस्त्रप्रारम्भणमित्यर्थः । संज्ञाकरणं शास्त्रसंबन्धव्यहारायम् ।

८. अनुचरमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थम् ।

१०. इन्द्रनिहवं प्रगाथमिति संज्ञानिर्देशः स्वशास्त्रोपयोगी ।

११. ब्राह्मणस्पत्यमिति संज्ञाकरणमुक्तार्थम् ।

१२. अग्निर्नेता भग इव चितीनामित्येकां शस्त्राह्वय । एका-  
वचनं द्वचनित्वत्यर्थे एकपातिनीसंज्ञार्थं चोत्तरयोरपि ।

१३. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूरित्येताम् ।

१४. पिबन्त्यपो मरुतः सुदानव इति ।

१५. जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेत्यस्य सूक्तस्य पञ्चचं शस्त्राह्वयं  
निविदं शंसेत् । षट् शस्त्रेत्यनुवाद आह्वयविधानार्थः । निविदं  
वक्ष्यति । प्रथमा निविन्मरुततीयस्येति ।

१६. अस्मिन्सूक्ते मदान्मदा मोदैवेति प्रथमः प्रतिगरो भवति ।  
तस्य प्रथमायामध्वर्युः सहन्मदप्रत्यागृणतीति (१६. १) श्रुतेः ।  
होतृप्रत्ययः प्रतिगर इति कथितः ।

१७. विषमर्चानां सूक्तानामेकयाभ्यधिका<sup>१</sup> अर्धाः शस्त्रा  
निविदं दध्यात् ।

१८. समसङ्ख्याका ऋचो येषां सूक्तानां तानि समर्चानि । तेषां  
मध्ये निविदं दध्यात् ।

१९. द्वचानां निविद्भानानामेकां शस्त्रा निविदं दध्यात् ।

२०. यदा सूक्तविवृद्धिः पञ्च सूक्तानि मरुततीये शस्यन्त  
इत्येवमादिका भवति तदान्ये सूक्ते निविदं दध्यात् यथोक्तेन प्रकारेण ।

२१. तुग्रन्दः सूक्तविवृद्धावित्यस्यानुकर्षणार्थः ।



२२. द्वितीयसवने यानि सूक्तानि निविद्धानानि तेषामुत्तमाः परिशिष्य निविदो दद्यात् । एकैकां<sup>१</sup> सूक्तस्यसूक्तस्योत्तमाभित्यर्थः ।

२३. वियतं विलम्बितं पञ्चः पदंपदमवखण्ड्यानेन<sup>१</sup> धर्मेण निविदः ग्रंथति ।

२४. उत्तमे निविदपदे प्रणवः कार्यः ।

२५. अष्टौ सूचाणि परिभाषारूपाण्युक्तानि । अथेदानीं क्रम-  
प्राप्तमुच्यते । जनिष्ठाउपौयस्य वृक्षां यः श्रेयस्तमुत्तमावर्जं ग्रस्त्वा तत्  
आह्वयोत्तमया परिधाय परिममाय ग्रस्त्वम् ।

२६. उक्त्यवैर्यं रूपमनुरूपमित्येवमादिकं जपित्वा ये त्वादि-  
हृत्ये मघवन्नवर्धञ्चिति जपति ।

## २०.

१. रथन्तरमिति शान्तो नामधेयम् । तन्निष्कैवशस्य ग्रस्त्वस्य  
स्तोत्रं भवति । आरम्भप्रयोजनं योन्यनुग्रंसनम् ।

२. इहदा पृष्ठं निष्कैवशस्य स्तोत्रं भवति ।

३. अभि त्वा शूर मोनुमः । अभि त्वा पूर्वपौतय इति स्तोत्रि-  
ष्यानुरूपौ यथासङ्गौ । प्रथमः स्तोत्रियो द्वितीयोऽनुरूप इति ।  
रथन्तरस्येत्यनुग्रंसनसंबन्धेन षष्ठी ।

४. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति वर्तते । प्रगाथपक्ष्यं सर्वत्र  
धर्मविशेषप्रतिपादनार्थम् ।

५. यदावान् पुरुतमं पुराषालिति धाव्या । असंयोगविहित-  
त्वादुभयत्र । धाव्येति संज्ञा शास्त्रसंयवहारार्था ।

६. इह प्रगाथग्रहणं वृथार्थम् ।

७. उभयं गृहणवच्च न इति वृहत्पृष्ठे वृहत्साम्नः प्रगाथो भवति ।

८. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तं रथन्तरपृष्ठे  
सति भवति ।

९. तसु युधि यो अभिभूत्योजा इति वृहत्पृष्ठे सति सूक्तं भवति ।

१०. नौचैस्तरामित्यर्थः ।

११. सूक्तस्थाष्टाष्टवः शस्त्रेन्द्रो देवः सोमं पिबत्वित्यादिका  
निविद्भवति । द्वितीया निष्केवल्यस्येति वचनात् । तस्यास्य निविदो  
ऽनन्तरमाध्यायपाठे सप्तालषीत्येवमादिकं तदिह उपत्वेन चोदितम्<sup>१</sup> ।

१२. पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्यादिकया विराजा यजति ।

## २१:

१. उभे वृहद्रथन्तरे सामनी यस्य स उभयसामा सोमः । स  
एव केनचित्प्रत्यक्षादिना विशेषेण रथन्तरपृष्ठो वृहत्पृष्ठो वाभिधीयते ।  
तत्र तावद्रथन्तरपृष्ठे यो विशेषः स उच्यते ।

२. यः सूक्तात्पूर्वः प्रगाथ उक्तः पिवा सुतस्य रश्मि इत्येव-  
मादिस्तमपनीय तस्मिन्नेव स्थाने वृहतो योनिं ग्रंसति । त्वामिद्धि  
हवामह इति यदधूढं साम गीयते<sup>२</sup> सा तस्य सामो योनिरित्युच्यते ।

<sup>१</sup> B C जपित्वेन चोदि C (in marg.) जपित्वामुचो<sup>३</sup> । <sup>२</sup> C (in marg.)  
यदिरं instead of यदधूढं and गीतं यथा instead of गीयते ।

३. कचिन्नदेशविशेषे दहति गीयमाने दहतृषष्ठः सोम इत्यु-  
च्यते । तच्च दहतृषष्ठे यः सूक्तात्पूर्वः प्रगाथ उभयं गृहणवच्च न  
इत्येवमादिकस्तमुद्धृत्याभि त्वा शूर नोनुम इत्येवमादिकां रथन्तरस्य  
योनिं ग्रंथति ।

४. यदेतद्योन्यनुग्रंथनमुक्तमेतदुत्तरासु संख्यासु । प्राकृतामग्नि-  
ष्टोमसंख्यां मुक्ता । अन्यासु सामप्रगाथादूर्ध्वं भवति । सामप्रगाथो  
नोत्सृज्यत इत्यर्थः ।

५. यदेतदुक्तं सामप्रगाथमुद्धृत्यातुद्धृत्य वा रथन्तरादेः ग्रंथन-  
मेतद्योन्यनुग्रंथनमित्याचक्षते धात्रिकाः ।

६. दृष्टद्रथन्तरयोरेव योनिमनुग्रंथेनान्यत्वेवमाह कौषीतकिः ।  
कौषीतकिप्रहणं विकल्पायम् । इति ३ आदेत्यतिरिक्तवचनादय-  
मेवाभीष्टः पक्षः सूचकारस्य इति ज्ञायते । तथा च श्रुतिः यत्रतु  
क चैते सामनी इत्यारभ्याच्चातैव ।

७. परिमितं शस्यमग्निप्राकृते ऽग्निष्टोत्रे । सो ऽयमेवंरूपः ।  
प्रगाथे शस्यमाने योन्यां चातिरिच्यते । तस्मात्प्रगाथमुद्धरति ।  
परिमितशस्यता यौता । य वा एषो ऽग्निष्टोम आज्यप्रभृत्याग्नि-  
माहताक्तो यच्छसं चोषि षष्टिशतान्यृषां संपद्यत इति (कौ० ब०  
१६. ८) । सा न शक्यते बाधितुम् । तस्मात्प्रगाथमुद्धरति ।

८. तादर्थ्याय चतुर्थ्या निर्देभादाहावेन सहावृत्तिर्नाग्ने सिद्धा  
भवति ।

९. प्रकरणाभिष्केवत्यनिविदि शस्त्रायां होत्रे वरो देयः । स  
चाश्वः श्रेष्ठः । वरो वा । गौरित्यर्थः ।

## २२.

१. वामदेवाख्यं साम मैत्रावरुणग्रस्तस्य स्तोत्रं भवति ।

२. कया नयिच आ भुवदिति स्तोत्रियः । कया त्वं न  
कथ्येत्यनुरूपः ।

३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमिति साधः प्रगाथो भवति ।

४. सद्यो ह जातो वृषभः कर्मीन इत्येतत्सूक्तं सामप्रगाथादन-  
न्तरमाह्वयं शंसेत् ।

५. द्वितीयमेतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्य ।

६. उग्रन्नु यु एः सुमना उपाक्ते याज्यामेतां करोति ।

## २३.

१. नौधसमिति साम । तद्वाह्मणाच्छंसिनः ग्रस्तस्य रथन्तरपृष्ठे  
सोमे सति स्तोत्रं भवति ।

२. वृहत्पृष्ठे सोमे श्वेतं साम ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रं भवति ।  
तत्संबन्धेन ग्रस्तव्यवहारार्थं ब्रान्दोग्यमशुक्तम् ।

३. तं वो दसमृतीषहम् । तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्येतौ प्रगाथौ  
स्तोत्रियानुरूपौ प्रययनधर्मविशिष्टौ नौधसस्य साधो भवतः ।

४. अभि प्र वः सुराधसम् । प्र सु श्रुतं सुराधसमित्येतौ  
स्तोत्रियानुरूपौ प्रययनधर्मविशिष्टौ श्वेतस्य साधो भवतः ।

५. उभयोः श्वेतनौधसयोरसंयोगविधानात् ।

६. इन्द्रः पूर्भिदातिरद्वासमर्कैरित्येतत्सूक्तं नौधसे साधि सति  
भवति ।

७. अमावि शोमः पुरुङ्गत तुभ्यमित्येतत्सूक्तं श्येते धावि सति भवति ।

८. उदु ब्रह्माश्वैरत अवस्येत्येतत्सूक्तं समानम् । सामान्तरेष्वपि वचनादृते मोद्धर्तव्यमित्यभिप्रायः<sup>१</sup> ।

९. ऋजीषी वज्री वृषभस्तुरावाहित्येतथा यजति ।

### २४.

१. कालेयाख्यं सामाक्षावाक्यस्तस्य श्लोचं भवति । तस्मिन्सति गस्तमुच्यते ।

२. तरोभिर्वा विददसुम् । तरणिरित्तिषासतीति श्लोत्रिया-  
मुख्यै प्रथयनधर्मविशिष्टौ ।

३. उदित्येत्येवमादिको ह्यः धामप्रगायः कार्यः ।

४. भय ददादधे वीर्यायेत्येतत्सूक्तं ग्रसेत् ।

५. इमाम् पु गम्यतिं सातये धा इत्येतत् द्वितीयं सूक्तं ग्रसेत् ।

६. पिवा वर्धस्य नव धा सुताश्च इत्येतथा यजति ।

### २५.

१. इत उत्तरं यदस्यामलक्ष्यस्तेषु भवतीति वेदितव्यम् ।

२. मायेण वाङ्मनेन अयथाधमायातं यदृज्जातं भवति तदुच्यते ।

२. दृहती षट्त्रिंशदचरा सा पूर्वाम्नायक्रमेण । ककुब्बाम्नाय-  
क्रमेण पूर्वस्या मध्यमेन द्वादशाचरेणाष्टाविंशत्यचरा । सतोदृहत्यु-  
त्तरा । सतोदृहती चत्वारिंशदचरा । यस्याः प्रथमद्वतीयौ द्वादशा-  
चरौ द्वितीयचतुर्थावष्टाचरौ सा चेदृहत्याः ककुभो वाम्नायक्रमे-  
णोत्तरा तमेवंप्रकं दृचं प्रगाथ इत्याचचते याज्ञिका नान्यम् ।

४. बार्हतः प्रगाथ इत्युच्यते । दृहत्यां पूर्वस्यां सत्याम् । पुरस्ता-  
द्दृहत्यादिविकाररूपायामपि सतोदृहत्यामुत्तरस्यामिति स्थितम् ।

५. ककुभः प्रगाथो भवति ककुभि पूर्वस्यां सतोदृहत्यां  
तत्तरस्यां विपरीतादिविहतायामपि ।

६. दृहतीं सकक्षां शस्त्रा तस्या एवोत्तमं पादं प्रत्यादाय पुनः  
शस्त्रेत्यर्थः ।

७. उत्तरस्या ऋचः प्रथमेन पादेन सह संधानं कृत्वावसाय ।

८. उत्तरस्या इति वर्तते । उत्तरस्या द्वितीयेन पादेन प्रणवं  
कृत्वा ।

९. तं द्वितीयं पादं प्रत्यादाय द्वितीयेनावसाय ।

१०. द्वितीयस्या उत्तमेन प्रणौति ।

११. हे तिस्रः करोतीति<sup>१</sup> यास्त्रिस्त उक्तास्ता एवं भवन्ति ।  
दृहती पूर्वा भवति । सोपपदा निरुपपदा वा<sup>२</sup> । उत्तरे ककुभौ  
भवतः । एवं तिस्रो भवन्ति ।

१२. उक्तः प्रथमधर्मः । एष दृहद्रथन्तरयोः प्रगाथस्थयोरनु-  
शंसने भवति ।

१६. होत्रकाणामप्येष एव स्तोत्रियानुरूपयोः प्रमथनधर्मो भवति यच्चैते दृष्टद्वयन्तरे दृष्टे प्रगायस्त्रे प्रगाथाच्छेदे भवतः । यच्च पुनरप्रगाथाच्छेदे दृष्टद्वयन्तरे तच्च नायं होतुर्धर्मो न होत्रकाणाम् । भन्तु मैत्रवरुणस्य गायत्रौ स्तोत्रियानुरूपौ तच्च प्रगाथाभावाद्धोत्रकाणामिति वज्रवचनं न युज्यते । उच्यते । पूर्वकारिवशात्कश्चिन्मथनक्रियाचापि भवत्येव । तदर्थं वज्रवचनं होत्रकाणामिति । होतुर्दृष्टद्वयन्तरे दृष्टे प्रगायस्त्रे होत्रकाणामपि प्रमथनकारणे भवतो वचनात् ।

१७. सर्वत्र दृष्टनिरपेक्षो यज्ञायज्ञीयस्यायं ककुप्कारधर्मः ।

१८. इन्द्रनिहवसंज्ञकस्य ब्राह्मणस्यत्यसंज्ञकानां च सर्वचायं ककुप्कारधर्मः ।

१९. अत उक्तेभ्यो इम्यत्र वार्हतानां प्रगाथानां धर्म उच्यते ।

२०. दृष्टतीं वक्त्रां शस्त्रां उत्तमं पादं द्विः प्रत्यादायान्ते वषाय ।

२१. उत्तरस्या चक्षोर्धर्शान्ते प्रणवं कृत्वा ।

२२. यस्मिन्प्रणवः कृतस्तुमेव द्वितीयं पादं द्विः प्रत्यादाय तदन्ते वषाथोत्तमेन प्रगाथस्यार्धचर्चनं प्रणौति ।

२३. एवं क्रियमाणा भवन्तीत्यर्थः ।

२४. ककुप्ते प्रगाथे धर्मविशेष उच्यते । ककुप् शस्त्रा तस्या एवोत्तमं पादं प्रत्यादत्ते । तमादाय सतोदृष्ट्याः प्रथमेन पादेनावषाय द्वितीयेन प्रणौति ।

२२. प्रत्यादत्त इति वर्तते । सतोदृष्ट्या द्वितीयं प्रत्यादत्ते ।  
तं प्रत्यादाय तृतीयेनावसायोत्तमेन प्रणौति ।

२३. एवं क्रियमाणाः काकुभाः प्रगाथास्त्रिषः ककुभो भवन्ति ।

२४. स्तोत्रियत्वात्कारणादनुरूपत्वादा एतमुक्तं प्रययनधर्मं  
प्रगाथा लभन्ते । न तु पुनः प्रगाथत्वेनैव कारणेन । ततः सामा-  
न्तरक्ये घोन्यनुग्रंशनादौ च न प्रययनम् ।

## २६.

१. इन्द्र नेदीय एदिहौत्ययमिन्द्रमिहवः प्रगाथः । स्तोत्रियत्वं  
विनापि प्रययनधर्मं लभते ।

२. स्तोत्रियानुरूपत्वरहिता अपि प्र नूनं ब्रह्मणस्यतिरिक्ते  
ब्रह्मणस्यते प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरिक्त्येते ब्राह्मणस्यत्याः ककुपकारधर्माः ।

३. द्वाभ्यांद्वाभ्यां पादाभ्यामवसायावसाय पञ्चमेन प्रणवः । इति  
पङ्क्तौनां ग्रन्थधर्मः ।

४. एतासां यथोपदिष्टानां पञ्चःग्रंथनं ग्रन्थधर्मः । अक्षर-  
पङ्क्तयो<sup>१</sup> निर्ज्ञातिस्वरूपा द्विपदाश्च । ततस्तयोरसमासनिर्देशः । विद्यु-  
जगत्योस्तु च्छन्दोविचित्यामनेकविकारक्रियाविशिष्टयोरलक्षणापाठात्  
तदीयविकारोपसंग्रहार्थः समासनिर्देशः । न तु षट्पदानां यद्वा-  
न्तरात् । अतिजगत्यो ऽपि जगत्य एव । प्रहस्तके ग्रन्थस्य तुल्य-  
न्यायत्वात् ।



५. पूर्वसूत्रोक्तानां द्वितीयपादश्चतुर्थपादश्च सप्रणवो भवति । चतुर्थवचनं पञ्चपदानां त्रिष्टुब्जगतीनां द्वितीयचतुर्थान्तेषु प्रणव-  
क्रियार्थम् । यस्तु पञ्चपदानां शस्त्रविधिर्वक्ष्यते स चैष्टुभे प्राये जागते  
वेति<sup>१</sup> । विष्टिष्टुचैष्टुभजागतप्रायादन्यत्र यास्ता उच्यन्ते । स भ्रातरं  
वरुणमग्न आ धृत्स्व । एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यम् । आ धः पप्रौ  
भानुना रोदसी उमे । विद्यामां गृहपतिर्विशमसि । त्वेयं<sup>२</sup> शर्धा  
न माहृतं तुविष्वणिः । समिन्द्रेय गामनश्चाहम् । युवं ह्यप्रराजा-  
वसौदतमिति । अथ पङ्क्तयः । वृहद्विरग्रे अर्चिभिः । सद्यश्चिद्यस्य  
चर्कतिः । नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा । धष्टिं सहस्राश्वस्या-  
युतासनमिति । नतु त्रिष्टुभ एता न पङ्क्तयः । कुतः । चत्वारो  
ऽष्टाचराः पादा एकश्च द्वादशाचर इति त्रिष्टुभधिकारे विधानात् ।  
उच्यते । सव्यम् । किं तु छन्दोऽनुक्रमस्थां धष्टिं सहस्राश्वस्यायुतासन-  
मित्येतस्याः पङ्क्तिवचनात् । अथैकविंशी द्वाविंशी चतुर्विंशी च पङ्क्तय  
इति । तस्मात्पङ्क्तिग्रन्थनमेतामां ग्रन्थम् । तव त्वं नयं नृतोप इन्द्रे-  
त्यतिच्छन्दाः । अग्रे तमद्येत्येताद्यतसः पदपङ्क्तयः । षष्ठी चाचर-  
पङ्क्तिः । अष्टा नो मिचमह इति प्रकरो । ता मे अग्निनेति  
वृहती । एता अर्धर्चशः पञ्चपदाः ।

६. पञ्चस्त्रिष्टुब्जगतीनामिति वर्तते । सप्रणवो द्वितीयश्च चतुर्थ-  
श्चेति च । विमेषश्च उच्यते । यास्तु पञ्चपदास्तैष्टुभे प्राये जागते वा ।  
चैष्टुभेषु जागतेषु वा सूक्तैस्त्रित्यर्थः । ताभ्यामपुनःपदानां पञ्चपदाना-

१ C भवति instead of वेति । २ C ध वि शर्धो । ३ B पङ्क्तिग्रन्थम् C (sec. h.) एतासां पङ्क्तयः A B C (orig.) शक्यम् ।

मुत्तमोपोत्तमौ<sup>१</sup> समस्य प्रणुयात् । पुनःपदानां तु यच्च पुनःपदस-  
 भ्यासरूपं परस्मैपस्य शीलं स्थान्माध्वे ऽन्ते वा तौ पादौ तच्च सदृगेन  
 समस्येदेकतां नयेत् । यतो न पदेन पुनःपदस्य विप्रयोगो ऽस्ति ।  
 लोके ऽप्यहो दर्शनौयाहो दर्शनौयेत्यभ्यासस्य विप्रयोगादर्शनात् ।  
 त्रैष्टुभजागतप्राये गताः पञ्चपदा उच्यन्ते । उद्गातेव शकुने साम  
 गायसि । अयं चक्रनिघणत्सूर्यस्य । अध्वेतं कलशं गोभिरक्तमा-  
 पिष्यानम् । कथा दाशेम नमसा सुदानून् । इति चिन्नु प्रजायै  
 पशुमत्यै । अभि न इला यूथस्य माता । प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्त-  
 रिचम् । वृहदयो वृहते तुभ्यमग्ने । स त्वं दक्ष्णावृको वृधो भूः ।  
 अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यते । अभि प्रयांसि सुधितानि हि  
 स्यः । त्वं शतान्वव शम्बरस्य । नूनो रयिं रथं चर्षणिप्राम् । सं वां  
 शता नासत्या सहस्रा । याः प्रवतो निवत उदतः । इति त्वाग्ने  
 वृष्टिहयस्य पुत्राः । इत्यासां शस्तम् ॥ उद्गातेव शकुने साम गायसि  
 ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससोऽ वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो  
 नः शकुने भद्रमा वद विशतो नः शकुने पुण्ड्रमावदोऽ एवमाधु-  
 दाहरणम् ॥ कथा दाशेम नमसा सुदानून् । इति चिन्नु प्रजायै  
 पशुमत्यै । सं वां शता नासत्या सहस्रा । एतासां द्वितीयतृतीयौ  
 पादौ समस्य प्रणुयात् । तच्च पुनःपदत्वात् । यासां तु न पुनःपदं  
 तत्रोत्तमावपुनःपद इत्यनेन तुल्यं शस्तम् ।

७. अपुनःपदे सति पञ्चपदाश्रये उत्तमोपोत्तमौ समस्येत् ।

८. याः षट्पदाः पुनःपदास्तोसामयं शस्तधर्मः । सर्वप्रकाराणां

षट्पदानां पादद्वयेनावसानं कृत्वा पुनस्तथैव ततो द्वाभ्यां प्रणौति  
उभे यदिङ् रोदसी इत्यादि<sup>१</sup> ।

८. अपुनःपदानां षट्पदानामयं ग्रन्थधर्मः । द्वाभ्यामवसानमेकेन  
प्रणवः । पुनरप्येवमेव । अचोदाहरणम् । अवितामि सुन्नतो वृक्ष-  
वर्हिष इति ।

१०. यासु षट्पदास्त्रष्टाचरौ द्वितीयषष्ठौ भवतस्तथायं ग्रन्थधर्मः ।  
ततस्तव स्त्रादिष्टा तच्छ्रज्योरा वृणीमह इत्यर्धचंशः ।

११. षट्पदानामयं ग्रन्थधर्मः । एकेनावसानं ततो द्वाभ्यां प्रणवः  
पुनर्द्वाभ्यामवसानं ततो द्वाभ्यां प्रणवः । अष्टपदानामर्धचंशः ग्रन्थम् ।  
विशेषानुपदेशात् ।

१२. रात्रिपर्यायाभ्यस्यति । प्रथममध्यमोत्तमभेदेन । तत्र  
गायत्र्याणां श्लोत्रियानुरूपाणां ग्रन्थितारः प्रथमान्यादानभ्यस्यन्ति ।

१३. मध्यमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्र्याणां श्लोत्रियानुरूपाणां  
मध्यमान्यादानभ्यस्येयुः ।

१४. गायत्र्याणां श्लोत्रियानुरूपाणामुत्तमान्यादानभ्यस्येयुः । अथ  
यत्प्रथमेषु पर्यायेष्वित्येवमुपक्रम्य श्रुतौ (१७. ८) सर्वमभिहितम् ।

१५. आशब्द उक्तेन सह विकल्पार्थः । अर्धचंशो वा प्रातःसर्वमं  
ग्रंथेत् । विंशतच्छन्दस्कमपि ।

१६. इतरयोरपि सवनयोः प्रगाथवर्जितान्श्लोत्रियानुरूपाभ्या-  
र्धचंशः ग्रंथेत् ।

२७.

१. शस्त्रेभ्यस्त्यधिकारो ऽनुवर्तते । शस्त्रेषु त्रिपदैव गायत्री  
द्रष्टव्या । न च्छन्दोविचित्युक्ता विशेषा याद्याः ।

२. २.<sup>१</sup> उष्णिगपि त्रिपदा शस्त्रेषु । पुरजष्णिगपि ।

४. प्रकारचयस्यापि तुल्यताप्रतिपादनार्थमुक्तम् । परस्परभेदा-  
सामभेद इति ।

५. त्रिपदैव । एकादगाचरैः पादैरिष्ट सप्तशोपदेगात् । ततो  
यद्यपि दगाचरास्तयः पादा इति च्छन्दोविचित्यां युधी इव विपि-  
यानस्याद्वैरित्युपदेगे यच्छः शक्यम् । अक्षरपङ्क्त्युपदेगे यच्छः शक्यम् ।  
अक्षरवैराजोपदेगे ऽर्धपङ्क्तयः । अन्यत्र विकल्पः<sup>१</sup> ।

६. उत्तरा या विराट् सा चतुष्पदा भवति ।

७. चतुष्पदेति वर्तते ।

८. चतुष्पदैव ।

९. चतुष्पदैव ।

१०. चतुष्पदैव । तेन दशमे ऽस्ति तव स्मादिष्टेति शक्यते ।  
चतुष्पदैवानुष्टुप् । न षट्पदेति कृता । सत्यपि च्छन्दोविचित्या-  
सुदाक्षरणोपदेगे ।

११. चतुष्पदैव ।

१२. पङ्क्तेः सप्त पादा भवन्ति ।

१३. पङ्क्ता सप्त वान्तिच्छन्दसां पादा भवन्ति । एवंरूपाणा-

मेव यष्टे ऽहनि याज्याप्रतिषेधो लक्षणविधानात् । प्रायिकं च लक्षण-  
मन्यत्र श्रुतिवचनात् ।

१४. आस्यायमिदुत्वादस्या अपट्टपादवचनमन्यासामष्टपदानां  
संभवे सति सप्तपदावच्छेदम् । अन्यैस्तिभिः प्रणवः ।

१५. सोविद्यानुरूपत्वे ऽपि पञ्चः प्रस्थार्थं वचनम् । द्विर्दिपदा  
पञ्चः समाममन्तीति चतुर्थमेव ऽपि सोविद्यानुरूपयोर्ष्वचः पादद्वय-  
रूपमनुग्रसनमन्यत्रापि<sup>१</sup> ।

१६. त्रिपदा गायत्रीत्येवमादिषु द्वौ द्विपदाया इत्येवमन्तेषु  
पञ्चन्दः सु ये पादास्ते ऽष्टाचराः प्रायेण भवन्तीत्ययमुत्सर्गः । प्रायेणेतिवच-  
नाद्यञ्चन्दस्काः पादा बहवो भवन्ति तदीयमेव ग्रन्थं व्यवतिष्ठत इति ।

१७. जगत्याः प्रायेण द्वादशाचराः पादा भवन्ति । द्वादशाचर-  
वाङ्मन्ये<sup>२</sup> जगतीवत्पञ्चः ग्रन्थं यथा स्यादिति सूचारम्भः ।

१८. उष्णिग्द्वयोः तृतीयौ द्वौ पादौ द्वादशाचरौ भवतः ।  
त्रेधा अष्टाचरा उत्सर्गात् ।

१९. द्वादशाचराधिकारो ऽनुवर्तते । चतुष्पदा सतोद्वहतीत्यु-  
क्तम् । तस्याः प्रथमतः तृतीयौ द्वादशाचरौ भवतः । त्रेधावष्टाचरावुत्सर्गात् ।

२०. ककुत्त्रिपदीका । तस्या मध्यमः पादो द्वादशाचरः । इत-  
रावष्टाचरावुत्सर्गात् ।

२१. पुरउष्णिगपि त्रिपदीका । तस्याः प्रथमः पादो द्वादशाचरः ।

२२. त्रिष्टुधिराजोरेकादशाचराः प्रायेण पादा भवन्ति । पूर्वा  
विरालेवोपादीयते<sup>३</sup> ।

२३. चतुष्पदोत्तरा विरालित्युक्तम् । तस्या<sup>१</sup> उत्तरस्या विराजो दशाचराः पादा भवन्ति ।

२४. तामुत्तरां विराजं याज्ञिका अचरपङ्क्तिरित्यथाचक्षते । अप्यचरविराजम् ।

२५. पदपङ्क्तिर्नाम गायत्रीविकारः । सा पञ्चभिः पादैः पञ्चा-  
क्षरैर्भवति<sup>२</sup> । इन्द्र जुषस्व प्र वहेत्यस्य स्तोत्रियस्य प्रत्यृचं नवनवाक्ष-  
राणि वाचःस्तोत्रे ऽपि परिधायार्थणीत्येवमर्थः किल सूचारम्भः ।  
त्रिष्टुविराजोरिष्टं तौ<sup>३</sup> ताः पञ्चविंशत्यचरा इति ।

२६. न केवलं द्वादशाचरा जगत्याः पादाश्चत्वारः<sup>४</sup> । कश्चित्  
षल्यष्टाचरा भवन्ति । सर्वस्यास्य च्छन्दोविधित्यामुपदिष्टस्योपदेशः  
शंसितुरसंमोहार्थः संक्षेपेणोपदिष्टः ।

२७. गायत्र्यादौ छन्दस्तेकेन द्वाभ्यां वोनके तच्छन्दस्कैव निष्ट-  
दाख्या ष्यग्नवति ।

२८. एकेन द्वाभ्यां वाचराभ्यामतिरिक्ते तच्छन्दस्कैव मुरिक्-  
संज्ञा भवति । शस्याविकारार्थं<sup>५</sup> वचनम् ।

२९. संपाद्यं यच्छन्दः श्रुतिवचनात् । यथा । तन्नानाछन्द-  
स्यानां सहस्रं सहस्रं दृष्टव्यः संपद्यन्त इति । यथा सहस्रं च पञ्चदश  
चातुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदित्येवमादि । संपाद्यस्य च्छन्दसद्य-  
तुर्थभागेनाह्वार्यस्य संपाद्यादितरस्य षष्ठः संमिताः समानसङ्ख्या  
मिताः । तस्याह्वार्यस्य चतुर्थभागेन संपन्ना भवन्ति । तद्यथा ।

१ C om. चतुष्पद नस्या । २ A ins before इन्द्र पङ्क्तिर्वचमात् । ३ This passage seems doubtful. C reads •विराजोरिष्टं । ४ B om. चत्वार । ५ B •धिकारः ।

दृष्ट्या संपादयितव्यायां नवभिर्गायत्रीभिः षड्दृष्ट्यो भवन्ति ।  
तथा नवभिर्हृषिभिः सप्त दृष्ट्य इत्येवमादि योज्यम्<sup>१</sup> ।

२०. गायत्र्युष्णिहाविति विपात्सारूपात्समाप्तः<sup>२</sup> । अतुष्टुष्वृह-  
त्याविति चतुष्पात्सामान्यात्<sup>३</sup> । चिष्टुञ्जगत्याविति च । आतुष्टुं  
कुन्दसामिति कुन्दसम्कुन्दसश्चत्वारिंशतं चत्वारिंशतं मरुत्वतीय  
इत्यथोपयोगः<sup>४</sup> । चतुर्विंशत्यक्षरादीनां चतुरक्षराणामिति वच-  
मान्मा<sup>५</sup> अ गानेत्येवमादीनामचानादरो ऽनुपयोगात् ।

द्विरभाषो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाक्षरसदाक्षरं चाधुव्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये सप्तमे  
ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य ममं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानर्ततीयो ऽकरोन्नवम् ॥

१ C om. योज्यम् । २ D समाप्तविपात्सामान्येन । ३ D समाप्तम् । ४ C उपयोगि । ५ आत्वे १०. १०. १ । ६ om. in A (BF) ।

## अथ अष्टमोऽध्यायः ।

१.

१. होचकशस्त्रान्तं माध्यन्दिनमपि मय्यं परिसमाप्य यथा मध्यन्दिनाय प्रसृप्ताः पश्चिमेन सदोदारेणैवमूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रमर्पन्ति ।

२. आदौ प्रारम्भे तृतीयसवनस्यादित्यग्रहेण यज्ञं कुर्वन्ति । तद्यदादित्यग्रहेण तृतीयसवनं प्रतिपद्यत इति (कौ० ब्रा० १६.१) श्रुतेः ।

३. आदित्येभ्योऽमुष्महीत्येवमध्वर्युणोक्तो यदर्थं तस्य ।

४. आदित्यानामवसा नूतनेनेत्यादित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्या । त्रिष्टुभमादित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्यामन्वाहेति (१६.१) श्रुतेः ।

५. होता यद्यदादित्याग्निग्रहाश्च इत्येवमादिकः प्रैषो भवति । अस्मै सुव्रते यजमानायेत्यस्य विकारेषूहः ।

६. आदित्यासो अदितिर्मादयन्तामित्येतया यजति । त्रिष्टुभा यजतीति श्रुतेः ।

७. आदित्यग्रहसंबन्धनीमाहुतिं<sup>१</sup> ह्यमानां होता नेचते । नापि ग्रहशेषं भवयति ।

८. लाघवार्थं प्रसङ्गेनेहैवोक्तम् । सावित्र्यग्रहे वीक्षणमाहुतेः<sup>२</sup> प्रतिपिध्यते । भवणं च ग्रहशेषस्य ।

९. आर्मवाख्येन पवमानेन श्रुते हृन्दोगैः मनोतादीलान्तं पशुकर्म कृत्वा । तद्यथा । मनोतासूक्तं प्रधानयागः सवसाहोमो



वनस्पतिः स्निष्टकृदित्थामार्जनं चेत्येतत्पशुकर्म<sup>१</sup> कृत्वातः पुरोलाशेः  
 सवनीयैश्चरन्ति । इत्ययं पदार्थक्रमः । अथ स्तुते पवमाने पशुना  
 चरन्तीत्येवमादि प्रदर्शितं श्रुतौ ।

## २.

१. द्वितीये धानाः सवने पुरुष्युतेति सवनीयपुरोलाशानां  
 पुरोनुवाक्या भवति । होता यच्चदिहं हरिवानित्येवमादि यथा-  
 ममाध्नातं यथासवणं वितारयति । तेनैव यजतीत्युक्तम् ।

२. अग्रे द्वितीये सवने हि कानिष इति स्निष्टकृतः पुरोनु-  
 वाक्या भवति । प्रैषो याज्या च पूर्वोक्ता ।

३. इक्षोप धातुं शवसो नपात इत्युच्यमानसूक्तं भवति ।  
 वामदेव्यास्तृतीयसवन उच्यमानेभ्यो ऽन्वाहेति श्रुतेः ।

४. होता यच्चदिहं द्वितीयस्य सवनस्य चक्षुमतो विभुमतो  
 वाजवत इत्येवमादिकः प्रैषो भवति ।

५. इन्द्र चक्षुभिर्वाजवह्निः समुचितमित्येतया होता यजति ।

६. इन्द्रावरुणा सुतपाविमं धृतमित्येतया मैत्रावरुणो यजति ।

७. इन्द्रस्य सोमं पिबतं बृहस्पत इत्येतया ब्राह्मणाच्छंसी यजति ।

८. आ वो वहन्तु सप्तयो रघुव्यद इत्येतया पोता यजति ।

९. अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेत्येतया नेष्टा यजति ।

१०. इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अशेत्येतयाष्वावाको यजति ।

११. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इत्येतयाम्नीध्रो यजति ।  
अन्धस्त्वयो मदत्यः पौतवत्यो जगत्यो याज्या इत्येतासु श्रुत्युक्तं  
यथासंभवे लिङ्गम् ।

१२. अयास्तन्नीदित्येवमादि यदिह नोक्तं तत्प्रातःसवनेन  
समानं द्रष्टव्यम् ।

१३. वक्ष्यमाणस्यावध्यर्थानुवादः ।

१४. पुरोलाशस्य परिवापमिश्रयेति । परिवापः सारस्वतं<sup>१</sup>  
दधि । तेन मिश्रस्य पुरोलाशस्य चौस्तौन्निष्छानच पितर इत्येव-  
मादिना मन्त्रेण । प्रतिपिण्डं मन्त्रमावर्तयन्ते । नाराग्रंसानां सन्नानां  
चमसानां यथाचमसं चमसिगो दक्षिणत उपास्यन्ति । औपासना-  
स्तृतीयसवन उपास्यन्ति पितृनेव तन्नीयन्तीति (१६.१) श्रुतेः ।

### ३.

१. देवाय सवित्रे ऽनुग्रहीत्यध्वर्युणोक्तः ।

२. यदर्थं प्रेषितस्तस्याभूद्देवः सविता वन्धो ॥ न इति पुरो-  
नुवाक्या भवति ।

३. होता यच्चद्देवं सवितारं परामिवां साविषदित्येवमादिकः  
प्रेषो भवति । अस्मै सुन्वते यजमानाय तस्य चिकारेपु यथार्थमूहः ।

४. दमूना देव इत्येवमादिकया यजति । चिष्टुभं सावित्रग्रहस्य  
पुरोनुवाक्यामनूच्य जगत्या यजतीति (१६.२) श्रुतत्वात् ।

५. सावित्रयज्ञानन्तरं वैश्वदेवं शस्त्रं वक्तव्यम् । तत्प्रसङ्गेनाहवा-  
माह । अध्वर्यो गोशोसावो ह इत्ययमाहवाः शस्त्रादौ द्वतीयसवने ।  
वैश्वदेवाग्निमारुतयोरित्यभिप्रायो ऽग्निष्टोमे शस्त्रान्तरस्यासम्भवात् ।  
सन्ति च संख्यानतरेषु उक्त्याख्यानि शस्त्राणि द्वतीयसवन एव ।  
तेषामप्याहवो ऽयमिष्यते तदर्थं धोक्ष्य इत्याह ।

६. द्वतीयसवने ऽन्तःशस्त्रं प्रातःसवनिक आहवाः । पूर्वसूचो-  
क्तेषु शस्त्रेषु गोसावो इत्ययं भवति ।

७. द्वतीयसवने प्रातःसवनिकः शस्त्राधिकारस्यानुवर्तते । न  
चान्तःशस्त्रमिति<sup>१</sup> । षोडशप्रभृतौ च द्वतीयसवने 'शस्त्रादावन्तर-  
विशेषेण प्रातःसवनिक आहवो भवति ।

८. तत्सवितुर्हं णीमहे ऽद्या भो देव सवितरित्येतौ तृचौ प्रति-  
पदनुचराख्यौ वैश्वदेवाख्यस्य शस्त्रस्य भवतः । वैश्वदेवाधिकारो हतस्य  
यजेत्युक्त इति यावत् ।

९. अभूदेवः सविता बन्धो तु न इति सावित्रं सूक्तं सनिवित्कं  
ग्रंसेत् । सावित्रं ग्रंसेतीति (१६.१) श्रुतत्वात् ।

१०. एकथा चेत्येवमादिकां ग्रंसेति । वायव्यां ग्रंसेतीति श्रुत-  
त्वात् । श्रुत्युक्ता चास्याः शास्त्रसंन्यवहारार्थां वायव्येति संज्ञा द्रष्टव्या ।

११. प्र छावा यज्ञैः पृथिवी पृथगृधेत्येतद्वावापृथिवीयाख्यं  
सूक्तं सनिवित्कं ग्रंसेत् । छावापृथिवीयं ग्रंसेतीति श्रुतत्वात् ।

१२. अस्मिन्सूक्ते मदशब्दवानध्वर्युणा प्रतिगरः कार्यः । तस्मिन्-  
ध्वर्युर्मदमत्यागृह्णातीति श्रुतेः । श्रुत्यनुकरणार्थं च सूत्रमसम्बोध्य ।

१३. सुरूपकृन्नुमृतय इत्येतां शंसेत् । एकायहणं सूक्तनिवृत्त्यर्थम् । एकेति प्रथमानिर्देशः संज्ञाभिप्रायेण । सुरूपकृन्नुमित्येवास्याः शास्त्रसंयवहारार्था संज्ञा भवति ।

१४. तच्चवचं सुवृतं विद्वानापम इत्येतत्सूक्तमार्भवाख्यं सनिवित्कं शंसेत् । आर्भवं शंसतीति श्रुतत्वात् ।

१५. अयं वेनद्योदयत्पृग्निगर्भा इत्येका । येभ्यो माता मधुमत्पिप्प्वते पय इत्येका । एवा पिबे विश्वदेवाय वृष्ण इत्येका । एता एकपातिन्यो नाम शंसेत् । अथ वै नामादित्यां वार्हस्पत्यामिति शंसतीति (१६.२) श्रुतत्वात् ।

१६. आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विशत इत्यस्य वैश्वदेवाख्यस्य सूक्तस्योत्तमे द्वे षष्ठौ शिद्धा निविदं दध्यात् । आनोभद्रीयस्य धर्मविधानसंयन्धानुवादेन शंसनविधिः । वैश्वदेवं शंसतीति श्रुतत्वात् । अवध्यर्षो निविदनुवाद उत्तमाः परिग्रिय्य तृतीयसवन इति प्राप्ते<sup>१</sup> ।

१७. आ नो भद्रा इत्येतस्य सूक्तस्योत्तमा वैश्वदेवस्य शास्त्रस्य परिधानीया भवति । तस्या धर्मविशेष उच्यते ।

१८. पच्छो द्विःशंसनमर्धर्चशस्त्रुतीयं कार्दम् । तस्य द्विः पच्छः परिधानीयां शंसत्यर्धर्चशस्त्रुतीयमिति श्रुतत्वात् ।

१९. उक्थवीर्यं भूतमसौत्येवमादिकं जपित्वा विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं स इत्येतया यजति । योस्तृतीयाह्वं वैश्वदेवं शंस-

नैति प्रकृत्य तत्सप्तदशविधं 'भवत्येकादश' देवतास्तत्सो निविद  
अथवीर्यं याज्येति (१६.४) श्रुतत्वात् ।

### ४.

१. इतस्य यजेत्यध्वर्युणोक्तः इतं मिमिचे इतमस्य योनिरि-  
त्येतयोपांशु यजति ।

२. सौम्यस्य यजेत्यध्वर्युणोक्तस्यं सोम पितृभिः संविदाम इत्ये-  
तथा यजति ।

३. परीज्यार्चम् ।

४. सह विष्णवित्यादिकयोपांशु यजति । सागषधे यथा-  
संख्यमग्निः सोमो विष्णुरिति देवताः श्रुतिमन्त्रलिङ्गाभ्याम् ।

५. परीज्या सौम्यसोभयत उपांशुविशिष्टौ इतयागाख्य  
आख्यद्रव्यकौ यागः । एषोऽन्वतरतो<sup>१</sup> वा कर्तव्य उभयतो वेति ।

६. सौम्यं सहं<sup>२</sup> यागावशेषमाज्यमिश्रं सदो नयन्त्यध्वर्यवसं  
होतावेक्ष्य तत्र यत्सर्पिस्तदङ्गुलिभ्यामुपस्पृशेत् । आखान्तरात् ।  
स्रग्नाखायां तु हरन्त्येतं सौम्यं सदसं होता प्रतिगृह्णोपनिधत्ते  
ऽयास्य सर्पिस्थात्मानं पर्यवेक्ष्याङ्गुलिभ्यां सर्पिरुपस्पृशतीति (१६.५)  
श्रुतिदृष्टैः प्रतिगृहोपनिधानात्मावेक्षणैः सह विकल्पः ।

७. यत्तदङ्गुलिभ्यां सर्पिरुपस्पृष्टं तेन अनुषी विमार्ष्टि ।

१ A स अन्वतरत एकतो वा कर्तव्यं, B साग स अन्वतरत एकतो in marg.  
२ D यागविशेषः ।

चक्षुष्मा इत्येवमादिना मन्त्रेण संस्कारो ऽपि सन् वचनाद्धोतुर्भवति  
न यजमानस्य । तमुद्गाढभ्यः प्रयच्छतीति वैकल्पिकत्वान्न सूत्रितम् ।  
तथा च कात्यायनः । आज्यमासिच्योद्गात्रे सौम्यं प्रयच्छतीत्याह ।

## ५.

१. अग्नीत्पाद्वीवतस्य यजेत्यध्वर्युणा संप्रेषित आग्नीध्र ऐभि-  
रग्ने सरथं याह्यर्वाङित्येतयोपांशु यजति । अथ पाद्वीवतग्रहेण  
चरन्तीत्युपक्रम्य पाद्वीवतस्य श्रुतौ (१६.३) सर्वमाघातम् ।

२. वषट्कृते आग्नीध्रो ऋतुगेषमभक्षयित्वा ग्रहपाचमादाय  
पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य वक्ष्यमाणकं करोतीति वाक्यगेषः ।

३. नेष्टा च्छलिक्तस्य समीपे उत्तरत उपविश्य ।

४. उपस्थे वा नेष्टुरुपविशेत् । अग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदिति  
संप्रेषितत्वात् ।

५. नेष्टुरुपङ्कयस्य इत्युपङ्कय नेष्टारं ततः ।

६. तं पाद्वीवतं ग्रहं भक्षयित्वापसृज्य तत उरोऽभिमर्शनादि  
क्षुर्यात् ।

७. पथेतमिति यथागतं प्रत्येत्य प्रत्यागच्छेत्पूर्वधैव द्वारा ।

## ६.

१. स्तोत्रवदेतच्छस्त्रमाग्निमारुताख्यमित्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमे-  
तत्सूत्रम् ।

२. वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इत्येतत्सूत्रं वैश्वानरौयाख्यं

मनिवित्कभाग्निमारुतस्य ग्रस्तस्य प्रथमं भवति । वैश्वानरीयं ग्रं-  
तीति (१६.७) श्रुतेः ।

१. आ ते पितॄर्मरुतां सुवमेनित्येका । रौद्रीं ग्रंथतीति श्रुतत्वात् ।

४. मत्वचसः प्रतवसो विरप्तिग्नं इति मारुताख्यं मनिवित्कं  
सूक्तं ग्रंथेत् । मारुतं ग्रंथतीति श्रुतत्वात् ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्रय इति स्तोत्रियः । देवो वो द्रवि-  
णोद्वा इत्यनुरूपः । एतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्य  
भवतः । अथ यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रियानुरूपौ तौ वै मध्ये भिया  
एव ग्रंथतीति श्रुतेः ।

६. प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्रय इति जातवेदसीयाख्यं  
मनिवित्कं सूक्तं भवति । जातवेदसीयं ग्रंथतीति श्रुतत्वात् ।

७. आपो हि वा मथोभुव इत्येतास्तिष्ठः ग्रंथति ।

८. तिस्र इति प्रकृतं पूर्वसूत्रे तत्संदेहनिवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।

९. देवानां पञ्जीरुशतीरवन्तु न इत्येते द्वे भवतः ।

१०. राकामर्षं सुहवां सुष्टुतौ ऊव इत्येते द्वे भवतः ।

११. अविदद्दचं मिचो नवीयानित्येतास्तिष्ठो ऽचरपङ्क्तिर्गन्ताः  
ग्रंथेत् ।

१२. उदीरतामवर उत्परास इत्येताः पैचीसंज्ञिकास्तिष्ठ  
ग्रंथेत् ।

१३. इमं यम प्रक्षरमा हि घीदेत्येका । मातस्त्री कथ्यैर्यमो  
अङ्गिरोभिरित्येका । अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिरित्येका ।  
एतास्तिष्ठः ग्रंथेत् । संज्ञाकरणं ग्राह्यसंज्ञावहारार्थम् ।

१४. स्वादुष्किलायं मधुमां उतायमित्येतास्त्रिस्तः स्वादुष्किलीयाः शंसेत् । संज्ञाकरणमापोहिष्ठीयानां देवानां पत्नीनां राकायाश्चाचरपङ्क्तौनां पैत्रीणां यामौनां स्वादुष्किलीयानां चेत्येवमाद्यर्थम् ।

१५. शाखान्तरात्<sup>१</sup> ।

१६. ययोरोजसा स्कमिता रजांसौत्येवमादिकां शंसेत् । वैष्णवारुणीं शंसतीति श्रुतत्वात् । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येका । तन्तुं तन्वज्जसो भानुमन्विहीत्येका । वैष्णवीं चाग्नेयीं च शंसतीति (१६. ८) श्रुतत्वात् । एकपातिन्य इति शास्त्रसंबन्धवद्धारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१७. एवा न इन्द्रो मघवा विरग्नीत्येतया परिदध्यात् । ऐश्या परिदधातीति श्रुतेः । विशेषस्तु शाखान्तरात् ।

१८. उक्थवीर्याख्यं तेजो ऽसि धृष्टिरसौत्येवमादिकमग्निर्जातवेदा इत्यस्या निविदो ऽनन्तरमाद्यातं तज्जपित्वा पाठक्रमात् ।

१९. अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्हव्यैर्भिरित्येतया यजति । उक्तानि मरुत्वतीयनिष्केवल्यैश्च देवाग्निमाहताख्यानि शस्ताणि तेष्वन्यदपि किं चिदक्तव्यं । तदर्थमाह ।

१ A समाधान, B C शाखान्तरात् । C (in marg.) नाः सध्वयैर्नैहप्रत्याश्रयतीति श्रुतत्वात् ।



## ७.

१. आयनिगदप्रतिषेधार्थं निविदां पाठ उत्तरत्र कृतस्तत्र  
या प्रथमा निविदा मरुत्वतीयस्य भवतीन्द्रो मरुत्वान्मोमस्य पिव-  
त्वित्येवमादिका ।

२. द्वितीया निष्केवस्त्रस्य भवतीन्द्रो देव इत्येवमादिका ।

३. तृतीयाप्रभृतयो निविदो वैश्वदेवाग्निमास्तयोः सप्त । तत्र  
चतस्रो वैश्वदेवे तिस्र आग्निमास्त्ये ।

४. उत्तमा निविदोऽलशिनो भवत्यस्य मदे जरितरिन्द्र इत्ये-  
वमादिका ।

५. यावन्ति यस्मिञ्छस्ते सूक्तानि तावत् एव तत्र निविदः ।  
एकादश देवतास्तस्यो निविद इति वैश्वदेवे दर्शनात् सूक्तदेवता-  
संयोगाच्च ।

६. वैश्वदेवाग्निमास्त्योरिति वर्तते । वैश्वदेवाग्निमास्तयोः  
प्रतिस्त्रुक्तं पुरस्तादाहावः ।

७. निविदोऽनिविदस्य पुरस्तादाहावः ।

८. पुरस्तात्पुरस्तादाहावः । अभ्यधिकाया अपि विस्त्रुतिष्येकै-  
कस्या इति यज्जात् ।

९. मरुत्तत्तुर्णीर्निर्देशात् ।

१०. प्रत्येकमाहावः । षोडशाहावं वैश्वदेवं शंसतीति (१६.४)  
श्रुतेः ।

११. प्रत्येकमाहावः । भंख्यानियमात् ।

१२. अग्निमारुत एवाधिकारात् । ततो न शस्त्रान्तरे वाचःस्तोत्रे ऽपि ।

१३. अग्निमारुताधिकारात् । ततो न वैश्वदेवे हयो न विद्वानिति शंसनप्रसङ्गेन ।

१४. पुरस्तादाहावः । अग्निमारुत एवाधिकारात् ।

१५. पूर्ववद्वाख्या ।

१६. तस्मादेना अन्ते शस्त्रे शंसतीति (१६.७) श्रुतिदर्शनात् । वाचःस्तोत्रे ऽपि । नान्यत्र शंसनमासाम् । तस्मादाग्निमारुत एव शंसनमाहावश्च ।

१७. पूर्ववद्वाख्या ।

१८. अग्निमारुत एव पुरस्तादाहावः प्रकृतत्वात् । अन्यत्र शंसने सत्यप्याहावो न भवति ।

१९. वियतं विलम्बितं शंसनं वैश्वदेवस्य भवति । तस्मादेन-  
दारतं शंसेद्रमन्ने चाग्निग्न्यश्व इति श्रुतेः ।

२०. अभ्यगं द्रुतमाग्निमारुतस्य शस्त्रं भवति आपोहिष्ठीया-  
वज्रम् । एवमेव श्रुतेः । तस्मादेनदभ्यगं शंसेदित्याग्निमारुतं प्रकृत्य  
(कौ० ब्र० १६.७) तस्मादेनदारतं शंसेदित्यापोहिष्ठीयाः प्रकृत्य ।

२१. अशु सोमान्वाद्यित्येवमर्थमुच्यते । अनुयाजादि  
शंखन्तं पशुकर्म कृतेत्यस्याशु सोमसादनेन सह संबन्धो ऽस्तीति  
ज्ञापनार्थम् । ततो वाजपेये शस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं हारियोजनप्राजापत्य-  
प्रचारवनस्यतिस्त्रिष्टुक्षुदिक्षाशुसोमसादनं ततो अनुयाजादि ।

## ८.

१. हारियोजनेन चरन्तीत्युक्तम् । तस्य हारियोजनस्य तिष्ठा  
सु कं मघवन्मा परा गा इति पुरोनुवाक्या भवति ।

२. धानाः सोमानामिन्द्राद्वि च पिब सेत्येवमादिकः प्रेषो  
भवति । अस्मिन्सुन्वति यजमान इत्यत्र द्वियजमानके वज्रयज-  
मानके च विकारे यथार्थमूहो भवति । अनयोः सुन्वतोर्यजमा-  
नयोः । एषु सुन्वत्सु यजमानेषु । तस्मै किमरास्याः<sup>१</sup> ताभ्यां किम-  
रास्यास्तेभ्यः किमरास्याः । यद्यदचीकमेतां यद्यदचीकमन्त ।

३. युमज्मि ते ब्रह्मणा केग्निना हरी इति याव्या भवति ।  
त्रिष्टुभं हारियोजनस्य पुरोनुवाक्यामनूय जगत्या यजतीति  
श्रुतत्वात् ।

४. धानाः सोमानामित्येवमादिको ऽनुवषट्कारो भवति ।

५. मनु धानाः सोमानामग्ने वीहीति वातुवषट्कार इति वक्त-  
व्यम् । ततः पचे सामान्यप्राप्तो भवति<sup>२</sup> । सत्यम् । सोपपदेषु<sup>३</sup>  
सोमेषु सर्ववैवं भवतीति प्रदर्शनार्थम् । ततश्च सुरापहेषु सुरा-  
सोमानामग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः । सोमस्याग्र इति वेति चिह्नं  
भवति ।

६. अषु धूतसेत्येवमादिना मन्त्रेण प्राणमजान्मवयित्वा । सर्वं  
एवलिजः प्राधान्तरात् । होतृधिष्यस्यादेव द्रोणकलप्रादुद्गृह्य

१ Om. in A. C in marg. १ B भविष्यति । उच्यते । C प्राप्तो । इत्यं in  
marg. २ C (by marg. alt.) सोपपदेषु ।

प्राणभक्षः । तान्<sup>१</sup> सवषट्कर्त्तुं हरतीत्यन्यत्र स्वासनस्यस्यैव वषट्कर्त्तुर्भक्ष-  
हरणम्<sup>२</sup> । इह तु भक्षं हरेदिच्छन्निति कात्यायनवचनादिकल्पः ।  
प्राणभक्षादनन्तरं सर्वं एव धाना व्याददते<sup>३</sup> ।

७. तासां भयिष्ठा धानानामाददीतेति श्रुतेः ।

८. येन द्वारेण सदः प्रातःसवने प्रसर्पन्ति तेनेह निःसर्पन्ति ।  
पूर्वणेति नोक्तम् । पश्चिमेन प्रातःसवने ब्रह्मणः प्रवेशात् ।

९. यथा ह त्वद्वसवो गौर्यं चिदित्येवमादिकथर्चा सर्व  
एवत्विजो धिष्ण्यान्समीक्ष्याग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेणाहवनीयमाग-  
च्छन्ति ।

१०. भूर्भुवः स्वः स्वाहा स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोती । त्वं  
नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् । तदस्तु मिचावरुणा तदग्ने । इत्येतैर्मन्त्रै-  
राग्नीध्रिये चतस्र आहुतौस्तुर्गृहीतवतीः सर्वं चत्विजो जुह्वति ।  
अनिमित्त एव । प्रायश्चित्ताहुतौरिति वचनाद्भुतगृहीत-  
सिद्धिः ।

११. आपुरस्ता सेत्येवमादिकेन मन्त्रेणाहवनीयस्य भस्मान्त-  
प्रदेशे भस्मन्येव । न वह्निः । योनिर्वै<sup>४</sup> पशूनामाहवनीय इति  
दर्शनात् । धाना न्युप्य मन्त्रान्तेन भस्मान्ते धानाः प्रक्षिप्य ततः  
पञ्चपञ्च यूपशकलानाहवनीय एवादधते । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः ।

१ A भक्षः । तानूच व०, C प्राणभक्ष-तान्, B भक्षितान् वच० । २ B  
भक्षयम्, A C भक्षहरणं । ३ व्याददते all mss. ४ B योनिर्वै, A C योतिर्वै ।

६.

१. एतैरक्षन्तैर्मन्त्रैस्त्रिषन्तः प्रकलाञ्जुहति ।

२. प्रकलाधानादनन्तरं सथं बाहुमन्वावृत्योत्तरेणाश्वनीयमसु  
सोमान्सन्नान्यथास्त्रं चमसान् पद्यादुपोपविश्य दर्भपवित्रैर्वक्ष्यमाणेन  
मन्त्रेण चेष्टयन्ते शालयन्तीत्यर्थः ।

३. समाप इत्येवमादिना मन्त्रेण दर्भपिञ्जूलैश्चमसस्यद्रव्यचेष्टनं  
कुर्वन्ति ।

४. चेष्टयितार उच्चैर्मन्त्रमाहुःकर्मकरणत्वात् ।

५. असु धूतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतिचमसं प्राणभक्षान्  
भक्षयन्ति ।

६. अश्वायं नो मरुतः श्लोक एतु । यथोरोजसा स्कमिता  
रजांसीत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रतिचमसमाप्नो यास्ताः प्राचीर्निनयेयुः ।  
उदीचीर्वा ।

७. समुद्रं वः प्र हिषोमीत्येवमादिना मन्त्रेण तां एवाभि-  
मन्त्रयेयुः ।

८. ग्रं नो देवीरभिष्टव इत्येवमाद्याभिष्टवसुभिरुतो ऽभि-  
ष्टव ।

९. उक्तायमेतदर्धकर्मणि । ननु निमयनप्रभृति मुखविमार्ज-  
नान्तं पूर्ववदिति साधवार्थं वक्तव्यम् । उच्यते । यजमानस्यैव  
केवलस्य मा भूदिति पुनरुक्तम् ।

१०. दक्षिणावृत अविज आग्नीञ्जीयसमीपमागत्य दधिभक्षणं

कुर्युः । यथा दधिभवमित्यनेन दधिकाव्णो अकारिषमिति मन्त्रसिद्धिः ।

११. सौत्ये ऽहनि सावनस्य पशोः शाखान्तरे प्रविभागेन कर्म चोदितम् । वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोन्नागेन माध्वन्दिने ऽङ्गैस्तृतीयसवन इति । तत्राप्येकच मनोतादीक्षान्तम् । अपरचा-  
गुयाजादि ग्रन्थन्तम् । इह तृतीयसवने पत्नीर्मघाजान् संस्थाप्य  
ऊतेषु नवसु समिष्टयजुःस्यस्त्रिंशच्चरे ऽवष्टयाख्यं कर्म कर्तुमपो  
ऽभ्यवेति ।

## १०.

१. पुनर्मामैन्विन्द्रियमित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो धिष्या-  
स्वेत्समीक्षते तस्याचावसरः ।

२. ऋत्विजो वानमग्न्यायां संस्थितायां यजमानः समीक्षतोभा  
कवी युवाना सत्येत्येवमादिना मन्त्रेण । वागधो धिष्यसमीक्षणेन  
सह विकल्पार्थः ।

३. उहं हि राजा वरुणश्चकारेत्येवमादिकं मन्त्रमनुसंयज्यपति ।

४. सर्वे कर्तारो ऽवष्टयमाधो निधनमुच्चारयेयुः ।

५. नमो वरुणायेत्येवमादिना मन्त्रेणापु यजमानः पादमव-  
दध्यात् ।

११.

१. अश्ववश्येन चरन्तीति श्रुतेरर्थादादशु वारुणीष्टिर्भवति ।

२. वार्वन्नावाञ्चभागौ भवत इति श्रुतत्वात् ।

३. अश्वमे सधिष्टयेत्याग्नेयः । अशु मे सोमो अश्ववीदिति सौम्यः । अशुमन्तौ हेके कुर्वन्तीति (१८.१०) श्रुतत्वात् । अशु मे सोमो अश्ववीदिति परापि सती गायत्री परिगृह्यते प्राचोवचनात् ।

४. सर्वमवश्यकर्म तिष्ठकरोति । शाखान्तरात् ।

५. उदुत्तमं वरुण पाशमस्मत् । अद ते हेतो वरुण नमो-  
भिरिति प्रधानस्य याज्यानुवाक्ये ।

६. स त्वं नो अग्ने ऽवमो भवोती । त्वं नो अग्ने वरुणस्य  
विद्वानिति स्त्रिष्टुता याज्यानुवाक्ये क्षामान्तरे कुर्यात् । अग्नी-  
वरुणावादिशतीति वचनात् । ग्राह्यस्याग्निं स्त्रिष्टुतमित्यस्य  
निवृत्तिः ।

७. स्त्रिष्टुच्चिगदम् । प्रकरणात् ।

८. स्त्रिष्टुच्चिगदमेव वेति विकल्पार्थः ।

९. बर्हिःसंश्रुक्वर्जितान् प्रधाजानुयाजान्यजति ।

१०. वारुणीष्टिरेतावती भवति ।

११. स्त्रिष्टुदन्ता वेयमिष्टिर्भवति शाखान्तरात् ।

१२. षडाऊतिपठे प्रयाजपतुष्टयं । वरुणः<sup>१</sup> अग्नीवरुणौ वेता-

वद्भवति । अथ याः पद्मा अष्टौ वा वर्षंदृतय इति (१८. १०)  
श्रुतत्वात् । पञ्चयं सूचितम् ।

१२. येन स्त्रियावित्येवमादिना मन्त्रेण होतात्मानमभ्युचते ।  
होत्ववचनं यजमाननिवृत्त्यर्थम् ।

१४. उपेक्षित्वेत्येवमादिकं मन्त्रं यजमान आगच्छन्नपति ।

१५. इष्टो सहस्रदक्षिण इत्येवमादिना मन्त्रेण यजमानः  
स्वासन उपविशति ।

१६. आहवनीये यजमानः स्वासनोपवेशनात् ऊर्ध्वं समि-  
धावादधाति । देवानां समिदसीत्यनेन मन्त्रेण पूर्वाममन्त्रिका-  
मुत्तराम् ।

१७. द्विरेवादधाति<sup>१</sup> । पूर्वामुत्तरामिति प्रकृतत्वात् ।

## १२.

१. प्रायणीयया उदयनीया तुल्येत्यर्थः ।

२. याः प्रायणीयायां पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयायां याज्याः  
करोति या याज्यास्ताः पुरोनुवाक्या इति (७-८) श्रुतेः ।

३. अयं चोदयनीयायां विशेषः ।

४. अग्निं प्रथममुदयनीये यजत्यथ सोममथ सवितारमथ  
पथ्यां स्वस्तिमयादितिमिति श्रुतौ यागक्रमनियमात् ।



५. उदयनीयाया अनन्तरं मित्रावरुणदेवताका वशा बन्धा<sup>१</sup>  
गौरनूबन्धाख्या कर्नेव्या ।

६. पयस्या वा मैत्रावरुणी भवति । न गौरेवानूबन्धेति ।  
एवं न यदि पशुरनूबन्धा भवति यद्यु वै पयस्येति (१८. १२)  
श्रुतत्वात् ।

७. आ वा मित्रावरुणा हव्यगुष्टिमिति वपायाः । तत्तु वा  
मित्रावरुणा महिषमिति पुरोस्ताश्रयेति । आ गो मित्रावरुणा  
हव्यगुष्टिमिति हविषः । अग्रयमापि चिष्टुप्रायात् ।

८. युवं वस्त्राणि यौवशा वसाये इति वपाये धाज्येति श्रुतेः ।  
यदंश्चिष्टं नातिविधे सुदानू इति पुरोस्ताश्रयेति श्रुतेः । म बाहवा  
सिद्धमं जीवसे न इति हविष इति (१८. १२) श्रुतेः ।

९. दीक्षणीयात आरम्भ यावद्गन्ध्यावमाप्तिः तावद्दर्शपूर्ण-  
मासविकारेषु कर्मसु न वेदे पशूनां वाचयति ॥ च वेदं सृणोति ।

१०. स्मरणप्रदेशविशेषार्थः सूचारम्भः ।

११. मापो मौषधीरित्येवमादिना मन्त्रेण हृदयशूलोपस्थानं  
कुर्यात् । चिंश्चिष्टं शुचौ स्य इति हयोः सतोः । चिंश्चिष्ट शुचः  
स्य इति षष्ठ्यु । तं वां गृध्रावृच्छताम् । तं वः शुच षष्ठ्यन्तु ।  
एवं यथार्थमूहः ।

१२. सुमिचिया न इत्येवमादिना मन्त्रेणाप उपसृंश ततः ।

१३. दुर्मिचिया इत्येवमादिना मन्त्रेण ता अपो दक्षिणा  
क्षिपन्ति पशुकर्तारः ।

१४. वाशब्दात्सकलाङ्गकक्षापा वा ।

१५. वृधन्वन्तावाज्यभागावित्यर्थः ।

१६. स्विष्टकृन्निगदरहितेलान्ता कर्तव्या ।

### १३.

१. देवयजनप्रदेशादुदङ्मुखानं कृत्वा तस्मिन्प्रदेशे वैष्णव्यर्चा  
न त्वष्णीं गृह्णेति कर्तव्यतया पूर्णाहुतिं केवलां ऊनोदवसानीया-  
ख्येष्वेवा यजति ।

२. उदवसानीयाख्या आग्नेयीष्टिः सद्यःकाला भवति ।

३. वार्चस्त्रावाज्यभागावित्यर्थः ।

४. याः पुनराधेये प्रधानहविषः स्विष्टकृतस्य याज्यानुवाक्या  
उक्ता अग्ने तमघेति व्यतिषक्ता इहापि तास्तथैव भवन्ति ।

५. पञ्चकपाले क्रियमाणे धौनराधेयिकीष्टिर्भवति ।

६. समाप्तायामुदवसानीयायां सायंतनहोमविधिना यजमानो  
ऽग्निहोत्रं जुहोति । संस्थितायामिति वचनादमन्तरमेव । अथ  
यदैवैषोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठते ऽथ मायमाहुतिं जुहोति काल  
एव प्रातराहुतिमिति शतपथे श्रुतत्वात् ।

### १४.

१. उक्तानि सवनानि । धर्मविशेषाः केचिन्नोक्तास्त उच्यन्ते ।  
मन्द्रया वाचा मन्त्रेण खरेण प्रातःसवनं प्रयुञ्जीत ।

२. आज्यादुच्चैस्तरां प्रउगं प्रयुञ्जीत ।

३. मध्यमया वाचा कण्ठस्थेन भारतेन माध्यन्दितं सवनं प्रयुञ्जीत ।

४. ईषदर्थे तरप्शब्दः । स्वस्थानादप्रच्यवन्नुच्चैस्तरां मरुतती-  
यान्निष्केवस्यं प्रयुञ्जीत ।

५. तारस्थानप्रयोगेण ।

६. उच्चैस्तरामाग्निमास्तमित्यर्थः ।

७. कल्पान्तरमेतत् । नाचोच्चैस्तरां निष्केवस्यमिति विशेषः ।

८. सर्वमेवाविशेषात् ।

९. तृतीयसवनमेवानन्तर्यात् ।

### १५.

१. यस्मै प्रयोजनाय कश्चिन्नेष्यति च तस्यापवर्गाद्वाग्यमनं करोति ।

२. वाचं यच्छक्तीति वर्तते । शस्तादौ य आवावस्तप्रभृत्या-  
नुवयद्वारार्च्छसितुर्वाग्यमनम् ।

३. प्रातरनुवाके ऽनूच्यमाने ब्रह्मा वाग्यतो भवति ।

४. चममभवादनन्तरमा स्तोत्रप्रसवाद्वाग्यमनम् ।

५. प्रसवप्रभृति च यावदनुवयद्वारस्तावद्वाग्यमनम् ।

६. इह भद्र एव मघवन्निष्येवमादिको ऽतिप्रैषस्तदन्तं श्रुत्वा  
ब्रह्मणो वाग्यमः । आग्नीध्रेणापुक्ते आ वसतीवरीणां परिहरणात् ।  
प्रायणीये वा यथासमाच्यातमिति तद्यदतिप्रैषः स्वात्त आ पत्नी-  
संयाजेभ्यो वाग्यमनं वसतीवरीणां परिहृतत्वात् ।

७. यस्ते द्रष्टः स्कन्दन्ति यस्ते शंसुः द्रष्टव्यस्कन्द प्रथमं अतु  
धूनित्याभ्यामृग्भ्यामृचमृचं विप्रुषां संवन्धौ होमः । या एवास्याच  
विप्रुषः स्कन्दन्ति ता एवैतदाहवनीये स्वाहाकरोतीति श्रुतेः । न  
चैतत् सोमस्कन्दनप्रायश्चित्तं<sup>१</sup> नित्यत्वादस्य पुरस्तात्पवमानानामिति  
प्रतिपवमानम् ।

८. समन्वारभ्यान्सर्पतस्तथैव ब्रह्मानुसर्पति ।

९. अन्वारभ्यो ऽनुसर्पति । न च होमं करोति । पृथग्योग-  
करणात् ।

१०. चानुवृष्टमुत्तरच नानुवर्तत इति न्यायाद् ब्रह्मेत्येतदनु-  
वर्तते । अग्निचित्यायामिष्टकास्थले यदग्निप्रणयनं तस्मिन्नग्नौ प्रणी-  
यमाने ब्रह्मा जपत्यप्रतिरयाख्यमाशुः शिशान इति सूक्तम् ।

११. होमायं नौयमानं महावीरमनुसंयन् ब्रह्मा जपति  
विश्वा आशा इत्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१२. अग्निना घर्मं पातं हादांनमहर्दिवा इत्येवमादिकं मन्त्रं  
वपद्भूते महावीरद्रव्ये ह्ययमाने ब्रह्मा जपति ।

१३. अपातामित्येवमादिकं मन्त्रं ब्रह्मानुवपद्भूते जपति ।  
प्रधानशेषो ऽयं जपो ऽनुवपद्भूते कालः ।

१४. दक्षिणतो न्यायं ब्रह्मकर्मैत्येवमादि यदिहानिर्दिष्टं तत्स-  
मानं तुल्यमिहापि द्रष्टव्यं ब्रह्मकर्म । ऋत्विक्साधारणं यत्कर्म  
धिष्ण्योपस्थानरचनाधारणादिकं तदपि ब्रह्मणो भवत्येवाविशेषात् ।

चतुर्थे ऽध्याये ब्रह्मत्वं विधाय सोमे चेति नोक्तम् । यजमानप्रकरणे  
 ऽवान्तरप्रकरणेन ब्रह्मत्वविधानात् । सोमे चेतुच्यमाने याजमानमपि  
 चतुर्थविहितं सोमे स्यात् । तच्चिदुच्यर्थं तच्च सोमे चेति नोक्तम् ।  
 प्राप्ते ऽपि को दोषः स्यात् । सोमानां प्राग्घोमाद्गुवा असदन्नित्य-  
 भिमर्शनमग्रे वायो विद्युदित्येवमादिकमभिधानमतुपदस्येत्यादि-  
 नाकाशादिधानं<sup>१</sup> निष्कैवल्यगस्तहोमान्ते च स्यात्<sup>२</sup> । तत्प्रधानत्वा-  
 त्सोमस्य ।

१५. निर्दिष्टानिर्दिष्टमेतत्सोमे ब्रह्मकर्म । नान्यत् । ततस्त्वयो-  
 दग्राध्यायविहितमनष्टमे<sup>३</sup> निर्दिष्टं महावीरभिश्चानुमन्तृणादि ब्रह्मणो  
 न भवतीति । सोमे ब्रह्मकर्मेति परिसङ्ख्यानात् ।

निविदामनन्तरं पाठः "पदच्चेद्विज्ञानार्थं ऐतरेयिपाठबुदा-  
 सार्थश्च । उक्त्यवीर्याणां च न स्वस्थाने पाठः ।

अतुल्यस्तु यः कथित्कल्पे ऽयं ब्राह्मणे ऽपि वा ।

मन्त्रः पद्यो ऽयं गद्यो वा वामदेवं निबोधत ॥ इति ।

वामदेवार्थता मा भूत् । निविदां तु मध्ये पाठादुक्त्यवीर्याणां-  
 मपि विद्यामिच्च ऋषिर्भवति । तन्मध्यपठितत्वात् । निवित्पुरोहचः  
 प्रैवा विद्यामिचस्य सर्वश इति । प्रयोगकाले च ऋषेरभिधानं श्रुत्य-  
 न्तरदर्शनात् ।

१६.

अवद्वद्वाष्पावसा गमदित्येवमन्ता मरुत्वतीये निविद्विंशत्य-  
वसाना । प्रेमं सुन्वन्तं यजमानमवत्वित्यस्य यथार्थमूहो यजमान-  
दित्ववज्जत्वयोः ।

१७.

निष्केवल्यस्येयं निवित्सह पूर्वेः पञ्चभिः प्रेमां देवो देवहृति-  
मवतु देव्या धियेत्याद्यैरूनविंशत्यवसाना ।

१८.

सावित्री निविदित्यं सह पूर्वेः पञ्चभिः विंशत्यवसाना ।

१९.

द्यावापृथिवीयेयं निवित्सयोदशावसाना । ऊहः प्रेमं सुन्वन्तं  
यजमानमिति यजमानदित्ववज्जत्वयोः ।

२०.

आर्भवीयेयं निवित्सप्तदशावसाना । अस्यां प्रेमं सुन्वन्तं यज-  
मानमिति यथार्थमूहो विकारेषु ।

२१.

वैश्वदेवीयं निवित्सह पूर्वेः पञ्चभिः त्रिंशदवसाना ।

२२.

वैश्वानरीया इयं निवित्सह पूर्वैः पञ्चभिः पञ्चदशावसाना ।

२३.

महत्त्वतीयं निवित्पूर्वैः पञ्चभिः सह चतुर्दशावसाना ।

२४.

जातवेदसीयं निवित्पूर्वैः पञ्चभिः सह षोडशावसाना अक्षां  
निविदि समेद्वारमित्येतत्पदं यजमानाभिधाय तस्य विकृतिषु  
ययार्चमूहः ।

२५.

१. षोडशिन इयं निवित्पूर्वैः पञ्चभिः सह षोडशावसाना  
सर्वास्तु निवित्त्वमाने प्रणवः शुद्धः ।

२. नाक् इत्येकारान्तं शाखान्तरदृष्टत्वात् ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

शाङ्खायनकसूत्रस्य समं शिष्यद्वितेक्षया ।

वरदत्तसुप्तो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम् ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये ऽष्टमो

ऽध्यायः समाप्तः ।